

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису
УДК 791.75:94(477.43/.44)+712.253/.26(043.3/.5)

Халайцан Володимир Петрович

**МИСТЕЦТВО ПАРКОБУДУВАННЯ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ
ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX століття**

Спеціальність 26.00.01 – теорія та історія культури (мистецтвознавство)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ Халайцан В. П.

Науковий керівник Урсу Наталія Олексіївна, доктор мистецтвознавства
професор

Анотація

Халайцан В. П. Мистецтво паркобудування в культурному житті Поділля XVIII – початку XX століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури (мистецтвознавство). Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, 2019. –

ДВНЗ Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2019.

З'ясовано наявність значного масиву недостатньо дослідженого культурного спадку, зокрема паркових утворень Поділля. Процес маєткового паркобудування на Поділлі, розквіт якого спостерігався в зазначених у дисертації хронологічних межах XVIII – початку XX ст., розглядається з огляду на соціально-політичні умови часу дослідження.

Джерельна база періоду функціонування парків як рекреацій при шляхетських резиденціях становить переважно судову й облікову документацію, переписи та офіційні звіти. Особливо цінним джерелом є задокументовані у вигляді спогадів, малюнків та фотографій свідчення очевидців, наприклад, Н. Орда та А. Пшездецький.

Зі зміною формацій паркове мистецтво, утративши вагу в суспільно-мистецькому сенсі та за відсутності мотивації до збереження, випадає з поля зору широкого загалу дослідників. Вияви зацікавленості, зокрема масштабної розвідки О. Липи у 50-х – 60-х рр. XX ст., з часом сприяли появі значного обсягу студій історії та теорії розвитку паркового мистецтва. Найбільш яскравими є праці Д. Ліхачова, В. Гостева, Н. Юскевича, Д. Вергунова, Н. Горохова.

Із часу відновлення незалежності Української держави помітно активізувався інтерес до українського паркобудування. Маєткові комплекси стали об'єктом досліджень ряду українських та зарубіжних фахівців. Ґрунтовний аналіз функціонування польських резиденцій на землях сучасної

України провів Р. Афтаназі. Ґрунтуючись на його працях, дослідили низку аспектів розбудови маєткових комплексів на території Західної України Л. Казімірова, Д. Костюк, Д. Малаков, О. Михайлишин, О. Пажимський та інші. Водночас залишились нез'ясованими важливі питання стосовно процесів побудови паркової композиції в анонсованих географічних і часових межах, тому це потребує додаткового дослідження. Усі зазначені джерела є достатньо репрезентативними й сприяють об'єктивному вивченню мистецтва створення парків та їхній вплив на культурне життя Поділля XVIII – початку XX століття.

Визначено теоретико-методологічну базу дослідження і з'ясовано, що для розуміння об'єкта й предмета найбільш прийнятними є різновиди компаративного й історико-культурного методів. Оскільки паркові утворення є мистецькими формаціями то застосовано методи художньо-стилістичного аналізу, реконструкції. Проаналізовано генезу паркового мистецтва. Обґрунтовано послідовність зміни паркових формацій, пов'язаних із розвитком землеробства в регіонах із сприятливими умовами. Передусім проаналізовано формування основних принципів побудови регулярної композиції в землеробських осередках долин річок Ніл, Тигр, Євфрат, Ганг, з опорою на притаманне регіону бачення божественного порядку. Обґрунтовано закономірність виникнення паркових утворень у долинах річок Янцзи, Хуанхе. Віднайдено перегуки між геометричними парковими структурами Єгипту й Межиріччя та природними криволінійними побудовами території Китаю та Японії.

Аргументовано логічність східного вектора розвитку паркового мистецтва. Визначено основні шляхи генези європейського мистецтва паркобудування. Висловлено думку щодо екзогенності західних тенденцій паркобудування відносно східних, через призму поширення землеробських традицій на територію еллінського світу, а відтак – Західної Європи.

Водночас зазначено автохтонність традицій землеробства Дніпро-Дністровського осередку (VI – III тис. до н.е.), де утворились сприятливі умови щодо започаткування своєрідного життєвого укладу та планування двору.

Прослідковано відображення головних стилістичних особливостей паркових об'ємно-просторових рішень різних територій та епох: «парадизу», «чор-бак», монастирського, ренесансного, барокового, класичного, китайського, японського, аркадійного, романтичного, пейзажного, автохтонного в композиції подільських парків.

Виявлено часткову або повноцінну присутність основних стильових ознак у структурі окремих ансамблів. З'ясовано, що феномен подільських маєткових паркових утворень з'явився на основі поєднання кращих світових тенденцій паркобудування, традицій ведення господарства на еталонних чорноземах, унікальних геокліматичних умов, ментальності еліт фронтиру. У кінці XVIII ст. на території Поділля склалися особливі умови зміни політичних формацій. Розпад Речі Посполитої та приєднання більшої частини територій Поділля до Російської імперії викликав зміну ціннісних орієнтацій власників маєтків. З'ясовано, що збіг загальних настроїв подільської шляхти з домінуванням мистецької течії романтизму, побудованої на традиціях англійського паркового мистецтва, призвів до вибухового росту кількості парків у переважно ландшафтному стилі.

З'ясовано впливи власників на формування паркових композицій у форматі: вибору, кураторства, особистого втручання та фінансування паркового будівництва. Відзначено особливу роль таких особистостей, як С. Потоцький та І. Чарторийська, як законодавців моди у сфері композиційних паркових тенденцій на території Поділля. Посеред інших відзначено роль маєткових парків таких власників, як фон Мекк, Пшздецькі, Щербатови, Орловські чиї маєтності були осередками меценатства на Поділлі. З'ясовано особистісні впливи на створення паркових композицій таких господарів, як Маковецькі, Мархоцький, Раціборовські. Прослідковано результати делегування власниками повноважень щодо створення паркових структур відомим ландшафтним архітекторам, зокрема Д. МакКлеру, Ф. Метцелю, Кайзеру, Й. Стіху та інших. Досліджено впливи наявності паркової структури на мистецьке, культурне і суспільне життя краю.

Здійснено ряд розвідок для з'ясування наявності та сучасного стану паркових утворень. Виявлена збережена або частково збережена просторова структура ландшафтів із компонентами функціонального, метафоричного, декоративно-конструктивного, мистецького наповнення. Вона сприяла систематизації розрізнених даних, за результатами яких проаналізовано понад 100 парків різного стану збереженості. Аналіз природного ландшафту, кліматичних умов, таксономічних характеристик і художньо-композиційних рис парків Поділля дозволив зробити висновки стосовно характерних особливостей подільських паркових утворень та їхньої унікальності. З'ясовано, що переважна кількість парків закладена на домінантних висотах посеред природних лісових масивів із включенням до композиції наявних природних або штучних гідросистем, скельних утворень із активним застосуванням інтродукції екзотичних таксонів і насичення пейзажу знаковим для власника семантичним наповненням. Тим підтверджується висловлена думка щодо феномена «кресових» паркових утворень як репрезентативної парадигми шляхетського суспільства періоду зміни формацій.

Визначено потенційні можливості дослідження та реконструкції маєткових парків Поділля, практичне застосування яких є можливим і доцільним у контексті розвитку регіонального й тематичного туризму, краєзнавчої справи. Оскільки на території парків зафіксовано незмінною з часу закладення низку структурних складників (досі фрагментарно збережений деревостан, не проводилась рекультивація ґрунтів тощо), такі елементи є джерелом надзвичайно цінних відомостей для науковців різних галузей. Результати дослідження можуть бути підґрунтям для створення планів реконструкції та реставрації паркових утворень, що є нагальним у зв'язку з природнім старінням парків, некоректним втручанням у структуру, відтак небезпекою повної втрати значної частини культурно-мистецького спадку України.

Ключові слова: маєтковий парк, культурно-мистецький феномен, фундатори, ландшафтний стиль, регулярний стиль, об'ємно-просторова композиція, паркобудівничі, таксономія, паркова структура.

Summary

Khalaitsan V.P. Art of Park Building in Cultural Life of Podillia Region of the XVIII – Beginning of the XX Century. – Manuscript.

Dissertation for obtaining scientific degree of Candidate of Art Criticism, speciality 26.00.01 – theory and history of culture (art criticism).

Khmelnysky Humanitarian Pedagogical Academy, Khmelnytsky, 2019. –

State Higher Educationai Establishment «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», Ivano-Frankivsk, 2019.

It is found out that the process of estate park building in Podillia region, the prosperity of which is observed in the chronological boundary of the XVIII – beginning of the XX centuries mentioned in the dissertation, has been studied in view of the sociopolitical time of the research.

The source base of the period of parks functioning, as recreations of gentry's residences, is mainly judicial and accounting documentation, censuses and official reports. To particularly valuable sources belong documented in the form of memoirs, drawings and photographs of eyewitness accounts such as N. Orda and A. Pshezdetskyi.

During the change of formations, park art, having lost its weight in social-artistic sense, and in the absence of motivation for conservation, falls out of sight of the general public of researchers. Some manifestations of interest, in particular, of large-scale research of O. Lypa in the 1950-s and 1960-s, eventually contributed to the emergence of significant amount of studies on the history and theory of the development of park art, the most striking of which are the works of D. Likhachov, V. Hostev, N. Yuskevych, D. Verhunov, N. Horokhov.

Since the independence of the Ukrainian state, the interest to Ukrainian park building has become more active. Estate complexes became the object of research of a number of domestic and foreign specialists. R. Aftanazy conducted the thorough analysis of the functioning of Polish residences on the lands of modern Ukraine. Thanks to his works, many aspects of the development of estate complexes in the

territory of Western Ukraine by L. Kazimirova, D. Kostiuk, D. Malakov, O. Mykhailyshyn, O. Pazhymyskyi and others have been explored. At the same time, a number of important issues remained unclear about the processes of building park composition in the announced geographical and time limits, which required additional research. All mentioned sources are quite representative and contribute to the objective study of the art of creating parks and their impact on the cultural life of Podillia region of the XVIII – beginning of the XX century.

The theoretical-methodological basis of the research has been determined and it has been cleared out that for understanding the object and subject of work, the types of comparative and historical-cultural methods are the most acceptable. Since park formations are artistic creations, the methods of artistic-stylistic analysis, reconstruction have been applied.

The genesis of park art has been analyzed. The sequence of changes in park formations, related to the development of agriculture in the regions with favorable conditions has been substantiated. First of all, the formation of the basic principles of constructing regular composition in the agricultural centers of the valleys of the rivers Nile, Tigris, Euphrates, Ganges, based on the vision of the divine order inherent in the region, has been analyzed. The regularity of the emergence of park formations in the valleys of the Yangtze River and the Yellow River has been grounded. Common features in geometric park structures of Egypt and Mesopotamia, as well as natural curvilinear constructions on the territory of China and Japan have been found.

The logicity of the eastern vector of the development of park art has been argued. The main ways of the genesis of the European art of park building have been determined. The opinion of the exogenous nature of Western tendencies, the construction of the park in relation to the Eastern, through the prism of the spread of agricultural traditions on the territory of the Hellenic world and, consequently, Western Europe, has been expressed.

At the same time, the autochthonous traditions of agriculture of the Dniro-Dniester branch (VI-III millennium BC) have been noted, where favorable conditions

regarding the initiation of the peculiar way of life and planning of the yard were created.

It is revealed that the phenomenon of the Podillia region estate parks formations appeared on the basis of combination of the best world tendencies in park building, traditions of farming on ideal black earth, unique geo-climatic conditions, mentality of the elites of the frontier. At the end of the XVIII century on the territory of Podillia region, there were special conditions for the change of political formations. The collapse of Polish-Lithuanian Commonwealth and the accession of most of the Podillia region territories to the Russian Empire caused the change in the value orientation of the estatesowners. It is found out that the coincidence of the general sentiments of the Podillia region gentry with the dominance of the artistic trend of romanticism, built on the traditions of English park art, led to the explosive growth in the number of parks mostly in landscape style.

The reflection of the main stylistic features of park volumetric-spatial solutions of different territories and epochs has been observed: “paradise”, “ChaharBagh”, monastic, renaissance, baroque, classical, Chinese, Japanese, arcade, romantic, landscape, autochthonous in composition of Podillia region parks. The partial or full presence of the main stylistic features in the structure of some ensembles has been revealed.

Personal influences of the owners on the formation of park compositions, in the format: selection, mentorship, personal interference and financing of park construction, have been cleared out. Special role of such personalities as I. Chartoryiska and S. Pototskyi, as legislators of fashion in the sphere of compositional park tendencies on the territory of Podillia region has been mentioned. Among others, the role of the estate parks of such owners as von Meck, Pshezdetskyi, Shcherbatov, Orlovskyi as patronage centers in Podillia region has noted. The personal influences on creation of park compositions of such hosts as Makovetskyi, Markhotskyi, Rakyborovskyi have been revealed. The results of the delegation of the owners' authority to create park structures to well-known landscape architects, in particular, D. McClair, L. Metzell, Kaiser, J. Stich and others, have been

observed. The influences of the park structure on the artistic, cultural and social life of the region have been studied.

A number of explorations have been carried out to determine the availability and modern state of the art of park formations. The preserved or partially preserved spatial structure of landscapes with the components of functional metaphorical decorative-constructive, artistic filling, contributed to the systematization of disparate data, by the results of which more than one hundred parks of different conservation status have been analyzed. The analysis of the natural landscape, climatic conditions, taxonomic characteristics and artistic-compositional peculiarities of the parks of Podillia region made it possible to make conclusions regarding the specific features of the Podillia region parks formations and their uniqueness. It is found out that the majority of parks have been laid on the dominant heights in the middle of natural forest areas, including to the composition the existing natural or artificial fluid circuits, natural rock formations with the active use of the introduction of exotic taxa and the saturation of the landscape with the important for the owner semantic content. This confirms the expressed opinion about the phenomenon of “cress” park formations as a representative paradigm of noble society in the period of changes of formations.

The potential abilities of the research and reconstruction of Podillia region parks, practical application of which is possible and expedient due to the relevance of regional and thematic tourism, development of local lore have been determined. As on the territories of parks a number of structural components have remained unchanged since their establishment: the fragmentarily preserved woodland, no soil reclamation, they are the source of extremely valuable information for scientists of different spheres. The results of the research are the basis for the creation of plans for reconstruction and restoration of park formations, which is urgent and necessary in connection with the natural aging of parks, incorrect interference with the structure, and thus the danger of the complete loss of significant part of the cultural-artistic heritage of Ukraine.

Key words: estate park, cultural-artistic phenomenon, founders, landscape style, regular style, volumetric-spatial composition, park builders, taxonomy, park structure.

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях:

Статті у фахових виданнях України та виданнях, включених до наукометричних баз:

1. Халайцан В. П. Ландшафтні композиції маєткових парків Поділля XVIII – поч. XX ст.: філософсько-світоглядний контекст фундації. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство: збірник наукових праць*. Харків: ХДАДМ, 2017. № 6. С. 15-23.
2. Халайцан В. П. Маєтковий парк як мистецький феномен: слідування еталонам та автентика у паркобудівній традиції Поділля. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство: збірник наукових праць*. Харків: ХДАДМ, 2017. № 5. С. 57-66.
3. Халайцан В. П. Мистецький феномен маєткового паркобудування «на кресах» у XVIII–поч. XXст.: філософський, ментальний, композиційний аспекти. *Science Review:Open Access Peer-reviewed Journal*. Warsaw, 2017. December, Vol.3 7(7). С. 23-26.
4. Халайцан В. П. Парки Деражнянщини: Історична доля та перспективи. *Вестник ландшафтной архитектуры: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 190-летию со дня рождения Р. И. Шредера*. Российский государственный университет – МСХА им. К.А. Тимирязева. Москва: Редакция журнала МЭСХ, 2013. С. 95 - 100.
5. Халайцан В. П. Методологічний дискурс у сфері досліджень пам'яток паркобудування XVIII – початку XX століть: мистецтвознавчий аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Мистецтвознавство*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. № 2 (вип. 37). С. 229-236.

6. Халайцан В. П. Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: Еволюція дослідницької традиції. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів: Вид-во ЛНАМ, 2017. (вип 34). С. 89-107.

Праці апробаційного характеру:

1. Халайцан В.П., Стрельбіцька Н.І. Особливості диференціації процесу формування сучасної ландшафтної композиції. *Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»*. Самчики, 2011. С.132-138.
2. Халайцан В.П., Стрельбицкая Н.И. Особенности формирования садово-парковых ансамблей Подолья и Юго–Восточной Волыни. *Международная научно-практическая конференция (6 – 7 декабря 2011 г.). Доклады ТСХА*. Российский государственный университет – МСХА им. К.А. Тимирязева. Москва: 2012, Вып. 284. Ч. 1. С.570-572.
3. Халайцан В.П. Палацо-паркові ансамблі на Хмельниччині: Історична доля, сьогодення, перспективи. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Парки Діонісія Мікклера»*. Збараж-Вишнівець-Кременець, 2012. С.175-178.
4. Халайцан В.П., Стрельбіцька Н.І. Парки міста Хмельницького. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький, 2012. С.501-503.
5. Халайцан В.П. Палацово-парковий ансамбль «Маєток Самчики» на Хмельниччині: історична доля, сьогодення, перспективи *Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»*. Самчики, 2012. Вип. 4. С.88-92.
6. Халайцан В.П. Довідково-статистичні видання другої половини XIX – початку XX ст. як джерело з історії палацо-паркових комплексів Поділля. *Хмельницькі краєзнавчі студії: Науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2014. Вип. 1. С. 194

7. Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П. Палацово-паркові комплекси Поділля та Південно-Східної Волині – перспективні об’єкти розвитку туризму на Хмельниччині *Проблеми туристичної галузі України: здобутки, стан, перспективи*: збірник праць за матеріалами засідання наукового симпозіуму, 3-4 квітня 2014 року. Кам’янець-Подільський: Національний університет імені Івана Огієнка, 2014. С. 67-73.
8. Халайцан В.П. Палацо-паркові комплекси Дунаєвеччини ХІХ – поч. ХХ століть. Історія, проблеми та перспективи розвитку в галузі туризму. *Хмельницькі краєзнавчі студії: Науково-краєзнавчий збірник*. – Хмельницький, 2015. Вип. 2. С. 188.
9. Халайцан В.П. Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій. 2-й Міжнародний конгрес „Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст”. Збірник наукових праць. Книга 3. – Полтава, 2015. С. 225-228.
10. Халайцан В.П. Палацово-паркові комплекси Ярмолинеччини ХІХ-поч. ХХ століть: історія, проблеми. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2015. Вип. 5. С. 212-218.
11. Стрельбіцька Н. І., Халайцан В. П. Дослідження маловідомих палацово-паркових комплексів поділля кінця ХVІІІ – ХХ ст. у контексті вивчення їх збереження та популяризації. *Матеріали ХV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр., 100-річчю заснування Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам’янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2017. С. 522-525.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗГЛЯДУ	
МИСТЕЦТВА СТВОРЕННЯ ПАРКІВ	
1.1. Ретроспективний огляд літературних та архівних джерел.....	21
1.2. Методика дослідження.....	40
РОЗДІЛ 2. ОБ’ЄКТИ ЛАНДШАФТНО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ЯК	
СЕГМЕНТ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНУ	
2.1. Виникнення та розвиток мистецтва створення парків.....	47
2.2. Ландшафтна композиція як історико-культурна формація.....	59
2.3. Роль культурного життя в мистецтві паркобудування на Поділлі.....	77
РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА МИСТЕЦТВО СТВОРЕННЯ ПАРКІВ	
3.1. Філософсько-світоглядні уявлення в організації ландшафтів	88
3.2. Вплив власників маєтків на утворення композицій паркових зон.....	98
3.3. Роль природного ландшафту в планувальному укладі парків	117
РОЗДІЛ 4. ТИПОЛОГІЧНІ ТА ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ	
ОСОБЛИВОСТІ ЛАНДШАФТНО-ПАРКОВИХ ЗОН ПОДІЛЛЯ	
4.1. Таксономічні характеристики подільських паркових утворень.....	131
4.2. Типологія та художньо-композиційні риси парків Поділля.....	155
4.3. Значення відродження видатних зразків паркового мистецтва для сучасного краєзнавства, регіонознавства та пам’яткоохоронної справи.....	179
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	196
ДОДАТКИ.....	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДАВО – Державний архів Вінницької області.

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області

НІАЗ «Кам’янець» – Національний історико-архітектурний заповідник
«Кам’янець»

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціальне оновлення, що відбувається в Україні, передбачає активізацію духовного потенціалу, який реалізується в поглибленому вивченні власної історії. Звернення до проблеми культури народу – закономірна об’єктивна потреба. Нині помітно активізувався інтерес до українського паркобудування, якому протягом тривалого часу не приділяли належної уваги. Реалізується передумова духовного розвитку народу – збереження культурного доробку для нащадків. Визнання безперечної цінності історико-архітектурної та культурно-мистецької спадщини вимагає її дослідження й ревіталізації. З цієї позиції варті ретельного вивчення закономірності формування ландшафтних утворень, що розташованих на Поділлі упродовж багатьох століть. У процесі добору явищ й артефактів, що продовжуються в науковій площині, надзвичайну роль повинні відігравати розвідки регіонального рівня, у яких одним із провідних завдань є виявлення взаємозв’язку загальних історичних закономірностей паркобудування в Україні й світі з регіональними особливостями, що визначає актуальність проблем, які розглядаються в дисертації.

В українському мистецтвознавстві бракує монографічних і публіцистичних праць, які б давали комплексну оцінку ландшафтно-парковому мистецтву Поділля. У дослідженнях такої проблематики превалював історико-мистецтвознавчий підхід, де акцент ставився на поодинокі компоненти і особливості фрагментів того чи іншого парку. Як наслідок, види мистецтва, які взаємодіяли в ландшафтній зоні, досліджувалися окремо, у відстороненому від загальних соціокультурних процесів вигляді. Пам’ятки паркового мистецтва, як явище віддзеркалення культурно-історичного розвитку регіону та гармонійний ландшафтний ансамбль майже не розглядалися й залишалися поза увагою дослідників. Заслужують на увагу імена будівничих, архітекторів, фундаторів та їхні родини, оскільки вони були дієвими носіями мистецьких, інтелектуальних, світоглядних та духовно-культурних ідей свого часу.

Теоретико-інформаційною основою роботи стали архівні першоджерела, планувально-проектна документація, літературні джерела, зокрема із загальної теорії організації паркового простору, об'ємно-просторової композиції, а також збережена або частково збережена просторова структура ландшафтів з компонентами функціонального, метафоричного, декоративно-конструктивного, мистецького наповнення, яка внаслідок руйнації, а деколи впливів історичних подій багаторазово змінювала свої функції та первісний вигляд шляхом перебудов, переобладнання, реконструкцій паркових зон. У створенні парків брали участь запрошені фахівці-паркобудівничі Кайзер, Д. МакКлер, Л. Метцель, Й. Стих, Целінський та ін. Водночас про деякі ландшафти подільських маєтків не збереглось навіть скупих архівних відомостей. Серед дослідників теми слід виокремити польського автора Р. Афтаназі, а також українського вченого Д. Костюка, які торкалися деяких питань, дотичних до дисертації, що розглядається. Проте, композиція подільських ландшафтів у всій повноті залишалась поза увагою. Тому, сьогодні виникла потреба в серйозному дослідженні, присвяченому парковим утворенням на Поділлі. Актуальність і недостатня розробленість цієї проблеми обумовила *тему* дисертації **«Мистецтво паркобудування в культурному житті Поділля кінця XVIII – початку XX ст.»** У праці здійснюється розгляд садово-паркових зон маєтків Поділля, особливостям яких досі приділялося недостатньо уваги з боку дослідників, а також уводяться в науковий обіг не відомі дотепер матеріали, що суттєво збільшить джерелознавчу базу для вивчення цього своєрідного виду мистецтва.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Тематика і зміст нашого дослідження проведені в руслі Закону України «Про ратифікацію конвенції про охорону культурної спадщини Європи», який набув чинності 1 квітня 2007 року. Студії виконано в рамках «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки» (Закон України від 20.04.2004 р., № 1692-IV), закону України «Про культуру» (від 14.12.2010 р., № 2778-VI) а також «Програми розвитку культури» на період до

2007 року (постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2003 р., № 1235). Тема дисертації пов'язана з планами наукової роботи кафедри образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та трудового навчання Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Окремі положення виконані у межах досліджень за темою «Розвиток творчої особистості студента в системі ступеневої педагогічної освіти» (№ держреєстрації: 0108U002346).

Мета дослідження – розглянути характерні особливості просторової структури, естетичні якості середовища, стильові риси ландшафтно-паркових зон Поділля кінця XVIII – поч. XX століття як цілісного явища у мистецтві.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наукові, архівні та публіцистичні джерела для визначення ступеня розробки проблеми, обґрунтувати методику проведення дослідження;
- охарактеризувати філософсько-світоглядні уявлення в організації ландшафтів, впливи історичних факторів і соціокультурного простору на розвиток паркобудування досліджуваного регіону;
- простежити онтогенез паркобудування досліджуваного періоду, розкрити специфіку процесів паркового проектування;
- окреслити впливи західноєвропейських стилів, регіональних світських і народних традицій, фундаторів, а також культурного середовища на формування особливостей подільських маєткових парків;
- з'ясувати ступінь збереженості ландшафтного простору та його таксономічного наповнення;
- розглянути паркове мистецтво Поділля як одну з домінант у контексті активізації сучасної пам'яткоохоронної та краєзнавчої діяльності в Україні.

Об'єкт дослідження – культурно-мистецькі цінності історичного регіону Поділля кінця XVIII – початку XX століття.

Предмет дослідження – Мистецтво паркобудування в культурі Поділля кінця XVIII – початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження розповсюджуються на кінець XVIII – початок XX століття.

Територіальні межі охоплюють терени Поділля в межах Хмельницької, Вінницької, південного сходу Тернопільської областей.

Методологія дисертації ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності й системності. Характер дослідження визначав як провідні: компаративний (його різновиди) та історико-культурний методи. Для вивчення конкретних архівних фондів використано музеологічний принцип. Для з'ясування художньої цінності парків і розгляду знакових ландшафтних утворень обрано метод художньо-стилістичного аналізу; упродовж розвідок у сфері сучасного стану паркових зон та їхніх руйнівних утрат – метод реконструкції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на широкому джерелознавчому матеріалі:

- комплексно проаналізовано й теоретично осмислено проблему ролі мистецтва паркобудування в культурному житті історичного регіону Поділля в конкретний проміжок часу;
- введення до наукового обігу нового бібліографічного матеріалу з історії розвитку подільського ландшафтного мистецтва, а також низки не досліджених дотепер об'єктів і нових відомостей про вже розглянуті науковцями комплекси;
- розглянути значення діяльності фундаторів і митців на формування та розвиток паркових осередків регіону;
- висвітлено характерні риси просторової структури парків, стильові напрямки ландшафтно-паркового мистецтва краю;
- досліджено художню цінність і потребу розгляду проблеми збереження пам'яток ландшафтно-паркового мистецтва як своєрідного явища культури в системі європейських культурних цінностей кінця XVIII – початку XX століть;

- запропоновано шляхи активізації сучасної пам'яткоохоронної та краєзнавчої діяльності в контексті використання об'єктів паркового мистецтва Поділля.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів під час споріднених наукових досліджень культурно-мистецької спадщини подільського регіону; у практиці діяльності мистецьких вищих навчальних закладів при підготовці спецкурсів чи окремих розділів теоретичних курсів із культурології, історії мистецтва, архітектури, краєзнавства, дизайну, написанні навчальних посібників і методичних розробок. Положення дослідження можуть бути використані для подальшого осмислення та розуміння зазначеної проблематики, розгляду окремих її аспектів, як методична основа при розробці регіональних і національних програм з охорони, збереження та відтворення унікальних об'єктів української культури; в екскурсійно-просвітницькій роботі й туристичній діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів роботи проходила у формі доповідей на звітних та інших конференціях: Міжнародна науково-практична конференція (Москва, 2011). Международная научно-практическая конференция, посвященная 190-летию со дня рождения Р. И. Шредера. (Москва, 2013). Другий міжнародний конгрес «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст». (Полтава, 2015). Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція державного історико-культурного «Самчики». (Самчики, 2012). Міжнародна науково-практична конференція «Парки Діонісія МакКлера». (Збараж, Вишнівець, Кременець, 2012). Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Деражнянина: минуле і сучасне» (Деражня, 2013) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації висвітлені у 18 статтях, із них 6 у наукових фахових українських та іноземних виданнях.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і складають наукову новизну отримані здобувачем особисто.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, переліку умовних скорочень, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 356 с., із них основного тексту 182 с.; перелік використаних джерел і літератури охоплює 402 позиції.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗГЛЯДУ МИСТЕЦТВА СТВОРЕННЯ ПАРКІВ

1.1. Ретроспективний огляд літературних та архівних джерел

Представлений підрозділ присвячено аналітичному огляду в історичній ретроспективі масиву наукових джерел з історії, філософії, архітектури, мистецтвознавства тощо, які безпосередньо чи фрагментарно стосуються проблеми дослідження. Мистецтво паркобудування має глибокі історичні корені та перебуває на перехресті низки гуманітарних і природничих наук. Попри те, що еволюція традиційної організації маєткового парку Поділля нараховує вже більше двох із половиною століть, її наукове обґрунтування залишається відносно схематичним, апріорі неповним, що не забезпечує системності дослідження, а відтак – обґрунтування самотності та мистецької цілісності цього історико-культурного феномена.

На макрорівні мистецтво паркобудування, складником якого є маєтковий парк, відоме з античних часів. Одночасно з практичною діяльністю щодо створення парків виникає потреба їхніх наукових описів, представлених у працях давньогрецьких (Діодора, Страбона), згодом – римських авторів (Варрона, Вергілія, Катона, Колумелли, Плініїв Старшого й Молодшого). Уявлення про сади і парки Середньовіччя формують праці єпископа Сидонія Аполінарія Лангедокського, аббата Бенуа, Алкуїна з Йорка та інших. Студії присвячені флораріям, з'являються в епоху Відродження, серед них – описи «ідеальних сільських вілл» авторства Л. Б. Альберті та Д. Віньола. У XVII ст. пріоритет практики й теорії паркобудування, безумовно, належить Франції, де видають численні праці теоретичного і практичного характеру, рекомендації щодо створення та догляду за садами й варіанти планувальних рішень, розмірковування про участь архітектора і садівника у створенні паркового простору. Найбільшу увагу привертає «Театр планів і садівництва» – праця К. Моле, видана в 1652 р. [67].

У XVIII столітті формується новий філософський напрям – Просвітництво, згідно з яким за мету садово-паркового мистецтва вважали наслідування природи, але природи ідеальної, удосконаленої (Д. Дідро, А. Поуп). Художники вважали ідеалом повернення до «шляхетної простоти й спокійної величі давнього мистецтва» (Й. Вінкельман). Особливо виразним інтерес до античності був у Російській імперії, що спричинило появу окремого стилю – «паладіанства» – в 1770-х рр [100].

У контексті дисертаційного дослідження виникла потреба лаконічного опису основних праць, якими користувались паркобудівничі європейських держав XVIII – поч. XX століть, що допоможе усвідомленню філософії виникнення ландшафтів, культурологічно-мистецької «канви» епохи загалом. У XVIII ст. в Європі широкої популярності набули праці Е. Шефтсбері (1671–1713), Д. Аддісона (1672–1719), А. Поупа (1688–1744), У. Шенстона (1714–1763), які критикували «французькі» сади за їхню штучність. Ці роботи мали особливе значення для створення школи англійського «пейзажного» мистецтва, популяризаторами якого стали С. Швітцер, Б. Ленглі, У. Кент і Л. Браун. Значна роль у розвитку пейзажного паркобудування належала Х. Рептону, автору праць, у яких були викладені основні ідеї створення «пейзажних» садів. У XVIII столітті з'явився особливий жанр опису садів, що визначається філологічною наукою як жанр «садівника». Велике значення для розвитку садово-паркового мистецтва цього періоду мали праці європейських філософів і поетів І. Гете, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Шиллера та ін [181].

Першу польську книгу, присвячену англійському парковому мистецтву, написав А. Мошинський у 1774 р. Праця та її ідеї не були підтримані польським королем, Станіславом Августом, тому докорінні зміни в парковому будівництві розпочались у 1780-х рр. Особливо виразну роль у мистецтві паркобудування відіграла аристократка І. Чарторийська. Саме їй належала праця «Різні думки про способи улаштування парків» (1805 р.) [211]. З огляду на популярність праці в середовищі аристократії Правобережжя України

сформульовані княгинею рекомендації стали хрестоматійними для паркобудівничих та ознакою смаку – для власників палаців.

Таким чином, усю видавану в XIX ст. літературу із садово-паркової проблематики можна структурувати за тематикою на дві великі групи. Першу складають праці з садівництва, де містяться ботанічні та короткі архітектурні відомості. Другу становлять роботи, у яких сади (парки) розглядаються з позицій просторово-предметного мистецтва. Серед праць того часу найбільш значними були «Паризькі прогулянки» й «Мистецтво садів» (1886) французького теоретика і практика А. Альфана [181].

Рубіж XIX – XX ст. – це час стрімкого розвитку паркобудування і жвавої полеміки в галузі садово-паркового мистецтва. Відображення цих суперечок знайшло втілення у творах «Дикий сад» (1870), «Альпійські квіти для садів» (1870), «Англійський сад квітів» (1883) У. Робінсона, який відстоював вираження індивідуальності в кожному саду. Важливу роль для розвитку нових ідей у паркобудуванні відіграли праці істориків образотворчого мистецтва Д. Рескіна і У. Морріса [343].

Водночас серед теоретиків садово-паркового мистецтва розгортала полеміка між прихильниками “французького” саду і “англійського” парку.

Згадані наукові праці, європейська філософія паркобудування - стали культурологічною канвою для формування мистецької традиції маєткового паркового мистецтва Поділля кінця XVIII – початку XX ст.

Будівництво маєтків (садиб-резиденцій) у середовищі українсько-польських шляхетських родин Поділля стало особливо модним саме в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Вершин досконалості маєткове садово-паркове мистецтво досягло в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., коли творили видатні майстри – ірландець Діоніс (Діонісій) МакКлер (Маклер, Міклер) (1762–1835), поляки Шимон Богуміл Цуг (1733–1807), Валеріан Кроненберг, Кайзер Шульц, бельгієць Людвік Метцель (1764–1848), британець Ленотр Боургіньйон, поляк Зелінський; садівники Йозеф Стих, Вінцент Земковський, Роегрін [210]. Відтак, особистості творців, як і власників маєтків,

почасти стали об'єктом дисертаційного дослідження. Виокремлена нами національна приналежність паркобудівничих Поділля переконливо свідчить про потужний вплив саме західноєвропейської культурної традиції в означений період [294].

Вивчення теми базується на позиції хронологічного підходу щодо групування й аналізу літературних, архівних та візуальних (іконографічних) джерел дослідження палацового і садибного паркобудівництва (у дисертації ми керуємося дефініцією «маєтковий парк»). Ми логічно розмежовуємо три основні періоди в розвитку традиції маєткового паркобудування. Для кожного із них актуальні певні види джерел:

1) остання чверть XVIII – до 1917 г. (популярні описи палаців і парків, практичні рекомендації щодо паркобудівництва, описи і згадки в статистичних збірниках, довідниках, спогадах сучасників – гостей маєтків і мандрівників; візуальні зображення пам'яток (малярство та фотофіксація); окремі праці наукового характеру);

2) 1920-ті – кінець 1980-х рр. (радянський період поєднав і тенденцію до знищення значної частини пам'яток садово-паркового мистецтва, переривання традиції створення маєткових парків, і водночас – поклав початок системному, хоч і вибіркового вивченню та музеєфікації найбільш історично значимих об'єктів; переважно наукові джерела (монографії, реєстри, довідникові видання тощо);

3) від початку 1990-х рр. – до сьогодення (усвідомлення цінності пам'яток садово-паркової архітектури та відродження традиції створення маєткових парків у межах приватних володінь; виникнення масиву наукових праць, насамперед – дисертаційних досліджень із історії, філософії, архітектури, мистецтвознавства; праць науково-популярного характеру; створення туристичних і тематичних інтернет-ресурсів, відеоматеріалів тощо).

Таким чином, у роботі над дисертаційним дослідженням ми керувалися чотирма основними групами матеріалів: 1) історико-мистецтвознавчі й літературні джерела, присвячені безпосередньо виникненню та формуванню

паркових ансамблів у межах сучасної Хмельницької, Тернопільської та Вінницької областей; 2) архівні джерела; 3) візуально-іконографічні зображення об'єктів (фото, живописні та графічні твори), у яких зафіксовано вигляд парків чи їхніх окремих фрагментів у певний історичний період; 4) матеріали інтернет-ресурсів.

З урахуванням принципів хронологічної послідовності стосовно ретроспективного огляду літературних і архівних джерел, слід виокремити змістове розмежування джерел інформації про маєткові парки Поділля. Так, на межі XVIII – XIX ст. це здебільшого відомості про маєтки як описи володінь (статистика офіційних документів), описи, створені власниками чи управителями маєтків, згадки про них у контексті відвідин гостями-мандрівниками, теоретичні міркування про сутність садово-паркового мистецтва, окремі практичні рекомендації щодо влаштування ландшафтних парків, описи маєткової діяльності та життя шляхти (дворянства). Наукові узагальнення щодо принципів улаштування, філософії, мистецького та утилітарного значення маєткових парків з'являються вже на початку XX ст.

Розглянемо, з позиції історичної ретроспективи джерела визначених груп відповідно до окреслених хронологічних періодів.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з матеріалів архівів, розташованих у доволі широкому географічному діапазоні. Окремі факти, статистичні відомості щодо палацово-паркових комплексів Хмельниччини та Вінниччини зберігаються в Державних архівах Хмельницької (ДАХМО), Вінницької (ДАВО), Тернопільської (ДАТО) областей та Центральному державному історичному архіві України в місті Києві. Так, відомості про окремих власників маєтків Вінниччини, їхню господарську, зокрема палацо та паркобудівничу діяльність зберігаються у фондах ДАВО, зокрема, у фонді 863 (Щербатови, князі, поміщики Подільської та Херсонської губерній), фонді 880 (Строганови, графи, поміщики), фонді 880 (управління Немирівським маєтком графині Строганової), фонді 866 (Грохольські, графи, поміщики Подільської губернії). Указані архівні документи є цінним джерелом

щодо громадської діяльності поміщиків, звіти з діяльності маєтків, дані про діяльність Вінницького товариства пам'яток старовини. У фонді 896 зберігаються цінні відомості стосовно карт та планів населених пунктів Подільської губернії; проекти палацу Потоцьких, плани маєтку Грохольських тощо. Щодо фондів ДАХМО, то в рамках дослідження найбільшу цінність становлять документи Канцелярії Подільського губернатора, зосереджені у фонді 228, а також документи Подільської казенної палати (фонд 226); окремі відомості стосовно поміщицьких земель і маєтків є в матеріалах справ Подільського губернського комітету з розгляду та складання інвентарів на поміщицькі землі та маєтки (фонд 241).

Описи маєтків польських магнатів Волині й Поділля знаходимо в праці «Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów t.1» (1841) відомого історика, мецената мистецтв, видавця, одного із засновників «Бібліотеки Варшавської» О.-Н. Пжездзецького (1814–1871) – уродженця Поділля [346; 347]. Палацово-паркові ансамблі краю знайшли відображення в наукових доробках Т. Отецького (1838–1888), зокрема «Wołyń pod względem statystycznym» (Т.1., 1864) [351].

Цінним джерелом польської краєзнавчої літератури є «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich» (Т.1-15, 1880-1902 pp.) [350] (науковий результат ініціативи редактора варшавського географічного тижневика «Вендровец» Ф. Сулімерського у співавторстві з магістром філологічно-історичних наук Б. Хлебовським і головним меценатом видання, кандидатом наук В. Валєвським). Словник містив енциклопедичні дані з фізичної, економічної та історичної географії, топоніміки, демографії, історії, узагальнивши масив соціально-економічної та культурно-духовної інформації, серед них – окремі цінні матеріали з досліджуваної нами проблеми. Окремі статистичні відомості є в праці М. Теодоровича (1856–1920-ті) «Волынь в описаниях городов, местечек, сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и других отношениях» [283]. У масиві енциклопедично-довідникових видань слід відзначити праці секретаря Подільського

губернського статистичного комітету В. Гульдмана (1854–1907). В іншому укладеному ним довіднику – «Подольская губерния. Статистическое описание» – інформація щодо конкретних маєтностей відсутня, натомість відомості щодо дворянського землеволодіння упорядковано. Розміри землеволодінь, кількісні показники землевласників з розрахунку на один повіт, дозволяють прогнозувати економічні можливості власників маєтків, зокрема – щодо створення парків. Попри безумовну цінність довідників В. Гульдмана для вивчення економічного аспекту функціонування панських господарств, він, як було зазначено вище, лише побіжно торкався питання про панські садиби [115].

Більш інформативним є опублікований у 1880 році «Збірник відомостей про Подільську губернію», основну частину якого становить підготовлений відомим краєзнавцем М. Симашкевичем (1845–1902) «Историко-географический и этнографический очерк Подолья» [258]. Цікавим елементом цього нарису є розділ «Поетична сторона подільської природи», у якій дослідник, зокрема, указав, що Поділля багате «місцевостями, котрі щедро прикрашені не лише природою, але й мистецтвом людським!» [258]. Емоційні, образні, художньо виразні описи маєтків дозволяють скласти цілісне уявлення про принади парків, що можуть стати об'єктом детальних досліджень: Отроків, Притулія, Стрижавка, Голодки, Муровані Курилівці, Мушкутинці тощо [258, 89].

Для характеристики власників маєтків за такими ознаками, як знатність роду, час його внесення до родословної книги Подільської губернії тощо, доречним є опрацювання видань Подільського губернського дворянського зібрання «Список дворян, внесённых в дворянскую родословную книгу Подольской губернии» [273; 274]. Безумовно, ці видання мають певні особливості, зумовлені специфікою законодавства про дворянський стан Російської імперії: так, зокрема, дворянський рід міг бути внесений до родословної книги однієї чи кількох губерній, водночас володіти маєтностями й у цих губерніях, і в зовсім інших регіонах імперії. Наприклад, до V частини (титуловане дворянство) родословної книги Подільської губернії було внесено

два князівські, вісім графських і два баронські роди], водночас маєтками на її території володіли чимало титулованих родів, внесених до дворянських книг інших губерній (князі Вітгенштейни, графи Уварови, графи Тишкевичі, барони Корфи та ін.) [274].

Своєрідним методом відтворення історичних подій, зокрема історії паркобудівництва, є вивчення іконографічних матеріалів. Зазвичай акварелі, гуаші, літографії, малюнки, зроблені у XVIII–XIX століттях, були точним, документальним відображенням садово-паркових об'єктів, оскільки, зазвичай, виконувались на замовлення їхніх володарів. Завдяки цьому ми маємо можливість скласти правильне уявлення про первісний вигляд наявних паркових комплексів або тих, які сьогодні повністю зникли.

Першим ілюстрованим джерелом маєткової культури Поділля та Волині, зокрема паркобудівної, головним іконографічним матеріалом для дисертаційного дослідження є графічна спадщина польського художника Н. Орди (1807–1883) [18]. Подорожуючи Україною більше двох десятиліть (у Волинській і Подільській губерніях він побував у 1870 - 1873 рр.), художник достеменно фіксує пам'ятки історії, архітектури, садово-паркового мистецтва. У 1873 – 1883 роках у восьми випусках «Альбома исторических мест Польши, посвященного землякам» опубліковано 260 літографій, виконаних з акварелей Н. Орди. Одночасно його нові роботи регулярно друкував журнал «Tygodnik ilustrowany» під рубрикою «З папки Наполеона Орди». У фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» зберігається 123 малюнки художника, з них Подільському краю присвячено 20. Роботи художника відрізняються історичною достовірністю, відчуттям автентичності пейзажу, вдалим вибором точки показу пам'ятки, ретельно прописаними деталями архітектури. На Волині він зафіксував 58 маєтків, на Поділлі – 69, серед яких трапляються й об'єкти палацово-паркової архітектури (Дунаївці, Вища Погоріла, Ізяслав, Славута, Стара Синява, Лашки, Чорний острів та ін.) (див. Дод. Л, М).

Таким чином, графічні зображення Н. Орди є достовірним, а іноді єдиним,

іконографічним джерелом при вивченні деяких об'єктів палацово-паркового зодчества краю. Комплексний аналіз творчого доробку митця на теренах Волині і Поділля представлено в монографії І. Березіної «Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання» (2007 р.) [357].

Слід відзначити видання, присвячені окремим паркам і садибам. Наприкінці XIX ст. відвідав та описав парк маєтку Самчики, його флору та рослинність, відомий російський та український учений-ботанік, академік І. Шмальгаузен у відомій праці «Флора Юго-Западной России...» (1886 р.) [321]. Цінним джерелом, що формує уявлення про паркові композиції, умови створення ландшафтів, є вивчення біографій власників маєтків (див. окремий підрозділ нашого дисертаційного дослідження).

Перші дані узагальнювального характеру про маєткові («садибні») парки в Російській імперії містяться у фундаментальній мистецтвознавчій праці В. Курбатова «Сады и парки» (1916 р.) [171]. Тут ретельно проаналізовано особливості парків Давнього Риму і середньовічної Італії, архітектурні характеристики відомих західноєвропейських і, зрештою, паркових ансамблів Російської імперії.

Таким чином, комплексне використання статистично-довідкових видань, іконографічних джерел, спогадів другої половини XIX – початку XX ст. дає можливість з'ясувати величину панських маєтків (садиб), отримати відомості про представників дворянства, що ними володіли, створити певну картину облаштування паркових комплексів тощо. Одночасно, підсумовуючи огляд масиву джерел дореволюційної доби, відзначимо безсистемність і розрізненість даних; відсутні стандарти щодо описів або планів маєтків та маєткових парків.

У наступному періоді – 1920-х – 1980-х рр. – поряд із поширеним явищем тотального руйнування численних пам'яток культури й мистецтва, радянською владою ставились завдання охорони маєткових (садибних, палацових) комплексів (декрети 1918, 1921, 1924 рр.). Саме в той час теоретичні доробки попередніх поколінь, присвячені історії утворення парків, підлягали знищенню,

бо мали, як писали тоді «істотний недолік: дослідження носили головним чином описовий характер, були насичені масою дат, іменами будівельників, але архітектурно-художні якості відзначалися лише попутно, розрізнено, без якої-небудь об'єднуючої ідеї». Відтак головним напрямом розвідок визначалось спрямування до «розкриття всіх якостей цієї області архітектури (садово-паркової) на живому, конкретному прикладі й роз'яснити композиційні прийоми і техніку будівництва» [236, 23]. Значний внесок у дослідження садибних комплексів зробив у 1970-80-ті роки Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут (Укрпроектреставрація) та Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури у Києві (Київ НДІТІ), який знайшов утілення в чотиритомному виданні «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [227]. Проте, садиби чи їхні окремі складники (переважно палаци), представлені в цьому виданні, охоплюють лише найбільш цінні й значущі об'єкти – пам'ятки національного значення.

Можемо підсумувати, що наукові дослідження феномена сільського дворянського маєтку та, відповідно, маєткового парку, не здобули системного характеру й у радянській науці. У працях з історії архітектури багаторазово розглядаються лише окремі, найбільш значимі палацово-паркові комплекси, створені найвидатнішими митцями минулих епох. Глибоко «провінційні» маєткові парки Поділля в радянський період залишаються практично поза увагою дослідників.

Розвиток теоретичних досліджень закордонних науковців із зазначеної теми спрямовувався, головним чином, на вивчення стильових напрямків у декоративному оздобленні садово-паркового мистецтва, їхнє композиційне й колористичне оформлення, а також на ефективні методи проведення реставраційних робіт. Класичним для дослідників садово-паркового мистецтва є фундаментальне монографічне дослідження Д. Лихачова (1906–1999) «Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст» [181], що стало філософським, культурологічним та історичним осмисленням питання паркової

архітектури. Науковець першим спробував розглянути стиль і семантику російських садів у взаємозв'язку з поезією, філософією, загальноприйнятою західноєвропейською традицією послідовності стилів. Таким чином, книга Д. Лихачова дозволяє зрозуміти найтонші нюанси семантики садово-паркових стилів. Відома дослідниця С. Палентреєр (1900–1981) виклала студії в монографії «Садово-парковое и ландшафтное искусство» [225; 226]. Зокрема, у розділі «Садово-паркове мистецтво» представлено стислий історичний нарис, цікавий аналізом конкретних пам'яток, їхніх планувальних та просторових рішень. Досліджуючи маєтковий парк як мистецький феномен, не можемо оминати увагою фундаментальні праці радянських російських дослідників Т. Дубяго про російські регулярні сади й парки (1963 р.) [126] і дисертацію І. Барсової (1971 р.), що містить методологію натурного дослідження маєткового парку (1960-х рр.) [356].

Таким чином, провінційні маєткові парки Поділля що розташовувалось «на кордоні двох імперій» практично залишилися поза увагою науковців.

Серед українських дослідників паркобудівної традиції в означений період слід виділити праці О. Липу (1907–1990), чиї праці присвячено дендрологічним особливостям старовинних парків. У низці публікацій та узагальнювальному дослідженні «Визначні сади і парки України» (1960) [180] автор сформулював дендрологічні характеристики парків, описав цінні екземпляри культивованої дендрофлори, подав їхні параметри. Опубліковані результати експедиційно-польових досліджень 30-40-х рр. ХХ ст. О. Липи стали неоціненним матеріалом для порівняльного аналізу та моніторингу результатів інтродукції деревно-кущових рослин в умовах Волино-Поділля.

Серед масиву джерел радянської доби слід виокремити фундаментальну працю дослідника паркового мистецтва України І. Косаревського «Искусство паркового пейзажа» (1977) [157], де висвітлено історичні, мистецькі, архітектурні та ландшафтні аспекти окремих збережених маєтків Хмельниччини (Самчиківського, Малісвецького, Полонського). У пізніший період – із середини 1980-х років дендрологічні багатства Хмельниччини

вивчають В. Черняк та О. Клименко, які досліджують парки-пам'ятки загальнодержавного значення.

В останній чверті XX століття в усьому світі зростає інтерес до історії садово-паркового мистецтва. Дослідники Л. Майдецькі (Польща) [190], М. Рандхава (Індія) [244], М. Моззер (США) [343], змальовують широку перспективу розвитку садово-паркової архітектури від часів Стародавнього Єгипту до XX століття. Монографії А. Вергунова та В. Горохова (Росія) [94], стали помітним кроком у вивченні формування та розвитку російської садово-паркової архітектури.

Збільшення кількості праць із проблем паркобудування дозволяє розділити їх за такими напрямками: дослідження, присвячені аспектам планувальної організації і прийомам формування паркової композиції та впливам на неї природних компонентів (А. Вергунов, В. Горохов, А. Жирнов, Д. Замятин, І. Косаревський, Ю. Курбатов, Д. Сугарев) [94; 131; 135; 151; 172]; художньо-естетичні характеристики історичного садово-паркового простору (С. Ожегов, С. Палентреєр, Л. Рубцов, Г. Ціолек) [210; 225; 254; 335]; особливості історії розвитку парків, їхнього зовнішнього вигляду та декоративно-рослинного оздоблення (Р. Афтаназі, І. Богова, М. Квятковская, О. Липа, В. Овсійчук, О. Родічкін, І. Родічкіна, А. Салатич, О. Сокольська, Л. Стойчев, А. Федорук, Л. Фурсова,) [329; 189; 148; 180; 209; 248; 249; 253; 272; 276; 298]; як вияв естетичних концепцій дослідження паркобудування (С. Галкін, О. Гурковська, О. Затлоукал, Д. Лихачов, М. Мікешина. Є. Чернецький) [102; 280; 349; 181; 200; 280]; питанням методології та проведенню практичних робіт з реставрації історичних об'єктів ландшафтної архітектури присвячені праці М. Архіпова, Н. Ільїнської, О. Кедринського, А. Крашенінікова, Н. Кремшевської, Д. Криворучка, Л. Майдецькі, М. Петрова, Є. Петрової, А. Раскіна, Л. Тверського) [71; 139; 149; 377; 230; 169; 190; 231; 245; 282].

Завершення радянської доби ознаменувало повернення наукового інтересу до маєткового парку як культурної традиції європейського, зокрема українського, паркобудівного мистецтва. У межах нашого дисертаційного

дослідження проаналізовано масив наукових праць польських, російських дослідників означеної наукової проблеми. Значно активізувались дослідження з історії палацово-паркових комплексів – важливого явища історії та культури XVIII – початку XX століть і серед українських істориків.

Сукупність наукових студій з проблеми маєткового парку, здійснених упродовж 90-х рр. XX – першого десятиліття XXI ст. доречно розділити на філософський, історичний, мистецтвознавчий, архітектурний, семантичний напрями, хоча аналіз окремих дисертаційних досліджень доводить доволі умовне виокремлення в межах лише однієї науки. Зосередимось на характеристиці досліджень історичного, архітектурного та мистецтвознавчого напрямів.

Новою сторінкою у вивченні та науковому обґрунтування маєткового паркобудування XVIII – початку XX століть «на кресах» стали фундаментальні праці польського науковця Р. Афтаназі. Десятитомне видання «*Zycie rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*» (1988, 1992, 1994 pp.) [330; 331; 332; 333], здійснене Польською Академією наук, стало хрестоматійним для дослідників палацово-паркової архітектури України. Сучасна Хмельниччина представлена у двох томах – п'ятому (Волинь) та дев'ятому (Поділля). Системний підхід, який став науковою методологією дослідження, дозволив дослідникам сформуувати уявлення про історичну, архітектурну, культурологічну й паркознавчу оцінку об'єктів, генеалогію шляхетських родин у часи Речі Посполитої. Видання насичене оригінальним ілюстрованим матеріалом. Цінність фундаментальної праці Р. Афтаназі бачиться в тому, що окрім опрацювання літератури і першоджерел, науковцем доречно використано епістолярні спогади нащадків відомих родин власників маєтків.

Саме масив фактологічних і візуальних матеріалів, представлених у працях Р. Афтаназі дозволив Н. Левкович (Галичина) [177], О. Михайлишин (Волинь) [371] та ін. проаналізувати тенденції розвитку палацово-паркових комплексів в аналогічний період у різних регіонах України. Парк у контексті дозвілєво-розважальних парадигм європейської культури став предметом дослідження в

праці О. Любченко [366]; парки як пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельниччини стали об'єктом низки наукових розвідок Л. Казімірової [162; 163].

Найактуальнішою, з погляду вивчення феномена маєткового парку у історичному контексті є праці К. Гамалії. Тут автор доводить, що розвиток паркобудівництва в Російській імперії відбувався з певним запізненням порівняно зі світовим [103; 104; 105; 106;]. Зауважимо, що перша фундаментальна праця, присвячена комплексному дослідженню садиби-маєтку в Російській імперії («Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI – XX веков: Исторические очерки») [120], у якій розглянуто питання кількості й розміщення дворянських маєтків, економіку, культуру, побут, духовне життя дворянських і купецьких маєтків, долі окремих з них після 1917 року, з'явилася у 2001 році. Неможливо також оминати увагою низку фундаментальних праць, присвячених «іконології саду і парку», що належать російським вченим, зокрема М. Соколову [267; 268; 269].

У дослідженнях архітектурного спрямування на перший план виходить аналіз формоутворення в парковому мистецтві, питання композиції та її елементів, визначення принципів садово-паркового будівництва. Так, англійський вплив на розвиток садів і парків у Європі ґрунтовно дослідив російський дослідник Д. Швидковський у фундаментальній праці «Исторический путь русской архитектуры и его связи с мировым зодчеством». З. Ніколаєвською [208] досліджено архітектурно-ландшафтні засоби формування садово-паркових композицій. С. Ожегов [210] приділив увагу розгляду видатних пам'яток ландшафтної архітектури, а також аналізу сучасних тенденцій її розвитку. Книга Ю. Курбатова «Архитектурные формы и природный ландшафт» присвячена радянській архітектурі, у контексті якої розглядалися принципи планування міського середовища, зокрема парків [172].

Архітектурний напрям репрезентують роботи українських В. Дударця, А. Жирнова, А. Кадуриної, О. Кузьмича та ін. Дисертацію В. Дударця [361] присвячено вивченню проблеми виникнення та розвитку традиції міських садів

в Україні. Ним розроблено історичну та сучасну класифікації міських садів і виділено перспективні типи міського саду ХХІ ст. В інших роботах здійснений ґрунтовний аналіз питань мистецтва композиції парків, формування паркового ландшафту, гармонізації природних і антропогенних елементів. Зокрема, антропогенним впливом на ландшафти продуктивно займається Т. Михайленко [370].

Найактуальніший у рамках наших студій мистецтвознавчий напрям, у розрізі якого парки (зокрема маєткові) розглядаються як витвори мистецтва, є одним із найбільш представлених у світовій практиці, однак залишається мало або фрагментарно дослідженим в українській науці. Уже згадувана праця російського дослідника В. Курбатова вважається “класикою” означеного напрямку. Описи парків Давнього Риму і середньовічної Італії, архітектурні особливості відомих західноєвропейських і російських паркових ансамблів доповнюються характерною для російських дослідників думкою, яку вважаємо за потрібне процитувати: «Маєтки південних губерній мало відрізняються від підмосковних, якими прийнято вважати маєтки, розташовані не далі за 100 верст від Москви. Зрозуміло, що існують відмінності, оскільки споруджували їх ті ж вельможі, але чим далі від столиці, тим важче було отримати хороших зодчих і художників» [171, 589]. Цінною з позиції вивчення основоположних засад садово-паркового мистецтва є праця А. Вергунова, В. Горохова «Русские сады и парки» [94], присвячена аналізу розвитку садово-паркового мистецтва в Росії. Зауважимо, що в останньому дослідженні також є розділ, присвячений формуванню садово-паркових ансамблів України,

В останні десятиліття відбувся справжній «вибух» у сфері різних аспектів дослідження російської маєткової («садибної») культури. У працях Т. Каждан [144], Н. Мурашової [243], М. Нащокіної [206] розглянута двохсотрічна історія російської маєткової культури з детальним висвітленням біографій архітекторів та власників, дослідженням планувань окремих садово-паркових композицій та історичних етапів паркобудування в Росії.

Серед безлічі робіт, присвячених російській садибі, на увагу заслуговує монографія В. Щукіна «Миф дворянского гнезда: геокультурологическое исследование по русской классической литературе» (1997) [323], у якій розглядається період розквіту російської садиби і її образ у художній літературі. У цій праці автор прагне виробити нову методологію дослідження, що базується на об'єднанні прийомів і фактичних даних історії літератури і геокультурології. Вивченню міфології російської садиби також присвячені роботи літературознавця Е. Дмитрієвої і театрознавця О. Купцової. Їхня спільна праця «Жизнь усадебного мифа: Утраченный и обретенный рай» (2003) представляє світ російської садиби як «культурний текст», що володіє інваріативністю властивостей і здатністю породжувати нові тексти різних типів: літературних, філософських, образотворчих та ін. [123]. Загалом, сучасна гуманітарна наука розглядає сад як знакову систему, що диктує семіотику поведінки в контексті тієї чи іншої культури.

Власне наукову концептуальну розробку проблема мистецького аналізу палацово-паркової архітектури отримала лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століття: дисертаційні дослідження М. Звягінцевої «Русская усадьба как культурно-исторический феномен» [362], О. Докучаєвої «Пейзажный парк в России второй половины XVIII в сознании современников» [360], Т. Малахової «Философский анализ садово-парковой культуры» [367], монографія І. Свіриди «Сады века философов в Польше» [255].

Певний масив праць мистецтвознавчого напрямку щодо дослідження маєткових парків напрацьований і українськими науковцями.

Особливе місце серед студій із садово-паркового мистецтва окресленого періоду посідають праці О. Пажимського, якого науковці вважають співавтором «Історії резиденцій на давніх теренах Речі Посполитої», зокрема в частині дослідження палацово-паркових ансамблів Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Житомирської областей. Цінними в рамках виконання дисертаційного дослідження є праці О. Пажимського «Садибні ансамблі подільської Волині» (1997 р.) [223], у 2006 р. – «Маєтки (палацово-

паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII – XIX ст.» (спільно з Б. Пажимським) [219]. У згаданих працях детально викладено наукові узагальнення щодо фундації та концепцій створення, функціонування палацово-паркових комплексів на теренах південно-східної Волині та Поділля; науково осмислено творчість ландшафтного архітектора XVIII – XIX століття Д. МакКлера (Маклера, Міклера) (1762–1835) на Волині й Поділлі, культурну спадщину «художника маєтків» Н. Орди.

Окремо слід відзначити діяльність наукового колективу Державного історико-культурного заповідника «Самчики», де започатковане проведення Міжнародної конференції «Маєтки України XVIII – XIX ст.» (єдиної в Україні, де висвітлюються питання садово-паркового будівництва) та здійснюється видання матеріалів конференцій у науково-краєзнавчому збірнику «Маєток». Тематичні конференції, присвячені особистостям паркобудівничих, проводять і на базі інших музейних осередків Західної України. Окремо слід відзначити ініціативу Національного заповідника «Замки Тернопілля» та Кременецького ботанічного саду щодо проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Парки Діонісія Міклера», присвяченої 250-ій річниці з дня народження видатного ландшафтного дизайнера (2012 р.) [306].

У контексті цього мистецтвознавчого напрямку з'являються дослідження, що плідно застосовують принципи семантичного аналізу. Так, О. Соловйова у дисертації «Садово-паркове мистецтво як виразник культур, що змінюються» [372] вивчала закономірності «ієрархічної побудови палацово-паркових структур, як функцій соціуму й культури різних епох». Щодо найбільш відомих ґрунтовних мистецтвознавчих досліджень, то тут слід відзначити працю І. Родічкіна й О. Родічкіної «Старовинні маєтки України» [248], присвячену історичним садам і паркам (висвітлення палацово-паркових ансамблів Лівобережжя України та Криму).

Першою ґрунтовною працею, у якій подано архітектурно-мистецьку оцінку більше ніж 60 садибам Вінниччини, стало дослідження Л. Томілович «Історичні садиби Вінницької області» [286]. Студії стали першим

комплексним дослідженням пам'яток такого типу; окрім цінних відомостей мистецького, архітектурного, краєзнавчого характеру, містяться біографії видатних особистостей, чиє життя так чи інакше пов'язане із палацово-парковими комплексами Вінниччини.

Окремо слід відзначити низку праць, створених завдяки зусиллям Д. Малакова [191; 192; 193; 194; 195]. У низці статей, зокрема «Парки Діонісія Макклера», науковець вивчив парки, створені відомим ландшафтним архітектором XVIII – XIX ст. ірландцем Д. МакКлером.

Для регіонального виміру досліджень садово-паркового мистецтва особливо цінними є праці Н. Урсу. У фундаментальних працях вченої «Архітектура Хмельниччини», [295] «Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях М. Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.)» [296] та ін. деталізовано представлено архітектурний ландшафт подільських міст і містечок, домінантою яких традиційно були сакральні споруди та маєтки аристократів, прикрасою – парки. В одному з розділів підручника «Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини подано комплексний аналіз маєткового й ландшафтно-паркового мистецтва на прикладі основних палацово-паркових осередків краю [294]. Саме завдяки роботі наукової школи Н. Урсу світ побачило дисертаційне дослідження Д. Костюка «Архітектурно-мистецькі комплекси маєтків XVIII – XIX століть на території Хмельницької області (типологічні, конструктивні, стильові особливості)» [364], де вперше зроблено цілісне дослідження палацово-паркових комплексів області.

Останнім часом з'являється чимало науково-популярних видань з проблеми, серед яких варто виділити лаконічні путівники польських замків і резиденцій в Україні Д. Антонюка («Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні») [376]. Загалом, у різних аспектах проблем дослідження маєткового садово-паркового мистецтва Поділля торкалися такі українські науковці, як Л. Баженов, С. Баженова, О. Барташук, В. Візнюк, О. Жукова, К. Завальнюк, М. Задорожнюк, С. Ковальчук, К. Козловська, Л. Линник, А.

Молодецький, В. Прокопчук, Н. Сиплива, П. Слободянюк, Н. Стрельбіцька, В. Церклевич, С. Шпаковський, С. Ярема, проте аналіз паркових структур в їхніх працях побудований описово, у контексті наукових інтересів дослідників[76; 77; 80; 99; 132; 133; 150; 152; 179; 203; 118; 260; 265; 278; 314; 322].

Під час розгляду основної бази вивчення історії маєткових парків здійснено пошук і аналіз сучасних інтернет-джерел. Сайти «Тут був Я», «Україна Інкогніта», «Відкривай Україну», «Подорожуємо Хмельниччиною», «Vlasno.info.», «100 + уголков Украины», «Украина, туризм и вы», «Палаці і маєтки України: історія і фотографії», «Doroga.ua», «Дунаєвеччина туристична», «Малієвецька спадщина», офіційний веб-сайт ДІКЗ «Самчики», офіційні веб-сайти територіальних громад тощо. та ін. містять не лише описи мандрівок, у т. ч. – маєтковими парками, а й фрагменти архівних документів (текстові та візуальні), світлини, коментарі фахівців-експертів тощо.

Узагальнений аналіз наукових-літературних, архівних, візуальних джерел засвідчує відсутність системного наукового мистецтвознавчого розгляду традицій маєткового паркобудування на Поділлі в XVIII – XIX століттях; бракує ґрунтовних досліджень подільської традиції мистецтва паркобудування і обґрунтування її як культурного феномена, народженого на перехресті культурних впливів по лінії: Захід – Схід при панівній ролі західного мистецтва як основоположного.

Зауважимо, що переважна більшість дослідників зосереджується на історичних, архітектурних, ботанічних аспектах проблеми; поза увагою залишається практично весь культурно-мистецький простір проблеми, зокрема вплив філософсько-світоглядних уявлень щодо організації ландшафтів, роль культурного життя в мистецтві побудови парків, вплив власників маєтків на утворення композицій паркових зон тощо. Викладені аргументи та логіка наукового пошуку зумовлюють потребу розгляду в другому підрозділі дисертаційного дослідження методологічних критеріїв висвітлення проблеми маєткового паркобудування на Поділлі.

1.2. Методика дослідження

Маєтковий парк є складним культурним феноменом, що характеризується тривалою еволюцією (у рамках представленого дисертаційного дослідження – близько 250 років), відображає відповідні часові межі створення, філософсько-світоглядні уявлення в організації ландшафтів. Він відповідаючи усталеним канонам виникнення різнотипних ландшафтних композицій, розвивався в контексті світової мистецької традиції та під впливом тенденцій культурного життя Поділля. Наукова новизна досліджуваного об'єкта зумовлює особливу увагу до формування методологічного інструментарію.

Мультидисциплінарність обраної наукової проблеми, усвідомлення мистецтва маєткового паркобудування як оригінального синтезу мистецтв зумовили вибір комплексної методології дослідження, відтак – плюралістичного підходу в здійсненні відбору його методологічних критеріїв. Зважаючи на численні зауваження стосовно переважного використання описових методів у сучасних дослідженнях із мистецтвознавства та зміщення сфери наукових інтересів у напрямі історії мистецтва [263, с. 90-97], ми намагались уникнути акцентування уваги лише на історіографії проблеми і застосовувати сучасну методику мистецтвознавчого аналізу.

Завдяки такому підходу, дисертаційне дослідження базується на використанні історико-типологічного та художньо-репрезентативного методів, біографічного методу, методах семіотичного аналізу, структуралізму, художньої репрезентації (аналіз іконографічних джерел). Зважаючи на мультинауковість об'єкта дослідження, використали низку загальнонаукових методів і методів історичної науки: описовий, аналітико-синтетичний, історико-науковий, проблемно-хронологічний. Здійснено проблемний аналіз джерельної бази за темою дисертаційного дослідження. Архівні матеріали, візуальні джерела (схеми, карти, старовинні зображення, малюнки, гравюри тощо) досліджувалися за допомогою ретроспективного методу. Беззаперечність логіки й цінності використання описового методу зумовлена тим, що значна

частина вивчених палацових маєтків досі не була предметом мистецького аналізу та не описана в наявних літературних джерелах.

Таким чином, критерії добору методів дослідження та формування його комплексної методології зумовлювалися постановкою концептуальних завдань, змістовим наповненням розділів і науковою логікою вивчення мистецтва маєткового паркобудування у визначеній локації (Поділля) та окреслених хронологічних межах (кінець XVIII – початок XX століття).

Загальнонаукові методи та методи історичної науки переважали при роботі над першим «Джерельні й методологічні засади розгляду мистецтва створення парків» і, частково, другим «Об'єкти ландшафтно-паркового мистецтва як складник культурного життя регіону» розділами дисертаційного дослідження. Так, аналітико-синтетичний метод сприяв проведенню об'єктивного аналізу зібраних матеріалів та їхньому узагальненню; проблемний аналіз забезпечив можливість роботи з першоджерелами, архівними фондами, фундаментальними працями з мистецтва паркобудування, забезпечив відбір найбільш цінних і значущих, з огляду на предмет дисертаційних студій, літературних джерел. Історико-науковий підхід використаний з метою реконструкції процесу накопичення наукових знань і культурних надбань, модних тенденцій, пов'язаних із розвитком паркобудування загалом та будівництва маєткових парків на Поділлі; проблемно-хронологічний метод забезпечив можливості для визначення послідовності та окреслення хронологічних меж етапів розвитку об'єкта дослідження (загальносвітовий та регіональний контексти); порівняльний метод застосовано при зіставленні особливостей, притаманних окремим паркам, що розглядаються в дисертації, та їхніх прототипів (вивчення наслідувань мистецької традиції західноєвропейського паркобудування). Таким чином, проблема стала об'єктом міждисциплінарного аналізу та порівняльного вивчення мистецтвознавчих, культурологічних, історичних наукових джерел.

Використовуючи семіотичний аналіз як метод дослідження, ми опиралися на ідеї М. Шапіро, Н. Брайсона, Ю. Лотмана. Критерієм використання семіотичного методу стало інформаційно-семіотичне розуміння культури як

світу символів, знаків і комунікаційних процесів, де артефакти постають символами, що потребують інтерпретації та розуміння. Вважаючи маєтковий парк культурним феноменом, ми опиралися на концепцію Ю. Лотмана стосовно «можливостей семіотичного підходу шляхом тлумачення значень і смислів окремих культурних феноменів за допомогою їхньої внутрішньої будови та взаємозв'язку із соціокультурним контекстом існування» [186]. У дисертаційному дослідженні архітектурно-пейзажні форми розглянуто як знаки, а сам парк (як сукупність цих форм) – семіотичний текст.

Таким чином, семіотичний аналіз став панівним методом при роботі над підрозділом «Об'єкти ландшафтно-паркового мистецтва як складник культурного життя регіону»; метод семіотичного аналізу використано при формуванні визначення маєткового парку.

При формуванні змісту підрозділу «Вплив власників маєтків на утворення композицій паркових зон» ми опиралися на біографічний метод як пріоритетний, оскільки він «надає особливого значення поняттю авторства та авторської індивідуальності і може бути застосований в інтерпретації іконографії, використовуючи життя автора, як підтекст» [231; 326; 327]. Біографічний метод дозволяє опосередковано дослідити духовне життя певної епохи чи групи людей (у нашому випадку – шляхетської еліти, багатих землевласників Поділля), виявити тенденції розвитку різновекторних культурних впливів у межах Речі Посполитої та Російської імперії.

Відзначимо, що досі дослідники концентрувалися на використанні біографічного методу в контексті вивчення мистецької спадщини паркобудівничих (Д. МакКлера, Кайзера, Л. Метцеля та ін). Ми відійшли від усталеного підходу, змістивши акцент на дослідження світогляду, мотивації, бачення власників маєтків – представників спершу польських шляхетських (Чечелів, Орловських, Мархоцьких, Комарів, Потоцьких, Стадницьких), а згодом – російських дворянських родів (Щербатових, Угрімових, Чихачових) щодо формування композиції паркових зон.

У роботі над четвертим розділом дисертаційного дослідження – «Типологічні та художньо-композиційні особливості ландшафтно-паркових зон Поділля» застосовували переважно історико-типологічний і художньо-репрезентативний методи.

Історико-типологічний метод, застосований у студіях, дозволив розподілити на типи відповідно до принципів ознак досліджувані об'єкти – маєткові парки – і вибудувати цілісну картину паркової архітектури досліджуваного періоду в історичних межах Поділля. Таким чином, як панівні типи було виділено англійський, англійський пейзажний парк, англійський пейзажний парк з елементами французького регулярного стилю, природній парк, парк-сад.

Критерієм використання мистецтвознавчого методу художньої репрезентації (представлення образу засобами образотворчого мистецтва) [68] стала потреба уявлення первинного, автентичного вигляду маєткових парків і його зіставлення із сучасним. Безсумнівно, що єдиним точним, достовірним документальним відображенням садово-паркових об'єктів у XVIII – XIX століттях були малюнки, виконані на замовлення власників; на початку XX століття цей перелік поповнився фотографічними зображеннями елементів маєткових парків. Завдяки цьому ми маємо можливість скласти уявлення про первісний вигляд наявних паркових комплексів або й тих, які нині частково знищені. Загалом, використаний нами аналіз іконографічних джерел концентрувався на вивченні мистецької спадщини Н. Орди [18], візуального матеріалу, представленого в працях Р. Афтаназі [329; 330; 331; 332] та ін.

Емпіричною основою дослідження стали креслення, графічні й живописні зображення пам'яток ландшафтного мистецтва й окремих елементів об'ємно-просторових композицій досліджуваних парків із фондів і зібрань Державного історико-культурного заповідника «Самчики», палацово-паркових комплексів у Говорах, Маліївцях, Отрокові Хмельницької області; Браїлові, Мурованих Курилівцях, Немирові, Печері Вінницької області.

Усі використані методи дослідження взаємопов'язані з принципами композиційно-образного аналізу об'єктів ландшафтної архітектури. З огляду на те, що значна частина досліджуваних об'єктів раніше не була предметом наукового дослідження й мистецького аналізу, зміни стосовно первинного задуму (вигляду) ландшафтної композиції були надто значними, особливого значення здобули здійснені нами натурні дослідження парків, замальовки та фотофіксація маєткових парків. Варто відмітити, що у відтворенні планувальних композицій маєткових парків ми використали метод картографування, а для відтворення первинного вигляду парків – графічне моделювання.

Саме натурні дослідження маєткових парків дозволили створити об'єктивну картину сучасного стану та накреслити майбутні перспективи їхніх досліджень і відродження. Синхронно із аналізом результатів натурних обстежень, порівняння з наявними іконографічними джерелами (а за їхньої відсутності – здійснення графічного моделювання можливого первинного вигляду обстежуваного об'єкта), у дисертаційному пошуку широко застосовувався евристичний метод. Евристичний метод реконструкції процесу створення, відтворення первинного вигляду ландшафтних композицій окремих парків дозволив сформулювати висновки щодо загальних тенденцій розвитку композиційно-образних структур у мистецтві паркобудування на Поділлі.

Для успішного проведення дослідження була розроблена спеціальна методика типологічного й художньо-композиційного аналізу маєткових парків Поділля. Вона була зумовлена потребою систематизації даних про конкретні об'єкти дослідження на основі певних об'єктивних показників, найбільш характерних ознак. Для цього був проведений кількісний і структурний аналіз, розроблена система класифікаторів (таксономічні характеристики, художньо-композиційні риси). Вони дозволили типологізувати об'єкти що досліджуються, окреслити тенденції та сформувати цілісну картину фундації, розвитку, сучасного стану маєткового парку як культурно-історичного феномена.

Можна стверджувати, що в нашому дослідженні застосовано такі групи методів: загальнодисциплінарні, за допомогою яких здійснено аналіз, синтез, порівняння та узагальнення матеріалів; міждисциплінарні, що дали змогу дослідити маєткові парки Поділля за допомогою системи методів інших наук – історії, філософії, архітектури, ландшафтного дизайну; експедиційно-польові, що посприяли зібранню значного емпіричного матеріалу для подальшого дослідження, зокрема, були застосовані натурні обстеження. Нагромаджено значний обсяг фотоматеріалів та зроблено картографування парків або їхніх елементів; методи мистецтвознавчого розгляду: історико-типологічний аналіз – для класифікації маєткових парків відповідно до визначених критеріїв; метод художньої репрезентації для зіставлення сучасного вигляду паркових маєтків у порівнянні зі збереженими зображеннями, метод семіотичного аналізу для вивчення парку як культурного феномена, біографічний метод допоміг вивченню впливу особистості власника маєтку на формування композицій паркових зон; дескриптивний (описовий) метод став запорукою опису малодосліджених парків Поділля.

Пояснення критеріїв застосування та узагальнення головних груп методів дослідження дозволять прослідкувати базові підходи представленої роботи: системний підхід, що лежить в основі встановлення взаємозв'язків об'єкта й предмета дослідження, розгляду мистецтва маєткового паркобудування Поділля в системі сталих культурних зв'язків і впливів, з урахуванням історико-архітектурних, природно-ландшафтних, культурологічних чинників; розуміння парку як поєднання філософії, мистецтва, ландшафтно-ї композиції, рослинного світу дозволив нам досліджувати парк як відкриту систему, а мистецтво паркобудування – як унікальне і синтетичне; герменевтичний підхід спонукав висувати як основний спосіб пізнання розуміння, інтерпретацію змістового наповнення такого культурного феномена, як парк, паркове мистецтво; тлумачення філософсько-мистецького змісту маєткового парку Поділля; синергетичний – як можливість поєднання явищ і процесів, у результаті якого в системі загалом з'являються

властивості, якими не володіла досі жодна з частин; реалізується через вивчення систем утворених із складників різного походження з нелінійними векторами розвитку.

Таким чином, можна дійти висновку, що застосовані критерії відбору методів наукових студій дозволяють характеризувати застосовану методику як комплексну (використання загальнонаукових і спеціальних методів дослідження), плюралістичну (використання об'ємного інструментарію методів мистецтвознавства). Такий підхід відповідає складності, багатокomпонентності, мультинауковості досліджуваного об'єкта – мистецтва маєткового паркобудування Поділля.

Правильність відбору методологічних критеріїв, ефективність розробленої автором методики підтверджуються отриманими результатами та висновками дослідження, позначеними науковою новизною. Поєднання системного, герменевтичного, синергетичного підходів створили можливість для концептуального осмислення процесу маєткового паркобудування Поділля та представлення його як культурного феномена на перетині мистецьких паркобудівних традицій Східної та Західної Європи.

Основні положення розділу розкриті в наших публікаціях «Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: еволюція дослідницької традиції». [304]

Література до розділу:

18, 67, 68, 71, 80, 94, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 115, 118, 120, 123, 126, 131, 132, 133, 135, 139, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 157, 162, 163, 169, 171, 172, 177, 179, 180, 181, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 200, 203, 206, 208, 209, 210, 211, 219, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 236, 243, 244, 245, 248, 249, 253, 254, 255, 258, 260, 263, 265, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 276, 278, 280, 282, 283, 286, 294, 295, 296, 298, 306, 314, 321, 322, 323, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 343, 346, 347, 349, 350, 351, 356, 357, 360, 361, 362, 364, 366, 367, 370, 371, 372, 376, 377.

РОЗДІЛ 2.

ОБ'ЄКТИ ЛАНДШАФТНО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ЯК СКЛАДНИК КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РЕГІОНУ

2.1. Виникнення та розвиток мистецтва створення парків

Палацово-паркові ансамблі, синтезуючи природу й архітектуру в єдиний витвір, становлять унікальне явище культури. Кожен новий тип садово-паркового мистецтва виникав у час, коли підґрунтя для цього складали відповідні соціально-економічні й культурно-історичні умови. «Прообрази перших садів виникають тоді, коли первісна людина, розчищаючи ліси, залишає кращі екземпляри яблунь, груш, вишень», – так формулює мотив першого створеного людиною парко-саду дослідниця Н. А. Юдіна [325]. Відомості про прадавні сади можна знайти й у рукописних та друкованих творах, і за допомогою пам'яток матеріальної культури. Образ райського саду зустрічається в Біблії, у художній і мистецтвознавчій літературі. Найдавніші живописні зображення «земних» садів на стінах храмів та надмогильних пам'ятників – частина культурного спадку єгипетської цивілізації, так само як і моделі садів, знайдені в похованнях. Сади Месопотамії постають із зображень на кам'яних барельєфах асирійських палаців, з текстів на глиняних табличках. Образ «висячих садів» зберігся у творах давньогрецьких істориків Геродота, Діодора та Страбона, а їхній детальний опис створений за результатами археологічних розкопок, проведених у XX столітті, здійснив Г. Райхардт [325]. Відтак, образ парку можна сприймати як візуальний вираз культури суспільства на певному етапі цивілізаційного поступу. Усвідомлюючи органічне поєднання палацу й парку як цілісного мистецького утворення, спробуємо визначити місце мистецтва паркобудування серед інших мистецтв, з'ясувати сутність парку як культурного феномена та дослідити еволюцію паркового мистецтва в історичній ретроспективі.

Сади і парки як форма синтезу природи і різних видів мистецтв були пов'язані з історичними стилями, розвивалися у взаємозв'язку з філософією, літературою, музикою, живописом, містобудуванням, архітектурою, народними

традиціями, екологією та іншими науками. Вони “висловлювали” зміни ставлення людини до природи в кожную історичну епоху. Таким чином, ідейно-художня концепція відображає стиль епохи, архітектура визначає об’ємно-планувальні принципи й прийоми, які використовуються при паркобудуванні. «Від живопису ландшафтне зодчество переймає зображальність з її законами перспективи, кольору, композиції, від декоративного мистецтва – закони імітації простору, від літератури – емоційно-асоціативний підхід, семантику; від садівництва – «будівельний матеріал» (рослини) як втілення образотворчості й корисності, засіб імітації природи. Водночас парк і сад – це також поезія, їм властиві символи та асоціації» [181]. Відповідно, паркові «картини», що виражаються через динаміку, підпорядковані таким же складним ритмічним закономірностям, як зокрема музика. [181].

Відтак, сучасні мистецтвознавці О. Вавер, К. Гамалія, О. Докучаєва, Т. Малахова, І. Свиріда [90; 103; 343; 345; 351] спільні в думці про те, що парк і сад – це об’єкти самостійного й специфічного роду мистецтва зі своїми завданнями, матеріалами, методами й законами композиції. Перша і головна ознака, що вирізняє садово-паркове мистецтво серед інших художніх жанрів, – це органічний синтез співтворчості художника з самою природою. При цьому всі компоненти парку-саду схильні до безперервних і швидких змін. Часто про їхнє існування можна здогадуватись лише за окремими збереженими зображеннями чи спогадами сучасників.

Таким чином, унікальність мистецтва паркобудування – у його нестатичності, змінності, повсякчасній потребі в догляді й піклуванні. Образно проводячи аналогію саду з музичним твором, Д. Лихачов зазначає: «Сад ”звучить”, коли і поки його «виконують». У нього є своя “партитура” – план. Однак це лише загальна канва – навіть при дбайливому догляді його зовнішній вигляд і зміст багаторазово та неминуче змінюються упродовж років існування, іноді – за бажанням поколінь художників-садівників і архітекторів і завжди – залежно від постійно мінливих обставин» [181].

«Багатогранність» парку є органічно властивою йому якістю і специфічною перевагою, необхідною і неминучою характерною рисою художніх творів цього виду мистецтва. Важливою передумовою вивчення садів і парків стає їхній аналіз не в статично зафіксованому, “фотографічному”, стані, а в динаміці змін, історично зумовлених нашарувань. «Обробляючи свій сад», – на думку Вольтера, – людина наповнює його саме тими формами й образами, які наповнюють її думки, висловлюють філософію та світогляд» [343, с. 2]. Відзначивши винятковість саду посеред інших культурних надбань, він наголошує: «Садово-паркове мистецтво об’єднує в собі стільки аспектів людської природи, що для нього має бути відведене особливе місце у дослідженнях» [343, с. 2].

Паркове мистецтво слугує алегоричним виразом уявлень людини про світ і про відчуття себе в просторі. Саме філософські погляди людини про “ідеальний світ” у різні історичні епохи знаходили втілення у візуальних образах парку. Таким чином, садово-паркові композиції різних епох, незважаючи на їхнє концептуально-стилістичне різноманіття, були своєрідною і дуже виразною моделлю світобудови, сформованої відповідно до ментального імперативу. Як відзначав італійський дослідник Л. Пуппі, «штучне формування природи було підпорядковане правилам, що належать до певного і чітко документованого культурного світу, світу, створеного самосвідомістю» [355, с. 50].

Сади уособлювали різні релігійні й етичні концепції ставлення до природи. Зокрема, як зауважують науковці, на Близькому і Далекому Сході поширення здобув сад-«парадиз» – місце райського блаженства; сад – «помешкання духів», язичницьких божеств, сад – символічне зображення природи, місце поглибленого внутрішнього споглядання світу. Сади Стародавньої Греції – це, насамперед, невеликі “зелені” ансамблі у контексті громадських будівель, храмові гаї, “філософські” алеї, героони і німфеї – меморіальні (пізніше спортивні) парки, гаї зі священними джерелами – житлами німф і муз [94]. На думку дослідників, після успадкування культури

античної Греції Стародавній Рим у поступі сформував нові типи садово-паркових ландшафтів, нові композиційні принципи. Це – терасовані парки заміських вілл, геометрично розплановані партери-ксісти, широкі прямі алеї для їзди на колісницях; стрижені топіарні композиції (елемент “чистого” садового мистецтва) (див. Дод. Н, рис.6), величезні парки, що містили палаци, терми й купальні, бібліотеки, іподроми. Усі ці досягнення античного світу з настанням Середньовіччя були надовго забуті, парки і сади поступово руйнувалися або повністю зникали [68].

Добою відновлення цінностей, використання набутого впродовж тисячі років античності досвіду паркового будівництва став Ренесанс. «Лабіринт, колись побудований Дедалом на острові Крит (2000-1700 рр. до н. е.), стає неодмінною часткою ренесансного саду, так само як жартівливі водограї, запозичені в Герона Олександрійського (10?-75? рр. до н.е.). Для розміщення зібрань античної скульптури, прокладання труб для фонтанів, нових підходів до використання «зеленого матеріалу», архітектор-садівник мусив володіти низкою знань: інженерною справою, історією, міфологією, ботанікою, що зводить паркобудування в статус не лише мистецтва, а й науки» [94].

На початку XVII ст. відбувається поступове ускладнення композиційних форм садово-паркового мистецтва. Розвиваються нові прийоми, що створюють враження єдності. «Прагнення до злиття різних мистецтв в ансамблі характерне для художньої культури XVII століття. Це проявилось в стилі бароко. Різні види мистецтв немов продовжували архітектурні форми, перетворюючи їх у якийсь ілюзорний, ірраціональний і в той же час чуттєво відчутний світ» [246, 66–67]. Якщо епоха Відродження була відкриттям реального, земного світу як сфери буття і діяльності людини, то людству XVII ст. відкрилося безмежжя Всесвіту. «Саме в мистецтві бароко отримали вираження нові уявлення про єдність і постійну мінливість світу, про його драматизм. Динамічність простору створювалася перспективами алеї і рухом води у каскадах і фонтанах» [166, с. 86]. У садово-парковому мистецтві бароко, у порівнянні із садами Ренесансу, значно зріс «ідеологічний» аспект. «Якщо символіка садів епохи Відродження

здебільшого мала світський характер, хоч і зберігала ще уявлення про сад як про земний рай, то сади бароко мали демонструвати соціальний стан і смаки їх власників» [181, с. 70-75].

У другій половині XVII ст. у Франції формується новий архітектурний стиль – класицизм, поширення якого розповсюджується на XVIII і початок XIX століть [101, с. 284–285]. Становлення нового стилю в мистецтві Франції проходило на тлі завершення формування єдиної централізованої французької держави, нації та посилення абсолютизму [143, с. 261–262]. Найбільш наочно втілити ідеї величчя монархії і водночас з тим могутності нації та держави могли грандіозні й чудові палаци і парки, міські ансамблі, що й було реалізовано в часи правління Людовика XIV (1638–1715), «короля-сонця». [241, с. 298]. Першим ансамблем, у якому втілювалися нові принципи організації простору, став палацово-парковий комплекс Во-ле-Віконт (1657–1661), побудований Луї Ліво (1612–1670) і Андре Ленотром (1613–1700) для міністра фінансів Фуке (1615–1661) [104, с. 142]. «Парк у Версалі успадкував в своєму стилі багато з того, що було придумане архітекторами й садівниками парку Во-ле-Віконт. Однак і Во-ле-Віконт – не “перше слово” в ландшафтному дизайні: він зобов’язаний своєю появою садові Тюїльрі (там працював Ленотр, один з головних авторів Во-ле-Віконта і Версаля, а раніше в Тюїльрі служив садівником його батько)» [325]. Оскільки Версальський парк є визнаною класикою французького регулярного стилю, що постав на традиціях італійських та голландських барокових садів, наведемо його лаконічний опис: «Новою була єдність просторового задуму, що поєднала єдиною магістраллю палац і парк (див. Дод. Н, рис.11). З ізольованого тривимірного простору палаццо Ренесансу палац перетворився на елемент паркового ансамблю. Парк сходами піднімається до палацу, фасад якого є останньою ланкою наростаючої побудови садових терас» [368, с. 16]. Краєвиди, що відкриваються з тераси, охоплюють басейни, прикрашені скульптурними композиціями та гранітним обрамленням, об’єднані великими сходами. У полі зору послідовно зринають: фонтан Латони, Королівська алея (чи Зелений килим), відтак, дзеркально до фонтану Латони –

басейн Аполлона. Наймаштабніша водяна формація – Великий канал – логічно завершує візуально сприйнятливую перспективу. «Завдяки віяловій композиції парку, глядач щохвилини опиняється на перехресті променевих алей, які щоразу розкривають нові види. Парк класицизму не протиставлений природі. Навпаки, регулярність парку замислювалась як віддзеркалення впорядкованості природи» [181, с. 86].

Мистецтво італійського бароко XVI – XVII ст. вплинуло й на розвиток англійського мистецтва. На відміну від інших європейських країн, ріст Англії в цей період характеризувався соціально-політичною трансформацією суспільства. Формував новий тип культури, що відображав інтереси нового класу. Палацово-паркове мистецтво Англії XVII ст. – це переплетіння традицій античності, французького класицизму й голландського бароко. «Принцип мистецтва цього часу – наслідування природи, але крізь призму античності. Відповідно до своїх уявлень про прекрасне, люди XVII століття прагнули прогнозувати, як буде виглядати сад через кілька десятиліть. Із французького класицизму англійцями було запозичене використання лінійних алей, із голландськими садами англійське садівництво ріднять безліч квітів і їхня пишна рослинність» [181, с. 87; 90]. У композиційних рішеннях цього часу уперше виразно з'являються квіти. Садово-паркове мистецтво Англії насамперед представлено квітковими садами. «Їхня поява в XVII в. стала відкриттям у садівництві, на відміну від утилітарних садів попередніх епох» [244, с. 288-291]. У плануванні садово-паркових комплексів Англії також помітні риси класицизму – геометризм ліній, упорядкованість елементів, але одночасно – простір наповнений значною кількістю різноманітних кольорів. У саду можна насолоджуватися не лише красою та ароматом квітів, а й співом птахів, скульптурними групами та дерев'яними зображеннями тварин. Тому, у XVIII ст. квітковий сад Англії послужив основою для створення пейзажного типу садово-паркового ансамблю.

У XVIII ст. формується новий філософський напрям — Просвітництво, згідно з яким, метою садово-паркового мистецтва визначено наслідування

природи, але природи ідеальної (прекрасної, античної), удосконаленої (Д. Дідро (1713–1784), А. Поп (1688–1744)); своїм кредо художники вважали повернення до «шляхетної простоти і спокійної величі давнього мистецтва», що його обґрунтував Й. Вінкельман (1717–1768). Пейзажний парк виник за часів англійського неокласицизму («палладіанства»). З'являється термін «picturesque» – мальовничий, подібний до картини. Творці садів відмовляються від штучної геометричної організації простору й намагаються відтворити мальовничі картини дикої природи. Лаконічний опис мистецької традиції паркобудування приводить дослідників до ключової дати, коли 1804 року у Великобританії створюється «спілка садівників»; за аналогом подібні організації виникають в інших країнах.

Досліджуючи садово-паркове мистецтво, Д. Лихачов зауважує щодо місця останнього в культурі європейських країн у XVIII ст., віддаючи належне його провідній ролі. Як зазначає дослідник, «на сади і парки в той час витрачалося більше грошей, ніж на палаци» [181]. Садово-паркове мистецтво Західної Європи в ту пору характеризувало появою парків нового типу, так званих ландшафтних або пейзажних [226, с. 17]. Дослідники вважають, що пейзажні парки існували ще в епоху Ренесансу. «Упродовж тривалого часу пейзажний парк був тільки другорядною та віддаленою частиною палацово-паркового комплексу, яка, крім утилітарних функцій, мала й естетичне значення, щоправда дещо інше, аніж регулярна частина парку» [181, с. 143]. Найбільший авторитет у галузі мистецтвознавства Н. Певзнер (1902–1983) зазначає, що «пейзажний парк був винайдений філософами, письменниками і знавцями мистецтв – не архітекторами і не садівниками. Він був винайдений в Англії, бо це був сад англійського лібералізму» [344, с. 100]. Значний вплив на розвиток пейзажного стилю в Європі спричинило знайомство з садово-парковим мистецтвом Сходу і його розумінням природи. «Китайські парки вразили уяву європейських мандрівників своїм філософським змістом. У цей же час під впливом садово-паркового мистецтва Сходу в композиціях парків з'являються китайські містки, пагоди, вежі» [226, с. 17]. Власне поняття

«пейзажний парк» уперше сформулював Г. Рептон (1752–1817). Він розробив основні принципи побудови пейзажного парку: «Слід підкреслювати природну красу ландшафтів і приховувати їхні недоліки. Планування саду повинно бути вільним. Усі елементи парку повинні підкорятися принципу цілісності. Парк – це пейзаж, створений таким чином, що виникає ілюзія його природного походження, але де природа є вищою за культуру» [131, с. 53]. Пейзажний парк був покликаний відобразити природу у всьому різноманітті її форм, кольорів, фактури. Розкриттю перспективи на навколишню місцевість приділялася особлива увага: потрібно створити враження, що парк зливається з навколишньою природою. Для створення повної єдності паркового пейзажу з природним ландшафтом часто за межами парку висаджувалися групи дерев або будувалися декоративні споруди [117, с. 15].

З Англії пейзажне паркове мистецтво поширилося всією Європою. Таким чином, у садово-парковому мистецтві XVII – XVIII ст. складається два типи ансамблю – класичний і пейзажний парк, кожен із яких по-своєму розкриває ідею природи. Якщо пейзажний парк відповідає їй, є втіленням її вигляду, то регулярний – намагається її відтворити, створити певний мікросвіт на основі симетрії, цілісності і єдності всіх елементів. І класичний, і пейзажний парк у сприйнятті сучасників позиціонувалися як тріумф природи [172].

Пізніше прийшло розуміння садів і парків як самодостатніх цінностей природи, “облагороджених” мистецтвом. Так, сільський (кантрі) сад мав неформальний дизайн і використовував традиційні матеріали, щільну посадку та суміш декоративних та їстівних рослин. Їхня популярність зросла з появою англійського сільського саду в 1870-ті на противагу більш регулярним вікторіанським англійським маєтковим садам. Сільський сад мав більш просте планування та спирався не на велич і регулярну структуру, а на витонченість та шарм. Завданням сільського саду було підкреслення природного циклу життя рослин та природних ліній [181].

Таким чином, упродовж XVII – XIX ст. мистецтво паркобудування пройшло три основні етапи:

1) французький регулярний стиль – абсолютизм як демонстрація влади людини над природою, її “упорядкування”, прославлення і підкорення одночасно, доказ безмежної влади монарха;

2) англійський пейзажний стиль – ідея природного порядку, парк як об’єкт обожнення, поклоніння перед природою, екзальтованого захоплення легендами, міфами, античними героями, історичними асоціаціями;

3) природний “кантрі” парк – “ушляхетнення” природи, ідея сільського парку, парко–саду.

Завершуючи огляд процесів зародження, становлення, розвитку мистецтва паркобудування, зупинимось на змісті, стильовому та функціональному різноманітті сучасних парків. «З’являється новий тип парків – луна-парки та Діснейленди, парки в стилі модерн, де художник спочатку намагається організувати динамічний простір і вводить абсолютно не характерні для паркового ландшафту деталі (яскравий колір, гострі форми і т. ін.). І все ж, людина повертається до тієї основи світобудови, від якої вона відійшла. Вона обожнює природу, більше того, намагається її врятувати» [325].

Усвідомивши себе в системі світових цінностей, людина створює абсолютно нову систему охоронних парків – національні парки і заповідники. Перший національний парк з’явився в Йелоустоні (США, 1872). Згодом парки подібного типу поширилися всім світом. Окрім вирішення завдань охорони флори і фауни, національні парки відкриті для відвідувань громадськістю, що забезпечує виконання просвітницької, дозвілльової, культурної функції. Одночасно виникає абсолютно новий тип зоологічних садів. Піонерами цієї галузі стали Гамбурзький зоопарк (1907) у Німеччині, заповідник Асканія-Нова (1898) на території Херсонщини. Таким чином, вирішуючи егоїстичні завдання – створюючи щось прекрасне, аби догодити собі – людина, зрештою, приходиться до думки органічної цілісності з природою (за висловом 3-го графа Шафтсбері (1671–1713), головного ідеолога створення пейзажного парку в Англії, «сади і гаї всередині нас»).

На окрему увагу заслуговує питання онтогенезу мистецької традиції подільського парку досліджуваного періоду. Географічне положення та історична доля України спричинили до жвавих мистецьких взаємодій у різнонаціональній і неоднорідній державі, якою була Річ Посполита. Своєрідність її садово-паркового мистецтва полягає в тому, що вони розвивались під впливом західноєвропейських культурних тенденцій. Можемо стверджувати, що «окремі стильові риси, притаманні парковому мистецтву українських, і, зокрема, подільських земель, прийшли в Україну із Заходу швидше, ніж у Росію. При цьому, якщо європейське Середньовіччя і Бароко мають у загальному спільні змістові риси, то в Україні Бароко має певні автентичні риси» [248, с. 5-6.]. Досліджуючи історичну традицію подільського маєткового парку окресленого періоду, не можемо оминати вплив автентичного, національного чинника облаштування двору.

Розвиток традиції паркобудування на Поділлі знайшов вираження у кількох видах паркових утворень: пейзажні парки як ідеально упорядковане природне середовище – для архітектури доби класицизму; романтичні парки (як еволюція англійського класичного парку); парки, створені в стилі «натурального саду»; ландшафтні парки, а ближче до початку ХХ століття спостерігається еклектичний підхід у паркобудівній традиції. Уже в другій половині ХVIII ст., у часи інтенсивного будівництва садиб середньопомісних землевласників, поширилися прийоми вільного розміщення будинків у природному докільлі. На противагу умовності й регулярного, і пейзажного європейських парків, було обґрунтовано ідею створення садів і парків, де враховувався б характер місцевої природи, а з мистецькою метою використовували б не лише палацові та декоративні споруди, а й господарчі будівлі [201].

Історичність пейзажу, емоційність, ілюстративність стали широко використовуватися в садово-парковому мистецтві. Саме тому І. Скоропадський (1646–1722), а також інші поміщики почали створювати у своїх в парках “Швейцарію”. На думку І. Родічкіна, причиною цього стало прагнення до

милування пейзажами далеких країн. Таким чином, поживавлення культурних зв'язків польської та української аристократії з Заходом, зокрема з Англією, подорожі до Італії, Франції, Німеччини, знайомство з наймоднішою літературою створили умови для нового сприйняття мистецтва та природи. Водночас розвиток класицистичної архітектури знаменний появою нових ідей у теоретичних розробках і художній практиці планування пейзажних парків «англійського» типу [248].

У другій половині XIX ст. процес розвитку садово-паркового будівництва на теренах України помітно уповільнив. «З 40-х рр. XIX століття у садибному будівництві починається занепад, пов'язаний з кризою натурального господарства і початком промислового перевороту в Україні. З розвитком капіталізму дворянські садиби втратили економічну основу свого існування, і поміщики почали приділяти особливу увагу питанням інтенсифікації господарства у своїх маєтках. Тенденція до утилітарності проявлялася у відведенні ділянок паркової території для акліматизації нових цінних у декоративному та промисловому відношенні порід дерев та кущів, у той час як художня сторона композиції садово-паркового пейзажу відходила на другий план» [105].

Історична ретроспектива мистецтва створення парків спонукає нас звернутись до розгляду і змістового розмежування дефініцій «парку», «саду» та «маєткового парку». Один з найбільш відомих дослідників садів і парків В. Курбатов (1878–1957) пропонував розрізняти об'єкти, що позначаються цими поняттями, за ознакою розміру і стосовно до архітектурних споруд [172]. Однак, сам автор часто вживав ці поняття синонімічно. У праці І. Родічкіна [248, с. 259] зустрічаємо використання поняття «парку» в значенні декоративного саду, на відміну від саду «корисного», тобто засадженого фруктовими деревами. Така понятійна неоднозначність спонукає звернутися до етимології слова.

Згідно зі «Словником іншомовних слів» [399], англійське слово «парк» тлумачиться як «упорядкована ділянка з природними або штучними зеленими

насадженнями, алеями, водоймами, архітектурними та інженерними спорудами, скульптурними прикрасами тощо, призначена для відпочинку». Слово походить від латинського «*particus*» – «відгороджене місце». Водночас тлумачний словник С. Ожегова дає інше визначення парку: «великий сад або насаджений гай з алеями, квітниками тощо», а сад визначається як ділянка землі, засаджена деревами, кущами, квітами. При цьому розрізняється фруктовий, ботанічний, зимовий сад тощо [389].

Отже, поняття «парк» є полісемантичним, тому в контексті дисертаційного дослідження найчастіше використовується описове поняття парку, у якому, на нашу думку, головними є такі ознаки, як штучна просторова обмеженість природного чи природно-антропогенного середовища рекреаційного або взагалі неутилітарного призначення. Водночас наукові студії призначення маєткових парків Поділля та виконання у створенні принаймні частини з них утилітарної функції зумовлює змістове розмежування «декоративного парку» (у переважній більшості), у окремих випадках – «парку-саду». Зауважимо, що в українському законодавстві немає понять «маєток» та «садиба». Дослідники і пам'яткоохоронці керуються визначенням «комплекс» – «топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини» [61]. Проте це визначення не зовсім відповідає сутності понять «садиба» та «маєток» за змістом і духом, тому введення в науковий обіг поняття «маєткового парку», на наш погляд, є більш аніж доцільним.

Таким чином, доходимо висновку, якщо центром маєтку є будівля палацу, то маєтковий парк – це середовище упорядкованої відповідно до мистецьких вимог епохи природи, організація динамічного простору рослин, що в сукупності з палацом утілював синтез архітектури, пластичних мистецтв і природи, об'єднаних у композиційно цілісний твір – утілення естетичної та емоційної своєрідності й неповторності історичної епохи.

Наступним завданням цього дослідження буде розгляд ландшафтної композиції як історико-культурної формації маєткових осередків.

2.2. Ландшафтна композиція як історико-культурна формація

При аналізі типологічних особливостей подільських парків неможливо оминати детальний розгляд ключових аспектів становлення та генези ландшафтної композиції як явища культури. Погняття «композиція» є визначальною для всіх видів мистецтв. Вона є найважливішим організувальним «компонентом художньої форми, що надає об'єкту єдності й цілісності, підпорядковуючи його елементи частковому та цілому» [174, с. 310]. Апелюючи до терміна «ландшафтне мистецтво», зазначимо відповідність розвитку його основних етапів до генези решти видів зображальних мистецтв, передусім архітектури, скульптури та живопису. Передумови становлення ландшафтного мистецтва й формування основних напрямів ландшафтної композиції відповідають процесам розвитку людської цивілізації. Ми, безумовно, пов'язуємо процеси формування та розвитку перших ландшафтних структур, що містили не тільки утилітарну, а й естетичну функцію, із регіонами з розвинутим сільським господарством. Історична наука стверджує існування перших землеробських цивілізацій на територіях із теплим кліматом і родючими, добре зволженими ґрунтами, здатним до обробітку примітивним сільськогосподарським реманентом. Такими територіями традиційно вважають землі долин річок: Ніл (Єгипет), Тигр та Євфрат (так зване Межиріччя). Започаткування землеробства на цих землях датується XII–X тисячоліттям до н. е. Цивілізаційні процеси Раннього царства в Єгипті відображені в матеріалі археологічних знахідок, датовані IV–III тисячоліттям до н.е.. Найдавніші побудови Шумерської цивілізації датуються початком IV тисячоліття до н. е. [141, с. 5; 350; 358]. Паралельний розвиток землеробських цивілізацій на території Індії, Китаю та інших держав Південно-Східної Азії (у басейні річок Ганг, Янцзи, Хуанхе) також відбувається в період IV–III тисячоліття до н. е. [141]. До осередків зародження сучасної цивілізації вважаємо потрібним додати територію Дністровсько-Дніпровського межиріччя, де в період середини VI–III тисячоліттям до н. е. виникає та розвивається «культура

Кукутень-Трипілля» Вона вважається найпотужнішою неолітичною культурою Європи зазначеного періоду [97].

При характеристиці мистецьких процесів Давнього Єгипту маємо зазначити їхню цілковиту релігійну спрямованість [141, с. 75]. Релігійні процеси Давнього Єгипту базувалися на розумінні божественної сутності фараона, відповідно побудова храмів із священними гаями на честь бога-правителя, була цілком природним явищем. Приклад подібної структури – храм фараона XI династії Ментухетена III (1958–1947 до н. е.) у вигляді піраміди на двоповерховій терасованій колонадній побудові, вхід до якого прикрашав гай у вигляді лінійних насаджень [156, 90]. Оскільки храм є житлом бога, палац фараона є храмом. Божественність земного існування, уособлення вищого порядку, підкреслюється геометрією садів при віллах правителя. Притаманне єгиптянам поклоніння перед магією чисел відображається в планувальній структурі більшості садів давньоєгипетської цивілізації. Прикладом геометрично-структурованих давньоєгипетських садів є сад при віллі Аменхотепа IV (1351–1334 до н. е.) в Табах, сад у палаці Рамзеса III (1184–1153 до н. е.) [174, с. 10–12].

Фактично, у структурі садів Давнього Єгипту ми вперше спостерігаємо цілеспрямоване формування окультуреного простору з опорою на геометризацию композиції, базовими складниками якої є площа, пряма лінія та прямий кут. Висловлюємо аргументоване припущення, що для представників давньоєгипетського суспільства саме така побудова була уособленням божественної присутності, цивілізованої Ойкумени, на відміну від криволінійного хаосу пустелі (вмістилища ворожих сил та богів).

Завдячуючи давньогрецькому історику Страбону (64/63 до н. е. –23/24) [277], ми володіємо інформацією про досягнення давніх цивілізацій, зокрема, у вигляді семи чудес світу, одне з яких є квінтесенцією розквіту садівництва в Месопотамії – висячих садів Семіраміди (VI ст. до н. е.) (насправді садів, побудованих Навуходоносором II (605? –562 до н.е.) для його дружини – Амітіс (VI ст. до н. е.), котра була родом з Мідії) в Південному палаці Вавилону

[210, с. 15]. Безумовно, з огляду на багатовікові традиції розвитку поливного землеробства, формування дамб, риття каналів, удосконалення навиків будівництва з використанням саману, дерева та каменю подібна споруда була не єдиною [108]. У творах Геродота (490–480 до н. е. –425 до н.е.) описано зіккурати, терасування житлових кварталів, перелік культивованих рослин, що свідчить про високий рівень розвитку агрокультури та терраформування. Прямуючи паралельними з Давнім Єгиптом шляхами, культивуючи порядок як божественну сутність, представники цивілізації Межиріччя, застосували терасування, розвинули геометричну композицію до рівня об'ємно-просторової. Обожествлення порядку та виникнення ідеї райського саду в Месопотамії підтримує С. Крамер, зазначаючи «...незважаючи на несприятливі природні умови, люди перетворили Шумер у справжній «Сад Едему» [167, с. 91]. Підтверджуючи зриму зверхність своїх власників над оточенням, відтак схиляючи до покори й землеробів свого соціуму, і кочівників-сусідів, терасовані багаторівневі сади формулюють імперетив присутності богів. Апелюючи до мистецтва як служіння, у ході дослідження композиції «садів Семіраміди» К. Гамалія пише: «Отже, перші сади, рукотворні земні Едеми, отримали географічну локалізацію на Давньому Сході. Вони сприймалися наче прохолодні оази, які зрошувала вода (символ благодаті), в оточенні сухих, неродючих пустель. Найдавніше вогнище культури людства, Месопотамія, яку вважають батьківщиною сільського господарства, стала також колискою садівництва» [104, с. 1246]. Традиції садівництва, поширені на всіх територіях Межиріччя, зокрема Ассирії (сад Хорсабад VIII ст. до н. е.), згадаємо також перські сади Чар-Баг і «парадизи» (райські сади) періоду династії Ахеменідів (559–331 рр. до н. е.). Маючи чітке геометричне планування, ці типи садів, як і сади Вавилону, розташовувалися на піднятих терасах, чим убезпечувалися від доступу сторонніх, водночас частково відкриті для огляду з-за меж утворення, тим утверджують дефініцію перспективи в об'ємно-просторовій композиції. Ураховуючи подальший шлях розвитку цивілізації, зокрема, виникнення ісламу в VII ст. на територіях Аравійського півострову, де проживали нащадки

кочовиків, котрі свого часу могли бачити вавилонські сади, цілком очевидним є розташування згідно з мусульманською традицією Райського саду – Едему в басейні рік Тигр та Єфрат. Логічним є, з огляду на легенди та перекази, що гіпотетично побутували в середовищі кочових племен, геометричне структурування мусульманського райського саду на багаторівневі «джаннат’адн» [198, с. 229]

Констатуємо чітку геометризацію ландшафтних структур у місцевостях із теплим, сухим кліматом, поливним (розливним) землеробством, розвинутими будівельними технологіями, прирівнювання занять наукою та мистецтвом до служіння богам.

Менше вивчені традиції композиційних рішень садівництва територій басейну річок Інд, Ганг. За спостереженням С. Ожегова «сади існували в усіх країнах Древнього Сходу і Месопотамії – в Ірані, Індії, Китаї. Але відомо про них дуже мало» [210, с. 11]. Цілком очевидним є, з огляду на високий рівень розвитку таких давньоіндійських цивілізацій як Мохенджо-Даро та Хараппа (III тис. до н. е.) з чітким плануванням, розвинутим землеробством, поклонінням різноманітним богам, зокрема деревам – застосування геометризації простору в озелененні прибудинкових територій. З урахуванням торговельних і культурних зв’язків давньоіндійських міст з державами Месопотамії та Єгипту подібне планування є більш вірогідним [141, с. 24]. Ми стверджуємо, опираючись на аналіз рельєфних зображень, зокрема медальйону огорожі від ступи Бхархут (II ст. до н. е.) (див. Дод. Н, рис. 1), наявність декоративних, плодових садів та лінійних насаджень у припалацовому будівництві пізнішого періоду – епохи Маур’їв (IV - I ст. до н. е.) [141, с. 125].

Відзначаючи особливості кліматичних умов держав Південної та Південно-Східної Азії, відмітимо високу вологість, яка спричиняла швидке розповсюдження та розростання аборигенної рослинності. Цей процес, безумовно, не сприяв збереженню геометрії форм композиційних рішень, водночас естетизація світобачення спонукала до віднаходження прекрасного в

природніх формах, підсиленого небажанням причиняти шкоду живим організмам із релігійних міркувань.

Перехід від прямолінійності до природності формування структури саду стає більш помітним на території Китаю (річки Янцзи, Хуанхе) в II ст. до н. е., часів розквіту династії Хань (206 до н. е. –24 (Західна); 25–220 (Східна)), де пошук шляхів художнього переосмислення реальності накладається на канони даосизму, які, в свою чергу базуються на давніх анімістичних віруваннях [174, с. 26]. Збудовані першочергово в Китаї та Японії парки відображали «складні та багатопланові релігійні та філософські системи, що існували в цих країнах, чинили прямий вплив на розуміння зв'язків між природою та людиною» [210, с. 38]. Ураховуючи давність релігійних вірувань, що вплинули на формування вільно розташованої композиції китайського саду, погоджуємось із думкою окремих дослідників щодо трьохтисячолітньої традиції паркового будівництва. «В більшості типів садів присутні декілька характерних елементів – водойми..., композиції скель, містки... альтанки..., довгі галереї, фігурні отвори в стінах, в яких як в рамках відкриваються пейзажі, вигадливо мощені доріжки, дерева химерної форми – ці й інші елементи утворюють стійкий іконографічний ряд» [244, с. 39]. Оскільки традиції будівництва китайського саду спонукали митців до ідеального відтворення концептуальних складників, головним у філософсько-естетичному наповненні розуміння садової композиції поставав її зміст. Він візуалізувався через символи та написи, якими доповнювали природний зміст парку. «Навіть камені, дерева і квіти здаватимуться недосконалими без довершеного штриха поезії, який може доповнити писемний вислів» [291, с. 229]. Загалом дослідники мистецтва творення китайських садів зазначають грандіозні масштаби будівництва садів та парків упродовж IX–XVII ст. поблизу столиці Китаю – Пекіна [174, с. 27]. Парки Іхеюань (безтурботний відпочинок) (див. Дод. Н, рис.5) та Юаньминьюань (сад досконалого просвітлення) займають площу близько 400 га кожний [291, с. 229]. Загальна композиція китайського саду полягала в послідовному відкритті нових видових пейзажів, що змінюють

один одного, де «обов'язково присутня загальна конструктивна схема: гора, як скелет природи та вода її кров. Саме зіставлення гора – вода (китайською – шань-шуй, тобто пейзаж) відображає головний загальний космогонічний принцип, єдність та протиборство двох першопочатків Інь та Ян, ... чоловічий першопочаток – Ян, втілювався в горі або камені, ... жіночий – Інь, у воді» [207, с. 30].

Головними прийомами побудови китайського саду є: використання умов рельєфу та клімату як основи; побудова композиції на контрастних (величинних, кольорових, динамічних) співвідношеннях; моделювання об'єктів природного середовища у вигляді їхньої художньої інтерпретації; задіяння нерукотворних компонентів (природне освітлення, пори року, вікові зміни) в побудові композиції саду; активне поєднання геометрії архітектурних включень та обмежень (альтанки, мури тощо) з плавністю та ламаністю природних ліній.

Традиції японського садівництва базуються на архаїчних уявленнях, пов'язаних з давніми віруваннями, з яких сформована одна із релігійних систем Японії – Сінто (шлях богів) [207, с. 23]. Дослідники стверджують наявність у I – III ст. н.е. священних водойм «камі-іке» з розташованими на них острівцями, присвяченими богам «тораї-камі» (заморським богам, гостям) [207, с. 23]. З тих же часів походить традиція створювати побудови з необробленого каменю різної структури, зокрема горизонтальні колоподібні утворення, мощені галькою, вертикально встановлені довгасті моноліти, інколи обрамлені тим же мощенням, просторові побудови із встановлених одна на одну декількох кам'яних брил явно культового характеру. Підсилення давніх вірувань доктриною Бусьо (сутності Будди) розпочинається з V століття н.е., де головні принципи буддизму «Велике в малому, мале в великому, окреме в цілому, ціле з окремих» накладаються на традиційні синтоїстські вірування, утворюючи синкретичне віроучення «хондзісуйдзяку», у якому поєднується розуміння спільності вищих істот для двох релігійних систем [207, с. 28].

Таким чином, можемо спостерігати поєднання двох культурно-мистецьких традицій, близьких за духом. Услід за буддизмом, китайська культура проникає в усі сфери життя, зокрема й садівництво. Накладаючись на японські традиції, наприклад, утворення структур із каменів (аналогія японських островів), населених камі (духами); поєднання вертикальних, горизонтальних та похилих валунів із площинами сікі (геометричний обмежений простір, засипаний галькою або піском); поєднання горбистих утворень та площин із водою, мистецтво садівництва переходить на інший рівень, формуючи нові принципи та підходи. Ідейною канвою викристалізованого японського мистецтва садів постає вчення Дзен, «у якому важливою вважається духовна праця, внутрішня робота над собою, що приводить до якісно нового стану свідомості, а отже, пізнання вищої сутності буття. Людина, що спромоглась пізнати в собі, як і кожній істоті, природу Будди, досягає «пробудження» – саторі, тобто набуває властивості бачити істину речей» [207, с. 45].

Нова доктрина сприяє виникненню садів, у яких першочерговий релігійний зміст доповнювався можливістю прогулянок. Згодом складається ще декілька типів садів: сад для споглядання, символічний сад, сад чайної церемонії. Ми вважаємо, можливим об'єднати всі типи садів під загальним поняттям – медитативні сади. Структурно відбувається поділ на пейзажний парк із пагорбами – цукіяма та плаский сад – хіраніва, що, своєю чергою у контексті японської культури поділялися на повну форму – сін, форму середньої повноти – гьо та стислу форму – со, де, окрім тенденції до зменшення кількості елементів, виникає поняття уявної присутності складників японського пейзажу, їхньої ідеалізації у формі символу [207, с. 49; 229].

Упродовж тисячолітньої історії становлення композиції японського саду виробились головні принципи побудови простору, які можна асоціювати з виражальними засобами об'ємно-просторової композиції. Це «Ма» – відстань, проміжок між двома об'єктами, величинне значення якого дозволяє роз'єднуючи об'єкти, сприймати їх взаємопов'язаними; «Оку» – глибина, серце, одночасно зорове і чуттєве сприйняття глибини простору, під час якого

мають на увазі наявність прихованих (уявних) просторових об'ємів, часто поєднується з «Шакеї» (запозиченням простору за межами саду); «Чу-чо» – накладення, поєднання незалежних об'ємів у складну структуру вздовж головної перспективи, передбачає недомовленість, водночас натяк на розвиток сюжету ландшафтної композиції [166, с. 8–9].

Характеризуючи композицію японського саду, вважаємо за потрібне навести приклади декількох паркових побудов поблизу священної столиці Японії – Кіото, у яких, на нашу думку, максимально відображено потенціал стильових рішень. Це сад Рьоандзі (замиреного дракона) монастиря Дайдзі (див. Дод. Н, рис. 20), він виконаний у техніці сухого ландшафту, вписаний у чітку геометричну структуру монастирського двору та повторює традицію прадавніх синтоїстських ландшафтних утворень [229, с. 41]; Гінкакудзі (сад срібного павільону) (див. Дод. Н, рис. 4), у якому спостерігаємо фрагменти природнього ландшафту, обрамлені прямими перпендикулярно структурованими доріжками. Наведені приклади свідчать про поєднання японцями в ландшафтних структурах, і геометричності, і природності побудови. Найвідомішим із парків є Кінкукудзі (див. Дод. Н, рис. 3) (сад золотого павільону) характерний унікальною побудовою глибини простору [229, с. 96], та сади кількох палаців у Кіото, зокрема, Сенто, Сюкагуїн, Рицурін [207, с. 208].

У ході дослідження розвитку ландшафтної композиції ми вважаємо можливим констатувати послідовність розвитку ландшафтного мистецтва у векторі «Єгипет – Межиріччя – Індія – Китай – Японія» як логічний та цілеспрямований шлях поширення мистецьких традицій у контексті розвитку політеїстичних вірувань. Переважна більшість дослідників аналізує культурологічні зв'язки вектору «Єгипет – Стародавня Греція – Рим – ренесансна Італія – барокова Франція – класично-романтична Англія», ігноруючи взаємозв'язки афро-азійського напрямку, теоретично, приєднує здобутки східних культур до європейських надбань на більш пізньому етапі, перебуваючи в ментальному кліше європейського колоніалізму. Виступаючи з

позицій потреби зміни поглядів, започаткованих на великодержавному шовінізмі, та вважаючи східні традиції облаштування саду панівними на більшості етапів розвитку західноєвропейської спільноти, висловлюємо думку стосовно формування ландшафтних композицій європейських садів як процесу поєднання ситуативних рішень, викликаних зовнішніми чинниками, здорового прагматизму та почуття прекрасного – із запозиченнями, пов'язаними з мореплаванням, торгівлею та завоюваннями.

При характеристиці традиції формування садів давньої Європи потрібно згадати регіон Дністрово-Дніпровського межиріччя, де започатковано землеробські традиції субконтиненту. Зважаючи на цілісність культури як явища і опираючись на дослідження, що підтверджують спадковість багатьох аспектів матеріального та духовного складників життя українців стосовно трипільської культури (VI–III тис. до н. е.) [97, с. 107], припускаємо наявність садів, зокрема плодових, в агрокультурі трипільського населення сучасної території Поділля.

Розповсюдження землеробства разом із садівництвом поширюється Європою з двох осередків, одним із яких є регіон так званого «плодючого півмісяця», що охоплював території сучасних країн (Туреччина, Сирія, Ліван, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Єгипет). Завдяки колонізації народами кріто-мікенської цивілізації Середземноморського басейну традиції землеробства були перенесені на територію, де згодом постав еллінський світ [142]. Отже, включення Давньої Греції в орбіту землеробських культур азійсько-африканського конгломерату приводить до появи поселень – полісів із храмами, агорами та, відповідно, священними гаями, рядовими насадженнями дерев уздовж доріг та в суспільних місцях, окультурювання плодового садівництва [174, с. 19]. Оскільки культура Давньої Греції, починаючи з періоду архаїки (VII–V ст. до н. е.), класичного (V–IV ст. до н. е.) та еллінського періодів (IV ст. до н. е.–I ст. н. е.), сповідувала антропоцентризм, квінтесенцією якого є вислів давньогрецького філософа-софіста Протагора (481 до н. е. – 411 до н. е.) «Людина є мірилом всіх речей...». Спостерігаємо значне насичення

життєвого простору міст-полісів скульптурою, яка зображає ідеальну людину в її життєвих проявах [240]. Відповідно, людина-герой або бог у людській подобі трактується як уособлення перемоги духовного прекрасного начала, вираженого через фізичну форму над тваринним варварським началом, часто зображеним у вигляді гіпертрофованих людиноподібних створінь (циклопів, кентаврів тощо) [124, с. 46].

Відтак, зазначимо, що автентичні паркові утворення Давньої Греції, маловідповідні тогочасній панівній культурологічній доктрині, є суто функціональними, пристосованими для надання тіні. Це зімкнена алея в Олімпії, алеї «Академії Платона», де інформативно-мотиваційні й декоративні функції виконували скульптурні зображення [142, с. 403]. Водночас культивування зелених насаджень, не пов'язаних з сільським господарством, спостерігається по всій території Еллади, оскільки в подібних утвореннях мали б проживати дріади – нереїди та німфи [142, с. 160].

Традиції паркового мистецтва Давнього Риму, безумовно, базувалися на запозиченні принципів і композиційних рішень храмового та палацового садівництва Єгипту, Персії, Карфагену та, відповідно, Греції. Культура Риму перейняла культуру еллінської цивілізації, яка на той час, після завоювань Олександра Македонського (356 до н. е. – 323 до н. е.), поповнилась культурними надбаннями Близького Сходу, Єгипту й Індії. Завоювання грецьких держав у середині II ст. до н. е. поклало початок римському пануванню, водночас забезпечивши римській державі можливість реалізації культурних надбань цивілізованого світу [124, с. 68]. Саме розбудова римських вілл з розкішними садами слугувала подальшому розвитку регулярного стилю в садово-парковому мистецтві.

На думку В. Кучерявого, сади в Римі традиційно поділялись на три складові частини: сад біля будинку, город та плодовий сад. Сад біля будинку, по суті був декоративним та сформованим із зони для прогулянок, насолод та споглядання краєвидів. Наступна частина саду передбачала можливість вправління у верховій їзді та прогулянок у паланкінах – лектиках. З метою

підвищення комфортності алеї обрамлювались стриженими живоплотами та деревами, що відкидали тінь. Загалом структура саду римської вілли у місцях, де господарі проводили значну кількість часу, передбачала архітектурність форми, що складалась і з висаджених та стрижених рослин, і з колонад, портиків, альтанок, східців, опорних стінок (див. Дод. Н, рис. 7). Усі частини саду прикрашались скульптурними зображеннями. Третя частина прибудинкового саду виконувала функцію парку – звіринця [174, с. 24].

Згідно описів Плінія Молодшого ряду тогочасних віл, їхня структура поділялась на сад патриція на сад утіх, що складався з розарію, топіарію та верідарію. Відомості, стосовно вигляду давньоримських садів, ми можемо отримати з фресок у Помпеях. Завдяки їм, можемо стверджувати виняткову схожість окремих зображень із планувальною парковою структурою регулярного стилю, зокрема курдонерів (кабінетів) [352]. З тих же зображень отримуємо відомості щодо значної кількості гідротехнічних складників у садах при віллах, спостерігаємо започаткування традиції створення газону (імітація іподрому), у формі заокругленої з однієї сторони довгастої площини, засіяної травою.

Отже, у садах римських вілл утілені мотиви східних садів, зокрема геометрія Єгипту, багаторівневність Вавилону, пишність спадкоємиці Вавилону – Персії, доповнена архітектурною величчю та семантичною наповненістю Греції; у римських садах задіяні структурні елементи, які пізніше склали основу регулярного стилю, зокрема газон, курдонер, топіарій, фонтани, тераса (ксистус); відділена функція декоративного саду від саду плодового та звіринця; у плануванні вілл відсутня чітка прив'язка конструктивних складників до фронтальної композиції.

Зі зміною соціально-політичних формацій Європи періоду «темних віків» цілком закономірною є втрата матеріальних культурних надбань і спроби їхнього відтворення через пошук коду в доступних джерелах. Традиції персидського садівництва, зокрема структура саду “чар–баг” – давні уявлення про рай, знайшли відображення в есхатології “книжних релігій” – іудаїзму,

ісламу, християнства. Відтак, символічне наповнення християнського саду зорієнтоване на біблійський Едем та сад Пісні Пісень, що підтверджує дослідження Ю. Єфремової. «В латинській версії книги Буття райський сад позначений терміном *paradisus*, що походить від давньогрецького *παράδεισος* (парк)...запозиченого з персидської (*Paridaida* «сад», «парк», авестійське “*pairidaeza* «те, що огорожене», куди в свою чергу потрапив з шумерської, де позначав колись родюче місце. Вперш застосований Ксенофонт (444? до н. е. – 356? до н. е.) для позначення величезних парків персидських царів» [129, с. 160-172].

Згідно з описами та аналізом архітектурних структур середньовічних монастирських комплексів, сади біля обителів відзначалися чіткою структурою, яка відповідала біблійним установам та була наповнена глибоким символізмом. Відображаючи сутність поняття “рай”, монастирський сад обов’язково розташовувався всередині огорожі та розділявся хрестовидним перетином двох доріжок на чотири частини. У центрі перетину був структурний складник, зазвичай водойма (колодязь) або клумба. Символічність структури відображала декілька трактувань уявлень про райський сад. Водойма в центрі відповідала ще шумерським уявленням про парадиз, у центрі якого було джерело життя. Воно давало початок чотирьом річкам раю. Наявність дерева відповідала вже біблійному трактуванню, яке вказувало на центральне розташування дерева життя. Зокрема, у Біблії рай описується так: «І посадив Господь Бог рай в Едемі на сході. І виростив Господь Бог з землі всіляке дерево, приємне на вигляд і добре для їжі, і дерево життя посеред раю, і дерево пізнання добра і зла» (Буття 2, 8-10) [85]. Символіка квіткових композицій пов’язана з середньовічним трактуванням цвітіння квітів як ознаки скороминучості краси та непорочності. З деякими із них, зокрема лілією, та від часу появи в європейських садах білої троянди пов’язується образ Діви Марії. Книга «Зогар» іудейської Кабали, «характеризуючи общину Ізраїля (церкву), вибирає вірш цього трактату, «що лілія (троянда) між тернами, то кохана моя між дівицями»» [266, с. 74]. Тим самим, асоціюються образи Святої Матері

Церкви та Божої Матері, символами якої є зазначені квіти. Троянди червоного кольору символізують кров Христа та праведників. Ще одним символом є лабіринт, що уособлює митарство душі християнина. Ієрархічна структура монастирського укладу розповсюджувалася на структуру саду. У більш широкому розумінні, монастирський сад «був присутній в Сен-Галлені у чотирьох “іпостасях”. По-перше, внутрішній двір (claustrum), оточений будівлями і представляв відкритий простір, покритий травою, у центрі якого росло дерево. По-друге, місце, де вирощували ароматичні та медичні трави (herbularius), – у північно-західному куті монастирської території поруч із келією лікаря. По-третє, город (hortus) у південно-західній частині плану і, нарешті, фруктовий сад, де також знаходився цвинтар» [129, с. 161].

Безумовно, в епоху Середньовіччя спостерігаємо світські сади, так звані “сади утіх”, невеликі приватні сади у заможних верств населення. Однак у контексті нашого дослідження виділяємо монастирський сад як структуру, наповнену глибоким символізмом, що згодом, на нашу думку, спричинило формування семантики романтичного парку. Відповідно, вважаємо нза потрібне наголосити на розвитку традицій садівництва на території Русі та прилеглих землях, де палісадне садівництво, укорінившись у сільських і міських садибних структурах, переростає в монастирське садівництво та створення “звеселяючих садів” для знаті. Композиційні рішення таких садів, містячи рядові насадження (переважно плодових дерев), мали ситуативний характер і пейзажне планування [181]. Водночас у садах на сучасній території України підтверджується наявність регулярних структурних елементів, зокрема, топіарів.

У ході аналізу генези ландшафтної композиції зазначимо вплив трактування уяви про структуру “парадизу” на розвиток садів ісламського світу. Найбільш яскравими зразками таких “парадизів” є мавританські сади на території Іспанії – «Альгамбра» та «Генераліфе», що належали правителям Гранади династії Насридів в XIII–XIV ст.[333]. Головною ознакою традиційних садів ісламу є водойма в центрі саду (або структурний елемент що символізує

джерело життя) та чотири хрестоподібних відгалуження від центру (канали, доріжки тощо), котрі зображають райські річки. “Райський сад” відкритого типу з чітким фронтальним плануванням покладено в основу композиції мавзолею «Тадж-Махал», побудованого за наказом Шах Джахана (1592 – 1666), для своєї дружини Мумтаз-Махал (1593 – 1631) у середині XVII ст. [171, с. 356].

Традиції укладу давньоримських патриціанських вілл із початком “гуманітарної революції” у Флоренції (XV ст.) при Козімо Медічі (1389 – 1464) продовжилися будівництвом таких маєтків як вілла Кареджі (XV ст.), сади Боболі при палаццо Пітті (XIV ст.) із переважно регулярним плануванням [171, с. 33, 34]. «В епоху Ренесансу сад розширив собою палац господаря із зовнішнього боку, продовжував зберігати огорожу, яка значною мірою перестала відігравати символічну роль, зате підсилює психологічну – почуття усамітнення та замкнутості представленого садом мікросвіту» [181, с. 70]. Окрім уже згаданих, можемо назвати вілли Людовізі, Фарнезі та д’Есте (XVI – XVIII ст.) (див. Дод. Н, рис.9).

Формуючи уявлення суспільної думки про потенційні можливості розвитку маєткової розбудови, італійські вілли (переважно кардинальські), утілюючи кращі традиції давньоримського будівництва, започатковують базові принципи, на яких пізніше розвиватиметься європейське барокове садове мистецтво. Серед них – цілісність палацово-паркового ансамблю; послідовність зміни планів (анфіладність); монументальність та співрозмірність пропорцій; геометричність та прив’язка до поперечних та поздовжніх (щодо пагорба) лінійних перспектив; спокій і врівноваженість; стабільність та пишність; театральна презентабельність композиції (див. Дод. Н, рис.8, 10), [131].

Архітектурність озеленення італійських вілл, переосмислена творцями барокових садів Франції (кінець XVI – середина XVIII ст.) призвела до перетворення саду в “зелений палац”, із притаманними будівництву особливостями композиційної побудови. Парк, що уособлював силу та

могутності власника, зримо продовжував палацові споруди, буквально переймаючи функціональність останніх. Зберігши структуру імператорських і патриціанських вілл Риму, продовжуючи традиції геометричності форм ренесансних італійських садів, перейнявши символічність та кулуарність монастирських і замкових утворень, такі творці барокових садів Франції, як К. Молле (1563–1650), А. Молле (1600–1665), Ж. Бойсо (де Барадрі) (1560–1633) розробляли та втілювали нову концепцію парку, яка базується на фронтальній перспективі та панівному значенні видової точки. Праці К. Молле «Видовищний план саду», А. Молле «Садівні орнаменти для задоволення.» (1651 р.), Ж. Бойсо «Трактат про облаштування садів, згідно з принципами природності їх мистецтва.» (1638 р.) створили підґрунтя для теоретичних розробок таких шедеврів мистецтва паркобудування, як сади Тюїльрі (1564), Фонтенбло (1541–1812) [174, с. 47].

У фронтальній композиції нового типу, окрім іншого, з'являються радіальні структури, які ускладнюють побудову, створюючи додаткові можливості для втілення характерних для бароко вишуканих і химерних рішень. Серед них найвиразнішими є алегоричність (виражена переважно в скульптурних формах), вишуканість та кулуарність, грайливість (різноманітні сюрпризи, атракціони, несподіванки), неймовірна багаточаровість окремих композиційних структур. Розвиток геометричності форм та масштабність цього явища у французькому садівництві виражається в формалізації концепції, започаткуванні регулярного стилю [174].

Стосовно подальшої генези французького регулярного стилю у творчості А. Ленотра (1613–1700) – будівничого Во-ле-Виконта, Версалю та інших парків, у сучасних дослідників спостерігаються розбіжності щодо трактування їхньої стильової належності. С. Ожегов розглядає їх як вияви французького бароко, В. Кучерявий трактує їх як класичні, як вищий прояв барокових парків. Д. Лихачов аргументовано доводить їхню належність до класичного стилю ландшафтного мистецтва, вказуючи розбіжності в принципових підходах до побудови. «Для французького класицизму, на відміну від голландського

бароко, було характерним прагнення до величності, до розкриття видів на палац і від палацу, використання рівного рельєфу, без уступів, осьове ділення саду, з широкою центральною алеєю, з симетричною побудовою обох частин саду по обидві сторони осі й відсутність видимих кордонів між окремими областями саду, але з збереженням обов'язкової зовнішньої огорожі»[181, с. 88]. Водночас Н. Дмитрієва визначає два напрями класицизму в мистецтві XVII ст., один з яких «більш оптимістичний, але менш цікавий, власне академічний і дуже тісно зрощений з бароко, натхненно лестив “королю-сонцю”, одягаючи його в тогу героїчних чеснот» [124, с. 350].

Можемо стверджувати про дійсну еклектику в розв'язанні поставлених перед А. Ленотром завдань, де традиційні барокові підходи, підпорядковані поставленому завданню – прославленню королівської величі, поступаються вигадливою химерністю та інтимністю деталізованої структури лаконічній відкритості простору задля втілення загальної ідеї. «У класицизмі Ленотра почав переважати зоровий початок. Сад знову став явищем “зеленої архітектури”. Це було, до певної міри, характерним і для італійського Ренесансу, але у творчості Ленотра в епоху Людовика XIV стало явищем принципово домінуючим (у Версалі, у Сен-Жермен, у Сен-Клу). Сад був продовженням палацу, а палац – безумовним центром саду, його частиною. Звідси й таке планування саду, у якому палац видно з усіх боків» [181, с. 89].

Загальними рисами побудови парків, що трактуються як класичні, слід вважати: переважно плоский рельєф значної площі з відкритими перспективами; яскраво виражену фронтальну композицію із дисиметричною побудовою; формування суцільних зелених масивів; геометричне топіарне мистецтво; активізацію ролі партеру, із залученням водної гладі, без чіткого розмежування плеса та газону; лаконічність скульптурного ансамблю; акцент на головну паркову алею; появу менажеріїв – своєрідних зоопарків [168].

Переходом від регулярної паркової композиції до вільного трактування саду – місця для приватного життя та відпочинку дослідники вважають резиденцію Фрідріха Великого (1712–1786) – Сан-Сусі, побудовану в Потсдамі

(1745–1747). Виконаний у стилі рококо ансамбль відіграв, на думку В. Лихачова, визначальну роль у зміні поглядів на домінування складників поєднання «палац – парк», трактуючи їх єдиним цілим, залучаючи зелень в інтер'єр через панорамні вікна, позбавляючи парадності, акцентуючи увагу на природній красі [181].

Середина XVIII ст., у зв'язку з масштабним захопленням ідеями Просвітництва, завершенням епохи великих відкриттів та колонізацією заморських територій, характеризується до започаткуванням нових тенденцій садово-паркового мистецтва, зокрема вбачанням прекрасного в природному пейзажі. Визначальним фактором побудови композиції цього періоду був індивідуалізм, заснований на романтичних літературі, живописі, особистих уподобаннях, переживаннях, враженнях. Основу пейзажного саду складають природні насадження, що наближаються до людського житла, межею між ними є вільний простір. Оскільки мистецтво створення природних пейзажів отримало теоретичне обґрунтування в роботах англійських прихильників – Д. Мілтона (1608–1674) (есе «Глядач»), А. Попа (1688–1744) (поема «Чотири пори року»), У. Темпла (1628–1699) («Сади Епікура»), Б. Ланглі (1696–?) («Нові принципи садівництва») та ін. і набуло поширення на Британських островах, новий стиль отримав назву англійського [92, с. 153]. Дослідники генези англійського стилю в ландшафтному мистецтві стверджують про наявність трьох періодів становлення стилю. Перший – середина XI ст. – початок XVI ст., час вільного садівництва, квітникарства; другий – середина XVI – перша чверть XVIII ст., коли в архітектурі панує Тюдоровський стиль, де започатковується відоме англійське квітникарство, але культивуються топіарне мистецтво та стрижені живоплоти; третій – друга чверть XVIII ст. – початок XX ст., набуває характерних рис, основними з яких є відкритий простір біля будівлі в поєднанні з лісистим масивом та униканням чіткої лінійної перспективи [174, с. 82] .

Найціннішим, на нашу думку, в англійському пейзажному стилі є відсутність дотримання будь-яких канонів. Рекомендації з цього приводу,

зокрема, Д. Аддісона (1672–1719), зводяться до вимог культивувати в собі задоволення, викликані уявою, та відповідним чином облаштовувати сад [181, с. 163]. Теоретик садового будівництва Дж. Мейсон (1735–1806) у книзі «Досвід щодо створення садів» (1768 р.) стверджував про можливість поєднання геометричних архітектурних форм та плавних ліній природних утворень. Окрім того, заявляв про бажаність уникання сліпого копіювання природи. Він же визначав джерела англійського стилю. Серед них виділяв, і суто англійське мистецтво, і запозичення китайського мистецтва садів [269].

Дослідники розрізняють три види парку: аркадійний (сентиментальний), романтичний і пейзажний [174, с. 79]. У перших двох паркових структурах формуються пейзажні картини, наповнені настроєм та символікою, у третій – картини живої природи. Часто копіюючи, або діючи за аналогією за полотнами художників, ландшафтні архітектори розміщували в паркових композиціях низку конструктивних елементів героїчної, античної, романо-готичної, пасторальної спрямованості, що розглянуто у розділі 4.2.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що «англійський стиль» об'єднав усю попередню історію розвитку ландшафтного мистецтва, дозволяючи створити в одному парку ідеальну модель світу, відповідно уявлень його власника.

Отже, пропонуючи нові підходи до вивчення генези паркової композиції, вважаємо головним шляхом розвитку перехід від теоцентризму до антропоцентризму в її семантиці (поклоніння втіленням богів, поклоніння творінню Бога, поклоніння людині-богу, пошук себе в божественному творінні). Оскільки в східних культурах цей шлях був послідовним, вважаємо вектор Єгипет – Месопотамія – Персія – Індія – Китай – Японія панівним у становленні мистецтва саду. Відповідне приєднання аспектів східного паркотворення до європейських традицій здійснюється із виникненням певних підстав. Розглядаючи далі розвиток паркобудування періоду романтизму на Поділлі, стверджуємо наявність об'єктивних причин появи саме цього типу садів, аналіз яких здійснимо в наступних розділах.

2.3. Роль культурного життя в мистецтві паркобудування Поділля

Культурне життя Поділля XVIII–XIX ст. визначене потужним впливом тогочасних модних тенденцій у світовій культурі й мистецтві та характеризується тісними зв'язками із Західною Європою. На розвиток культурного сегменту безпосередньо впливає політичний, адже до 1793 р. Поділля – це частина “східних кресів” у складі Речі Посполитої. У зв'язку з політичними подіями наприкінці XVIII ст. Річ Посполита зникає з карти Європи, але “польський елемент”, враховуючи етнонаціональний склад населення регіону, а особливо магнатську шляхетську верхівку суспільства, які мали найпотужніший вплив на всі без виключення сфери життя, і далі продовжує діяти. Навіть після включення території Поділля до складу Російської імперії, “російський вплив” залишався мінімальним. Західноєвропейські модні мистецькі, освітні тенденції напряду продовжували впливати на подальший розвиток культури краю.

Подібний вплив мав декілька складових. Це, насамперед, досить часті подорожі представників знатних шляхетних родів по території всієї Західної Європи з метою знайомства з світовими шедеврами античної, середньовічної культури, мистецькими творіннями епохи Ренесансу та Просвітництва, оздоровлення та отримання нових позитивних вражень та емоцій – «розвіять сплін й тугу...» [212]. Результатами подорожей ставали планувальні та композиційні принципи будівництва резиденцій, враження, просвітницькі й культурницькі настрої, «чудові колекції рідкісних стародруків, наукових трактатів, скульптури, художніх творів мистецтва тощо» [212].

Іншим аспектом культурного обміну виступала гостинність подільської шляхти. Маєтки поставали центрами культурного життя краю, місцями зустрічі відомих музикантів, поетів, науковців, літераторів, громадських діячів тощо. Окремої уваги заслуговують такі культурні дійства шляхетського життя як бали, лови, та салони. Можливості прийому гостей закладались на етапах планування території маєтків. Транспортна мережа улаштовувалась із розрахунку зручного заїзду, виходу, та роз'їзду запрягів із великим радіусом

повороту. Оскільки присутність значної кількості гостей викликала необхідність забезпечення цікавого та різноманітного проведення часу, у плануванні паркових частин маєтків передбачались прогулянкові й атракційні композиційні рішення. Описи ловів наштотувують на думку про наявність відкритих просторів, придатних для одночасних зборів значної кількості людей, тварин та повозів із подальшим організованим виїздом. [219, с. 142]. Відтак, радіальна побудова підїздних алей, прогулянкові доріжки, різноманітні композиції, партери, лісові брами тощо – постають не тільки як атрибути модних тенденцій а й необхідні структурні компоненти. Мода на салони, на думку С. Василевського (1885–1953), отримавши новий поштовх із появою у маєтках роялів, сприяла утворенню нових й відродженню вже відомих культурницьких осередків [91, с. 310, 431]. На теренах нинішньої Вінничини, зокрема, такими осередками були Немирів (М. Щербатова (1893–1918)) [4; 6], Браїлів (Н. фон Мекк (1831–1894)). На сучасних землях Хмельниччини – Чорний Острів (Пшездецькі), Маків (Раціборовські), Маліївці (Орловські). У Самчиках, закладені П. Чечелем (1754–1843), традиції гостинності, продовжив новий власник резиденції науковець та історик І. Угрімов (1837–1900). За 34 роки (від 1866 р.) проживання в садибі, господар прийняв багатьох видатних діячів політики та культури. Посеред інших маєток відвідали: А. Коні, М. Стасюлевич, І. Янжул, В. Спасович, М. Стороженко, Д. Ушаков, О. Веселовський, С. Познанська та ряд інших видатних осіб того часу [170].

Важливою складовою шляхетського життя являлися модні освітні тенденції. “Справою честі” серед представників шляхетних родів вважалося надати своїм нащадкам освіту в найкращих європейських університетах. Ідеї Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Вольтера (1694–1778), Д. Дідро (1713–1784), Ш. Монтеск’є (1689–1755) набули великої популярності і не залишили байдужими подільську шляхту. Яскравим прикладом матеріального утілення концепцій Просвітництва були території що належали І.-С. Мархоцькому (1755–1827). Його реформи у власних володіннях дивували й шокували тогочасне суспільство, а відлуння реформаторських ідей впливало на стиль життя

оточуючого світу [316, с. 17–28]. Володіння І.-С. Мархоцького охоплювали ряд маєтностей, серед яких: містечко Миньківці, 27 сіл у Подільській губернії Ушицького повіту, одне село Могилівського повіту, 9 поселень у Херсонській губернії, три села і частина містечка Соколів у Сокілецькій Домінії де відбулась унікальна приватна автономія – “Панство Миньковецьке” [137, с. 28]. На землях “Панства” ще наприкінці XVIII ст. було введено самоуправління, власний суд присяжних, свобода совісті, звільнення селян від кріпацтва. Володар популяризував класичну освіту й мистецтво. Серед побудованих на території архітектурних та пейзажних структур слід відзначити облаштування доріг, джерел (як у Швейцарії), а також зведення “готичного замку Бельмонт” у Миньківцях, храми В. Телю та Ж.-Ж. Руссо, скульптурні зображення богинь світу, Феміди та ін. Було облаштовано чотири резиденції, найрозкішнішою з яких була Отроківська. «Оточена прекрасним парком, прикрашеним всякого роду гротами, колонами, статуями. Тут знаходився, між іншим, язичницький храм за назвою “Ермітаж”» [128, с. 55–75]. Саме парковий комплекс в Отрокові – утілення ідей Просвітництва й романтизму. Зокрема “Храм миру”, відомий ще як “Нижня грота” – місце усамітнення володаря для філософських роздумів. Ця частина парку в Отрокові є найбільш відповідною романтичним тенденціям. У композиційному рішенні із “Нижньою гротою” гармоніює “Верхня грота” – галерея в скельному виступі, прикрашена кам’яним зображенням голови. Відповідне архітектурно-ландшафтне обрамлення отримало запроваджене І.-С. Мархоцьким “Свято Церери” – багатоденне святкування обжинок на давньоримський взірець. Приїзд значної кількості гостей (до 150 повозів), участь усього місцевого населення, помпезність й масштабність дійства сприяли появі символічних вітварів, облаштуванню та озелененню доріг у маєтностях, оформленню місць для учт і відпочинку [316].

Одним з ключових аспектів впливу на семантику парку XIX ст. вважають романтизм в літературі, та захоплення ним освічених верств населення. До них, безумовно, відносилися подільська шляхта. Найбільшою популярністю користувались “готичні романи” та лицарські саги середини XVIII – на поч.

XIX ст. Оспівані класиками жанру У. Бекфордом (1760–1844), М. Шеллі (1797–1851), К. Рів (1729–1807) та В. Скоттом (1771–1832) пейзажі, сюжети, герої мали вплив на виникнення в паркових комплексах відповідних структур. Намагаючись відтворити у своїх володіннях настрої й атрибутику середньовічної доби, власники маєтків зводили споруди, схожі на лицарські замки, руїни тощо. Зокрема, у Маліївецькому паркові відбулося будівництво вежі саме в готичному стилі. Володіння Ю. Путяніна (1803–1883) у Глібові прикрашали, крім вежі, господарські споруди в неоготичному стилі. Аналогічні модні елементи поширюються в паркових комплексах Поділля: неоготична вежа в Кривчику (Крупенські), «неоготичні замки» – господарські споруди в Макові (Раціборовські). «Все – кузня, шпихлір, оранжерея, навіть курники і так званий Цап – нагадувало середньовічні твердині із зубчастими баштами та високими стінами.» [374, с. 151]. Літературний вплив відчувається і в появі таємничих гротів в паркових комплексах Цівківців (Пясецькі), Маліївцях (Орловські), Михайлівці (див. Дод. 3, рис.11), Отрокові (Мархоцькі). Яскравим виявом впливу романтичних поглядів власників маєтків на життєвий уклад є облаштування символічної могили англійського лікаря Дж. Говарда (1726–1790) у парковому комплексі с. Ковалівка (маєтність Потоцьких). Дружина власника Є. де Лінь (з Моссальських), отримавши європейську освіту, переймалась доброчинністю та прихильно ставилася до однодумців. Відомий філантроп, громадський діяч, Дж. Говард помер в Херсонській губ., запобігаючи епідемії. Власниця парку, цілком у дусі романтизму облаштовує йому пам'ятник-обеліск [270]. Імовірно, що в Ковалівському парку була тільки символічна могила Говарда, мета якої викликати сум, смуток та інші сентиментальні емоції, водночас у окремих паркових комплексах будувалися справжні мавзолеї, усипальниці та каплиці. Найбільш яскравими прикладами подібної паркової архітектури є мавзолей в Червонограді, костел-усипальниця в Більче-Золотому, каплиця в Верхівці, костел-усипальниця в Печері [285].

Окремі паркові комплекси надихали поетів, художників, музикантів до створення справжніх шедеврів мистецтва. Так, привабливість Чернятинського

парку вплинула на уяву О. Пушкіна (1799–1837), який під час подорожі до Бесарабії гостював там. Старий кремезний дуб надихнув поета на написання його знаменитого вірша «У лукоморья дуб зеленый». Верхівський маєток справив враження на відомого письменника та поета Ю. Крашевського (1812–1887). В історичних відомостях та описах населених пунктів Поділля та Волині він описав маєток у Верхівці.

Осередком зібрань музичної еліти постав маєток подружжя фон Мекк у Браїлові. Н. фон Мекк (1831–1894) відома як меценатка, що підтримувала талановитих митців. Зокрема, М Рубінштейн (1835–1881), знаменитий піаніст, постійно отримував від неї щедрі гонорари за свої концерти. Захоплюючись музикою, справжня шанувальниця таланту П. Чайковського, баронеса завжди підтримувала композитора у скрутні часи, і навіть встановила йому пенсію розміром 6 тис. руб. Щорічно, з 1876 по 1880 роки, П. Чайковський (1840–1893) відвідував маєток, де отримував натхнення для написання опери «Орлеанська Діва», романсів «Средь шумного бала», «То было ранней весной...», «Серенада Дон Жуана», «Піліпінелла». Під впливом пейзажів парку з'являється низка музичних творів, які увійшли до скарбниці світової музичної культури: перша оркестрова сюїта, «Євгеній Онегін», «Лебедине озеро», «Коваль Вакула», «Черевички», п'єси для скрипки. Одним із протеже баронеси також був музикант К. Дебюссі, працюючи влітку 1881 р. домашнім піаністом у родині фон Мекк [252].

Центром освіти й мистецтва в м. Немирів був маєток М. Щербатової (1857–1918), представниці й спадкоємниці роду Потоцьких-Строганових, яка була однією з найвідоміших меценаток на початку XX ст. Опікуючись школою та лікарнею в Немирові, займаючись веденням справ на Немирівському спиртовому заводі, власниця маєтку одночасно, поширювала свою протекцію на розвиток мистецтв [4]. Завдяки здобутій у Західній Європі блискучій освіті, розуміючи потребу розвитку культурництва, вона створила в палацово-парковому комплексі у Немирові осередок, де зустрічалися поети, художники, письменники, музиканти. Традиції гостинних зустрічей започаткував ще в 40-х

роках XIX століття Б. Потоцький (1805–1893). Свого часу Немирів відвідав видатний угорський композитор і музикант Ф. Ліст (1811–1886). Французький письменник О. де Бальзак (1799–1850) з дружиною Е. Ганською (1751–1850) також були бажаними гостями. Згодом одна з алей парку отримала назву «Бальзаківська». Неодноразово викладачі Немировської гімназії – художник І. Сошенко (1807–1876), бібліограф Т. Шевченка – М.Чалий (1816–1907), етнограф і фольклорист О. Маркович (1822–1867) та й сама М. Вовчок (1833–1907) – збирались у маєтку. Власниця продовжила формувати книгозбірню, яку започаткував С. Щенсний Потоцький (1751–1805) та його друга дружина Ж. А. Мнішек (1752–1798). За часів наступного шлюбу С. Щ. Потоцького до розширення бібліотечного фонду мала причетність його третя дружина Софія (1760–1822), яка виписувала книги зі всієї Європи. Також книгозбірня поповнилася рідкісними виданнями з бібліотеки І. де Вітте (1709–1785), колишнього свекра Софії [219].

Колекції творів мистецтва й книгозбірні стають ще одним потужним складником культурного життя на Поділлі. Старовинні родинні архіви, політичні документи, листування, мемуари, давні стародруки ставали інформаційним джерелом для письменників, істориків, краєзнавців, науковців. У маєткових бібліотеках та архівах Поділля працювали видатні діячі історії та культури краю. Зокрема, Г. Сенкевич (1846–1916) опрацював архіви в Михайлівці, пишучи “Пана Володигівського”. Михайлівецька бібліотека Маковецьких мала книги різними мовами, і стародруки, і нові видання. Бібліотека нараховувала кілька тисяч томів, головним чином з тем ботаніки. Дослідник Поділля А. Ролле (1830–1894) опрацьовував великий родинний архів при бібліотеці Стажинських у Панівцях, пишучи свої “Замки подільські” [77].

Слід відзначити роль маєткових книгозбірень у політичному житті Поділля. Розвідані нами палацово-паркові комплекси розміщувались на території, охопленій польськими повстаннями 1830–1831, 1863–1864 рр., тому шляхетські архіви, духовна й світська література зі змістом, що не відповідав імперській доктрині, цікавили й повстанців, і представників російської влади.

Відтак, маєтки із багатими колекціями й книгозбірнями ставали осередками вільнодумства. У Терешках (А. Грохольський (1767–1808)) існувала бібліотека із фондом до 2 300 томів, головним чином французькою мовою і переважно з економіки та філософії. Велика бібліотека Орсіні-Росенбергів зберігалась в Княгинині, зокрема архіви, описові справи цієї родини. З-посеред інших цінним джерелом з історії початку XIX століття стали мемуари поручника італійських легіонів М. Рожаловського, зі спогадами про політичні події, пов'язані з генералом Г. Домбровським та Наполеоном I [331]. Серед польських, французьких, німецьких, італійських книг бібліотеки Борковських у Климашівці (близько 10 000 томів) були рідкісні українські стародруки. Доповнив бібліотеку власними рукописами з філософії, літератури, а також перекладом Мольєра сам К. Борковський [223]. На Поділлі досить потужні книгозбірні й колекції були в Голозубинцях (Скібнівських), Говорах (Тишкевичів), Яськівцях (Бернатовичів), Іванківцях (Глембоцьких), Рихті (Підвисоцьких), Сказинцях (Потоцьких, Лянцкоронських, Яблоновських, Залеських) тощо [56].

Після придушення повстань, з метою убезпечення подальшого розповсюдження “крамоли” книгозбірні, а подекуди маєтки, конфісковувались. Відтак, втрачались не тільки історичні, а й цінні мистецькі надбання. Достеменно відомо про повний занепад культурницьких традицій “Панства Миньковецького” після його конфіскації в спадкоємця І.-С. Мархоцького – Кароля [316, с. 28]. Уцілілі архівні переліки свідчать про колишнє багатство фондів. Заслуговує уваги бібліотека історичних, геральдичних та мемуарних документів що зберігалась у Сказинцях (Залеські). Згодом, склавши частину книгозбірні Оссолінеуму в Львові, сказинецькі архіви стали цінним джерелом відомостей про рід Марковських, а також родин з ними споріднених – Чолганських, Хоцімських, Давідовських, Каліновських, Коссаковських, Потоцьких, Лянцкоронських, Стадніцьких. Усього відомо про близько 200 документів, головним чином з XVIII ст., в тому числі заповіти, кореспонденція, автографи, і королівські, і гетьманські [336]. Ті ж Залеські володіли

антикварними меблями, що, на думку О. Пажимського, привертало загальну увагу до їхніх власників [223, с. 83]. Бібліотекою з рідкісними зібраннями славився маєток у Рихті (Підвисоцькі). Вона складалась з 4 000 томів стародруків та новіших книг, серед яких вирізнялись польські Біблії, від найдавніших й до останніх видань. Зокрема, до великих рідкостей у книгозбірні належали миньковецькі друковані видання. Найціннішими в цій колекції вважались зібрання рукописів та родових архівів [223, с. 97].

Загінецький маєток (Стажинські) містив колекцію творів мистецтва, серед яких скульптури Й. Гудона, портрети роботи А. Граффа, Я. Лампі, саксонський посуд, гобелени й бібліотека, що містила 16 000 томів. У відділі рукописів книгозбірні був манускрипт Валерія Максима – французькою мовою (XIV ст.), а також рукописи з математики XIV ст. Серед друкованих видань цінними були: паризький екземпляр “*Нова В.В.М.*” з оригінальними ксилографічними оздобами; нюрнберзька Біблія XV ст.; “Католікон” Й. Бальба, друкований Я. Фустом та багато польських інкунабул, зокрема “Життя Святого Станіслава” Я. Длугоша, “Опускула” Я. Тухольчика, “Статут” Я. Ласького 1506 р. та інші. Окрім того було представлено твори С. Клоновіча, Й. Бельського, М. Рея, “Біблію Брестську”, “Біблію Острозьку”, сеймові діаріуші, видання різних класиків та праці мандрівників. Ілюстративний перелік зібрань підтверджує масштабність явища колекціонування як унаочнення заможності й давності родів власників [147, с. 135; 223, с. 98].

З-посеред маєтків слід виокремити володіння яскравих непересічних особистостей, які вплинули на історію, політику, мистецтво, культуру не тільки Поділля, а й всієї Європи та світу. Одним з найбільш відомих був підданий Данії Т. Ланге (1851–1915) – учений, лінгвіст, філолог, перекладач, журналіст, поет, дипломат. Від 1883 р., відпочиваючи й працюючи в маєтку в Нападівці, він переклав на датську мову “Слово о полку Ігоревім”, твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Тургенєва, О. Островського, Т. Шевченка, Л. Толстого, Ф. Достоевського, А. Чехова, а також античних авторів. Після виходу у відставку, поселившись постійно в Нападівці, Т. Ланге відкрив для себе нові наукові

галузі – агрономію і ботаніку. Колом його наукових інтересів була не тільки декоративна паркова рослинність, а й вирощування екзотичних для Поділля цитрусових й ананасів [281].

Значну роль в історії Поділля відігравав рід Пшездецьких, з якого походили науковці, діячі науки й культури. Так, К. Пшездецький (1782–1856) був одним з видатних селекціонерів і агрономів подільського краю. Він підтримував мистецтво, на власні кошти утримував оркестр, яким керував італієць Л. Тоніні, відкрив чотирикласну школу, зібрав колекцію живопису європейських художників. Пшездецькі були меценатами, підтримували художників, поетів, музикантів. Так у маєтку з 1830 р. доживав свого віку і помер італійський художник М. Баччеллі (1769–1850). У 1847 році в Чорному Острові гостював видатний композитор і музикант Ф. Ліст (1811–1886). На думку краєзнавців, саме там, він написав і вперше виконав свою знамениту рапсодію № 2. [329, с. 61; 232]. Їхня родинна бібліотека (понад 10 000 т.) свого часу привабила байкаря Л. Глібова (1827–1893), який неодноразово був гостем у Чорному Острові. Утримання книгозбірень у маєтностях було й вимогою епохи Просвітництва та Романтизму, і модною тенденцією, де відсутність бібліотеки вважалася «поганим тоном» і автоматично виключала аристократа з вищої суспільної ланки. На думку, Д. Дідро «В цей час, кожна більш або менш забезпечена людина, будь-яка приватна особа, якщо вона не є зовсім неосвіченою – мала свою бібліотеку, більш або менш масштабну» [242, с. 208–209].

Онук засновника маєтку, А.-Н. Пшездецький (1814–1871), прославився своїми поїздками Волинню та Поділлям, за дорученням київського генерал-губернатора Д. Бібікова (1792–1870), задля збирання статистичних відомостей. Опісля він видав замітки у двох томах праці «Podole, Wolyn, Ukraina. Obraz miejsc i czasow», що вийшла друком у Вільно. Плануючи до друку третій том праці, автор публікував окремі уривки в журналі «Atheneum» Ю. Крашевського (1812–1887). У нарисах книги описують шляхетські роди, їхню історію, побут, що сприяло популяризації подільських маєтків у Європі та Російській імперії,

оскільки автор доволі мальовничо їх характеризує [316, с. 18]. Приналежність Пшездецьких до Огінських, пов'язаних з Вишневецькими, та пулавськими Радзивіллами сприяла підвищенню їхнього статусу та збільшенню статків. Тому їхній маєток також вражав розкішністю, зокрема парк, створений Д. МакКлером [329]. Мистецький задум автора полягав у задіянні під'їзної алеї, оточеної деревами парку, що вела від головної брами до галявини, із якої відкривався вид на дві будівлі на пагорбі, що слугували другим в'їздом. Далі алея вела довкіл партеру із газону й квітників із посадками рожевих акацій до portalу палацу [329] (див. Дод. Л, рис.10).

Із вікон відкривався панорамний пейзаж на парк, у плануванні якого були вдало застосовані сходи що терасами опускались до озера й мосту, акцентуючи погляд спостерігача на острові, де влаштовувалися концерти. Заднім планом слугував старий вільховий ліс. Д. МакКлер тут використав прийоми, властиві мистецтву садів Сходу, обігруючи насиченість кольору, розташувавши на тлі вільх більш темні сосни і більш світлі – пірамідальні тополі. Це, безумовно, створювало враження глибокого, об'ємного тла. Головним композиційним центром парку було вдало задіяне озеро, декороване греблями, містками між острівцями, павільйонами, воно слугувало окрасою при огляді, та було місцем для розваг, прогулянок та споглядань навколишніх краєвидів. Зважаючи на світський характер проживання Пшездецьких, популярність їх родини в колі шляхти та митців, парк був ідеальним місцем для світського життя маєтку [314; с. 77].

Отже, у ході нашого дослідження розглянуто аспекти впливу культурних традицій періоду розвою паркових утворень на їхню розбудову. Установлено пряму залежність особливостей художнього вирішення композиції подільських парків з огляду на вподобання, освіту, суспільно-політичну позицію та світоглядні уявлення власників. Підтверджено залежність стильової та семантичної направленості композиційних рішень від основних тенденцій світової культури. Підсумовуючи дослідження об'єктів ландшафтно-паркового мистецтва, як складника життя регіону, констатуємо формування особливих

умов появи цілісних маєткових структур подільських палацово-паркових ансамблів. Розвиток мистецьких тенденцій досягає рівня, що відповідає комплексу духовних потреб, виражених у пошуках внутрішнього світу в реальності, інтерпретованій через ідеалізоване минуле.

Зовнішній світ шляхетського маєтку у вигляді «англійського стилю», об'єднуючи попередню історію розвитку ландшафтного мистецтва, утворює ідеальний образ, доступний і водночас загадковий. Утілений за побажаннями власника, його смаками, освітою, життєвими віхами, парк здатен щораз дивувати, спонукаючи по-іншому читати композицію, залежно від настрою, пори року, часу, погоди, подій за його межами. Подорожуючи парком, глядач мав змогу побачити різні частини світу, подолати час, досягти внутрішньої рівноваги та усвідомити себе.

Будова ландшафтного парку в ході трансформи отримує риси близькі за духом подільській шляхті. У парках нового типу доречними є і традиційні на Поділлі сади та гаї, і суворі пейзажі Півночі, й екзотичні мотиви Сходу, і парадність абсолютизму, що відповідало ментальності «кресових» землевласників в їхньому бажанні відчувати свою значущість

Основні положення розділу розкриті в наших публікаціях «Маєтковий парк як мистецький феномен: слідування еталонам та автентика у паркобудівній традиції Поділля» [303].

Література до розділу:

4, 6, 56, 61, 68, 77, 85, 91, 92, 94, 97, 101, 103, 104, 105, 108, 117, 124, 128, 129, 131, 137, 141, 142, 143, 147, 156, 163, 166, 167, 170, 171, 172, 174, 181, 198, 201, 207, 210, 212, 219, 223, 226, 229, 240, 241, 242, 244, 246, 248, 252, 266, 269, 270, 277, 281, 285, 291, 314, 316, 325, 329, 331, 333, 336, 343, 344, 345, 351, 352, 355, 368, 374, 389, 399.

РОЗДІЛ 3

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА МИСТЕЦТВО СТВОРЕННЯ ПАРКІВ

3.1. Філософсько-світоглядні уявлення в організації ландшафтів

Установлення закономірностей і взаємозалежностей впливових чинників світогляду суспільства, специфіки природного ландшафту і, зокрема, впливу бачення власників маєтків є для дослідників додатковою можливістю глибинного усвідомлення паркобудівної моди різних епох. Філософський аналіз, світоглядне підґрунтя побудови ландшафтної композиції подільських парків є вагомим складником розширення контурів теоретичного мистецтвознавства, посилення наукового потенціалу філософсько-культурологічної думки.

Як відзначив відомий культуролог і географ Д. Замятін, простір і час – найбільш природні й органічні координати культури [135]. Будь-який рукотворний ландшафт – це особлива її форма, що утворюється в певний історичний період, має власний час розвитку, пік розквіту й згасання. Оскільки його зміна відбувається завдяки активному впливові суспільства, у відповідній природно-кліматичній зоні, в окремого етносу, такий ландшафт є своєрідним “текстом”. Унікальність його полягає у здатності концентрувати й інтерпретувати не лише нові знання, але й колишні уявлення про природу, суспільство і способи їхньої взаємодії в рамках соціуму, у якому він був створений. На користь того, що ландшафтна композиція парку є втіленням світоглядних уявлень людини та виразом панівної філософії епохи, свідчить думка, викладена Д. Ліхачовим (1906–1999), стосовно сприйняття минулого, яке залежить або від періоду генези парку, або від оспівування його у спогадах поетів [181].

При сприйманні природного пейзажу людина шукає в ньому близькі особливості, що гармоніюють з її громадською діяльністю або індивідуальним життям, настроями, переживаннями. Отже, для задоволення естетичних, духовних потреб, кожен твір ландшафтного мистецтва, як і живопису, скульптури, архітектури, є зверненням до людини і, одночасно, –

відображенням її світогляду. Тому основою формування садово-паркового ансамблю і його художнього образу традиційно слугують закономірності прекрасного (як естетичної категорії), закладені в природі, інтерпретовані через призму мистецтва, потреб і світобачення людини. Справедливою вимогою є й те, що «твір ландшафтного мистецтва має володіти ідейно-художнім змістом і активно звертатися до почуття, розуму кожної людини, бути йому зрозумілим» [155].

Відома дослідниця впливу світогляду на формування паркових ландшафтів О. Вавер указує на безпосередню взаємозалежність образу парку-саду й філософсько-світоглядних уявлень епохи, зауважуючи: «Образ саду в кожному епоху ніс у собі уявлення про оточуючий світ, про місце людини в універсумі. У його концепції моделювалися споконвічні відносини людей з Богом, природою, соціумом, у неї були вписані моральні, соціальні, естетичні ідеали свого часу, його зв'язки з минулим і майбутнім. Тому аналіз світоглядних основ саме садово-паркової культури дозволяє отримати більш повне уявлення про філософсько-культурні особливості минулих епох» [343].

У загальносвітовому мистецькому контексті прийнятними є такі вирази відбиття світоглядно-філософських уявлень у ландшафтних композиціях: спрямованість на освіту і публічність садово-паркової культури Греції, тріумфальність садово-паркової культури Риму, зосередженість і усамітнення монастирських садочків середньовіччя, культ насолоди у садах Ренесансу, поява іронічного елемента в епоху бароко, пафос найвищої краси природних зразків у класицизмі; «інтенсивна емоційність» романтизму, еkleктичність сучасної доби [181]. Таким чином, цілком аргументованою є ідея взаємозалежності специфіки природного ландшафту, впливу власників маєтків (мотивації, психологічних особливостей, життєвих настанов) і філософсько-світоглядного духу (ментальності) епохи як головних чинників творення феномена маєткового паркобудування Поділля.

З'ясування сутності питання вимагає окреслення прийнятної для розвідок дефініції «ландшафт». Зауважимо, що в дисертаційних пошуках ми керуємось

міркуванням про те, що світогляд є системою поглядів, цінностей особистості щодо світу та місця людини у світі, а філософія – світоглядною формою свідомості.

Згідно з Ю. Тютюнником, уперше поняття «ландшафт» було використане у IX столітті в працях ченців Фульдського монастиря у Німеччині [290]. З німецької мови термін «ландшафт» привнесений у східноєвропейську науку А. Гумбольдтом, який розумів під ландшафтом «візуально сприйняту й естетично оцінену красу навколишнього» [153, с. 6]. Однак, наукове уявлення про ландшафт було сформоване лише на початку XX ст. Так, Л. Берг вважав, що природний ландшафт – це «сукупність або угруповання предметів і явищ які, будучи облямовані природними межами, представляють щось взаємно обумовлене, де частини впливають на ціле, а ціле на частини» [82, с. 277]. Це цілком відповідає сутності розуміння паркового ландшафту.

У підрозділі 2.1. дисертаційного дослідження визначено чотири основні типи ландшафтів, які масштабно чи фрагментарно представлені у мистецтві маєткового парку Поділля кін. XVIII – поч. XX ст. Лаконічно розглянемо філософсько-світоглядне підґрунтя створення кожного з них.

Первинним для розуміння змісту проблеми є усвідомлення філософії творення барокових садів. Образне визначення мистецько-символічної філософії бароко належить М. Соколову (1889–1941): «Замість середньовічної молитви, молитви як стану розуму, зведеного в серце, тут ми маємо справу з розумом, зануреним у самозабутнє чуттєво-надчуттєве замилювання. Зрештою народжується твір, який, як і властиво талісману, не тільки відображає, але й зберігає довірений йому світ». Попри те, що барокові ландшафти в еталонному вигляді у паркобудівній традиції Поділля не представлені, загалом у сучасній Україні маємо менше 10 виразних пам'яток барокового паркобудування, сконцентрованих переважно у межах Галичини (Італійський парк (Підгірці), Замковий сад (Жовква), сад монастиря капуцинів (Олесько), сад собору Святого Юра (Львів), бароковий сад Вишневецького замку, сад Домініканського костелу в Тернополі тощо), саме барокові ландшафти та

прийоми знайшли відображення й у французькому, почасти й в англійському стилях паркобудування.

Філософське підґрунтя барокового саду – це демонстрація підкореності природи багатому й впливовому монарху чи вельможі. Бароковий сад слугував продовженням розкішних залів, йому не була притаманною утилітарна функція. Симетрія барокового саду протиставлялась “дикій природі”. Утім, згодом саме сади бароко було звинувачено в антифеодальній, немонархічній сутності. Активна, інколи агресивна геометрія планування і активне втручання в природне зростання рослин стали головною “провиною” садів бароко. Зауважимо, що барокові ідеї були “монополізовані” королівською владою Франції в XVII ст. Відтак, саме Франція еталонно вважається законодавицею моди підкорення природи в парку-саду – королю, вельможі, людині загалом.

Абсолютизм у Франції XVII ст. вважав найвищим виявом патріотизму відданість монархові; свідченням тому слугувала відома фраза короля Людовіка XIV (1678–1715): «Держава – це я». Одночасно у Франції було започатковано новий філософський напрям – раціоналізм, фундатори якого вважали розум людини основою пізнання. Один з основоположників нового вчення, Р. Декарт (1596–1650), стверджував: «Я мислю, отже, я існую». На платформі цієї філософії почав формуватися новий стиль у мистецтві – класицизм. Він вибудовувався на зразках античності й Відродження, а в садово-парковому мистецтві знайшов вираз у ландшафтній композиції “французького” регулярного парку [172].

Зважаючи на те, що більшість ландшафтів Поділля створені переважно у “англійському” пейзажному стилі (Михайлівський, П’ятничанський, Червоноградський тощо), зупинимось на характеристиці його філософсько-світоглядних компонентів детальніше. Унікальність стилю, відтак – принципів будови ландшафтної композиції полягає у тому, що зміна смаків (від “французького” регулярного – до “англійського” пейзажного) відбулися не під впливом садових майстрів і архітекторів. Біля витоків зародження нової

естетики “англійських” садів та її популяризації перебували філософи, письменники, поціновувачі живопису і політики.

Філософ Дж. Локк (1632–1704) створив знаменитий трактат про роль сприйняття навколишнього світу за допомогою почуттів. Філософ довів, що враження, отримані від споглядання пейзажу, впливають більш витончено, а ніж «усвідомлюються розумом» емблеми і символи в садах регулярного стилю. Оспівував незіпсовану людиною природу англійський поет Дж. Мілтон (1608–1674) [250]. У «Втраченому раю» О. Поуп закликав у поезіях «радитися з Генієм Місця» при влаштуванні саду [236].

Дослідження творів епістолярного жанру найповніше характеризують захопленість правителів, політиків, аристократів новим стилем, що мистецьки увиразнював філософію Просвітництва. «Я нині люблю до нестями “англійські” сади, криві доріжки, пологі пагорби, подібні до озер стави, архіпелаги на твердій землі...» – писала одна з російських вельмож Вольтеру (1694–1778) в 70-х роках XVIII століття [156]. Відтак, намагання виглядати відповідним духові Просвітництва пронизує ті панівні прошарки суспільства, які намагаються виражати передові погляди.

Естетика нового стилю повністю відповідала світоглядно-філософським орієнтирам англійських лібералів-вігів, адже за суттю регулярний стиль – регламентовані садовою стрижкою форми крон дерев, геометричні обриси кущів, прямі алеї, переважання симетрії (особливо французький «гранд Маньєра» у Версалі), символізували перемогу абсолютизму, торжеству порядку над природою та суспільством. На противагу цьому – вільний ріст дерев, природність траєкторій доріжок і струмків стали символами вільного розвитку індивідуума, свідченням відстоювання власного місця на політичній арені британського парламентаризму. “Англійський” пейзажний стиль не був статичним: змінювався економічний лад суспільства (на зміну латифундіям приходять фермерські господарства, на зміну аристократичному феодализму – буржуазія), відтак, змін зазнає філософсько-світоглядна основа паркобудування, де вбачалося розуміння потреби усамітнення, роздумів та

прихистку. Представлене бачення парку-саду у XVIII–XIX столітті стало дуже прийнятним для світовідчуття подільської шляхти, яка була свідком згасання Речі Посполитої, трьох поділів Польщі та, зрештою, входження регіону в орбіту безпосереднього впливу Російської імперії.

Через століття після створення перших садів в англійському пейзажному стилі Дж. К. Лудоні (Дж. К. Лаудон) (1783–1843), автор знаменитої «Енциклопедії садівництва» (1822 р.) написав про Ланселота Брауна (1716–1783) – «Де б не з'являлася його нівелююча рука, – прощай, будь-яка природна красо! Усе поступається місцем одній універсальній системі згладжування, вирівнювання та найбільш стомлюючої монотонності» [401]. Пейзажний стиль панував серед тих, у кого були великі володіння і достатньо коштів для їхнього облаштування. На противагу цьому, Дж. Лаудон у «Журналі садівника» підтримував інтерес до садового мистецтва у власників невеликих садів, а також обстоював розбудову загальнодоступних міських парків і розвиток паркового туризму. Таким чином, Дж. Лаудон вирізняв три типи саду: мальовничий – подібний до картин пейзажистів, садівничий – із колекціями цінних і екзотичних рослин, уведених у групи природних посадок, серед яких прокладені і плавно звиваються доріжки і сільський – призначений для вирощування фруктів і овочів з галявиною і квітниками поблизу будинку [401]. Так поступово відбувалися зміни в історії англійського садового стилю, до середини XIX століття склався тип англійського саду, який прийнято називати вікторіанським.

“Англійський” стиль у XVIII–XIX століттях здобув визнання та максимального поширення не лише у Європі. Пейзажні сади можна зустріти на всіх континентах. Усі три види обґрунтованих Дж. Лаудоном ландшафтних композицій простежуємо в маєтковому паркобудуванні Поділля.

Філософія англійського лібералізму, що знайшла відображення у пейзажному стилі паркового ландшафту, найбільше представлена в подільській паркобудівній традиції. На думку автора дисертаційних розвідок, поясненням цьому є три основні аргументи: слідування трендам тогочасної

західноєвропейської паркобудівної моди; унікальність ситуації посилюється тією обставиною, що українські землі окресленого періоду стали «транзитним коридором» цієї моди для просування далі до Східної Європи; менша комерційна вартість ландшафту, сформованого у англійському пейзажному або ландшафтному стилі (у порівнянні з французьким регулярним); оптимальна відповідність філософії англійського пейзажного парку світоглядіві, ментальності шляхти (саме маєтки-резиденції шляхетських родин є головними репрезентантами англійського пейзажного й ландшафтного стилів у парковому мистецтві Поділля).

З огляду на змістову канву підрозділу, зупинимося на деталізованому розгляді третього з представлених аргументів. Семантика садово-паркової культури від початку багатозначна, проте в історичній генезі переважне значення має національно-ментальний чинник як визначальний. Відтак, найвиразнішою рисою ландшафтів подільських маєткових парків автор вважає їхню індивідуальність (усі вони є мистецьким результатом виконання приватних замовлень) та унікальність (саме так відображається шляхетське розуміння «винятковості» й «вищості»). У композиції подільських маєткових парків простежується філософія захищеності й гостинності, де палац – це домінанта, парк – продовження, обрамлення, прикраса, саме такими були головні принципи філософії побудови спершу замків (фортець), а згодом маєтків “на кресах”. Гармонія з природою, аристократична пишнота, багатоманіття та підсилення художньої виразності постають як глибинна мистецька філософія Речі Посполитої.

Зауважимо, що філософія англійського лібералізму має низку спільних рис із “шляхетським парламентаризмом”, що підтверджується трактуванням Речі Посполитої як шляхетської республіки. Цю тезу особливо переконливо представлено у фундаментальних працях Т. Снайдера, створених на основі опрацювання корпусу польської історіографії повоєнного (після Другої світової війни) періоду. Таким чином, шляхетська демократія з певною часткою умовності становить варіант представницької демократії з тією

різницею, що народом у Речі Посполитій вважалося не все населення, а лише шляхта. Водночас Річ Посполита не була республікою (хоча й називалася Річ Посполита, тобто республіка), оскільки державу очолював довічно обраний монарх [109]. Така дуалістичність у філософії державного устрою Польщі цілком відбивається в композиціях ландшафтів масткових садів, які, попри те, що у переважній більшості виконані в “англійському” пейзажному стилі, практично повсюдно мають риси “французької” регулярної композиції.

Поняття “шляхетського виховання”, способу поведінки, стилю життя обов’язково включало таку рису як “шляхетський гонор” – демонстрацію винятковості, вищості, унікальності. Філософія унікальності, поряд із шляхетським сеймовим парламентаризмом є панівною рисою світогляду польського шляхтича. Зауважимо, що з XVII ст. у шляхетських колах поширюється філософія сарматизму, обґрунтована польським істориком, дипломатом і католицьким ієрархом Я. Длугошем (1415–1480) [281]. Закріпив поняття сарматизму як відбиття етнічної специфіки польського менталітету астролог М. Карпиґа (1457–1523) у відомому трактаті «Про дві Сарматії» [199]. Сарматизм загалом був прийнятий шляхтою за основу її станово-корпоративної ідеології і визначив унікальний характер польської знаті, її політичний статус у століття абсолютизму в Західній Європі. Під сарматизмом почали розуміти сукупність властивих польському шляхетському стану особливостей менталітету, які виявлялися у світогляді, образі, способі й стилі життя, у побуті, певному типі культури й політичного поводження. У пошуку історичних коренів шляхтичі почали виводити свої родоводи від древніх сарматів, які жили в II сторіччі н.е. у причорноморських степах.

«Сарматизм як ідеологія шляхетської, магнатської Речі Посполитої визначив ментальні особливості польської знаті на відміну від західноєвропейської аристократії. Шляхта, «вогонь і залізо вільного лицарства», була станом воюючих панів. Щирий шляхтич краще вмере з голоду, але не знеславить себе фізичною працею, він відрізняється “гонором” і демонстративною хоробрістю. При цьому християнське братолюбство,

смиренність і аскетизм у реальному житті їм були невідомі» [334, с. 43]. Утім, у XVIII столітті Польська держава з ідеєю сарматсько-шляхетської демократії не витримала випробування суворою політичною реальністю. «*Liberum veto*» – право вільної заборони, показна демонстрація вагомості кожного із членів Сейму, згодом стало однією із причин політичної кризи Речі Посполитої. У контексті наших студій зауважимо, що польська ідеологія сарматизму накладається на культуру східноєвропейського бароко, відгуки якого вбачаємо в паркобудівній традиції досліджуваних епох.

Розуміння унікальності, вищості Польщі серед інших слов'янських народів посилювала також філософія польського романтизму. Один із найвідоміших представників польського романтизму Б. Трентовський (1808–1869) вважав, що універсальна філософія (її було розроблено як польську народну філософію) має здійснити певну історичну місію у Європі. Науковець самовпевнено стверджував, що поляки «мають місію впорядкування політичного та суспільного життя континенту і навіть місію спасіння світу» [353, с. 245], тому що вони – “Народ Божий”: Христа «намісником є Наш народ» [353, с. 246].

Зазначимо, що Б. Трентовському, а також іншим польським романтикам тих часів притаманна ідеалізація Польщі та її історії: «історія наша щедра на присвячення для людства і для свободи; вона сповнена жертв і самопожертв, яких не знають інші народи; вона має Костюшків і Марцінковських, Казимирів Великих і Лешеків Білих; (що) доносять до нас лігницьку битву та про звільнення Відня» [353, с. 245–246]. Наступне, притаманне романтикам цієї епохи, твердження: «Польща як була і є, так і буде серцем слов'янства» [353, с. 246].

Біографічний метод, використаний нами, дозволив з'ясувати амбітні, насправді «великопольські» мотиви значної частини власників у формуванні замовлення на створення ландшафтних композицій (підрозділ 3.2). Масив фактів спрямовує дослідника до оригінального висновку: має місце накладення шляхетського (аристократичного) світогляду власників (Потоцьких,

Орловських, Чечелів, Скібнєвських, Гіджеліцьких, Корсаків) на намагання слідувати канонам західноєвропейської моди у мистецтві паркобудування – паркобудівничих-європейців (француза Е. Андре, ірландця Д. МакКлера, бельгійця К. Метцеля, німців В. Кроненберга, К. Шульца (Кайзера), Ф. Томаєра голландця Е. Пітаерта Ван Леєра та ін.) [314, с.70].

Окремого висвітлення вимагає питання впливу філософії Орієнту на формування ландшафтних композицій. Орієнтальні мотиви – виразні чи приховані, є неодмінним акордом ландшафтів, створених Д. МакКлером, і це також додає унікальності й еклектичності ландшафтам подільських маєткових парків.

В основі східного стилю ландшафту об'єдналися відразу кілька стильових напрямів, серед яких китайський, мавританський і японський. Усі вони передбачають використання в композиційному рішенні п'яти природних елементів: рослин, каменю, повітря, води, землі. Другою назвою східного саду є «сад для душі», тому акцентувати увагу слід на створенні краси, такої, що має надихати й відволікати одночасно.

Узагальнений огляд головних рис східної філософії дозволяє резюмувати: на відміну від філософії Заходу, філософія Сходу концентрувала увагу на проблемі людини, причому ця суперечність розглядається з позиції практики, без вникання в сутність натурфілософських, онтологічних, гносеологічних, логічних підстав практичного буття людини, як це притаманно античній філософії. Східна філософія розвивалася в тісній взаємодії з релігією (брахманізм, індуїзм, буддизм, конфуціанство). Орієнтальні вчення спрямовано на пошук гармонії в світі з опорою на традицію, водночас західні орієнтуються на інновацію. Доречною є цитата провідного фахівця з китайської філософії на пострадянському просторі А. Кобзева: «У європейському світогляді, як то платонічна, філософська, християнська теологія або наукова теорія, відбувається подвоєння світу та його конструкцій. У китайському натуралізмі світ єдиний та неділимий, у ньому все іманентне, і ніщо, включаючи найтонші божественні сутності, не трансцедентне» [381, с.66–81].

Ця філософія, зокрема, популярний у Китаї даосизм, спонукає людину прагнути до гармонії з природою. Ідеальний китайський сад – це немов маленька “модель Всесвіту”, побудована за законами нескінченності й гармонії.

Таким чином, спостерігаємо ментальну спорідненість традиційного східного саду й англійського ліберального парку, найбільш органічними прикладами втілення яких вважаємо окремі елементи ландшафтних композицій: Комаргородського, Олександрівського, Сутисківського (Вінниччина); Антонінського, Голозубинецького, Самчиківського, (Хмельниччина) парків. Наведені аргументи свідчать про еклектичність паркобудівної традиції Поділля означеного періоду, що загалом відповідає сутності досліджуваної епохи: романтичні впливи, креативність мистецьких рішень, переосмислення усталених канонів. Еклектика стала тим стилем, який дозволив митцям розширити межі свободи думки, забезпечив широту дій, що, зрештою, дозволило сформувати нові мистецькі феномени.

Можемо стверджувати, що унікальність, мультифакторність філософії творення ландшафтів подільських маєткових парків у сукупності з палацовими комплексами формують канву культурного ландшафту подільського регіону загалом.

3.2. Роль природного ландшафту у планувальному укладі парків

Природним рельєфом Подільської височини є поєднання горбистих рівнин, укритих чорноземами, поділених долинами рік та виходами гірських порід. Під поняттям «культурний ландшафт» ми розуміємо визначення ЮНЕСКО від 1992 року: «Загалом культурний ландшафт трактується як «історична система взаємодії природного й антропогенного ландшафтів, заснована на закономірності розвитку матеріальних і духовних цінностей суспільства, що мають високі естетичні та функціональні якості» [370]. Масштабні археологічні дослідження, проведені на території Поділля з кінця XIX ст., демонструють глибинні традиції планування землеробських поселень. Ергономічний та естетичний підходи до формування життєвого простору,

цілковито залежали від умов проживання, першочергово – природного ландшафту. Згідно з результатами розкопок, починаючи з VI тисячоліття до н. е. (трипільська культура), сформувалася тенденція забудови населених пунктів, де перевага надавалась піднятим над водоймами берегам, зорієнтованим на південну (сонячну) сторону [97]. Забудова поселень упродовж наступних тисячоліть продовжувала зберігати тенденцію до незмінності локацій, що знову ж таки підтверджується дослідженнями. Це ряд поселень зарубинецької, черняхівської та пеньківської культур ранніх слов'ян. Як підтверджують археологічні розкопки, подібна концентрація пізніших поселень на територіях закультивованих “трипільцями”, є не випадковою, оскільки дослідження культурних нашарувань визначають пряму залежність існування чорноземів від землеробської діяльності культури Кукутень-Трипілля [98].

При вивченні типів місцевостей у європейській частині Російської імперії, П. Семьонов-Тян-Шанський (1827–1914) охарактеризував Поділля як сільськогосподарський регіон. Він виокремив такі місцевості: південно-західна пухка яружна область на вапняковій основі, південно-західна пухка яружна область на гранітній основі, з румунським та українським населенням у першому випадку, що займалося скотарством і рільництвом, та українським населенням в другому випадку, що переважно займалося рільництвом. Українцями створено великі поселення що тяжіють до річкових долин і вододілів [257].

Історичне підґрунтя, закладене українською землеробською експансією подільських земель, започаткувало й містобудівні традиції, і фундації окремих господарств, структура яких прослідковується в шляхетських маєтках. Традиційна побудова українського двору формується зі складників, налаштованих на забезпечення поліфункціональності господарської діяльності, тобто подвір'я, будівель, саду, городу, водойми, зорієнтованих уздовж головної осі. Двір виглядав довершеним при наявності всіх перелічених компонентів, слугував взірцем, оспіваним у фольклорі та зображеним в “наївному” малярстві. Таким чином формується еталонний зразок житлово-господарської

одиниці, що у форматі натурального виробництва цілковито забезпечує матеріальні й естетичні потреби власника. Відповідаючи геокліматичним умовам регіону, український двір слугує базовою планувальною компонентою для подальшого розвитку більш масштабного будівництва, започаткованого подільською шляхтою. Дослідники архетипу шляхетської ментальності зазначають унікальність традиціоналістських аспектів, базованих на впливі фронтиру – його природи, жителів, перетину культурних впливів тощо. «На Кресах (східній окраїні) локалізовано цінності, які мали функціонувати як *arché* (грецьк. ἀρχή «початок, принцип»), тобто бути не лише первинною, а й справжньою природою речей. Структури *arché* набули пейзаж, двір, сім'я, мисливство, суспільний лад, навіть деякі естетичні цінності» [292]. Відповідно, унікальність “кресового” маєтку, зокрема подільського, полягає в його не стільки вмістилищі цінних речей, як в самоцінності, оскільки лише завдяки сукупності органічно поєднаних формотворчих чинників садиба в її категоріальному вимірі постає як матеріальне вираження сутності власника.

Зростаючи в місцевостях, неодноразово знищених у ході зміни політичних формацій, національно-визвольних змагань, загарбницьких походів, маєтки ставали форпостами цивілізаційного характеру. «Садиби являли собою своєрідні центри, які розповсюджували європейську культуру і технології та вбирали селянську, обмінювались новинами, загалом наряду з містами, сформували специфічний культурний каркас» [287, с. 6]. Отже, функціональність маєтку, що була визначальним фактором його існування, структурована на підвалинах вікових традицій подільського землеробства, залежала від раціонального планування господарства, зокрема вибору місця закладання палацово-паркового комплексу, апріорі – пагорба над водоймою.

Одним із вагомих чинників впливу на вибір місця фундації маєтку, на пряму пов'язаного з особливостями ландшафту, вважаємо історичні передумови в короткому відтинку часу XIV–XVIII ст. Із періоду Литовської доби, польського завоювання, становлення Гетьманщини, занепаду Речі Посполитої на території Поділля головним житлом й ознакою родовитості

землевласника був замок – укріплена будівля, зазвичай на пагорбі, поблизу водойми або джерела (які визначали обороноздатність замку) [350]. Викликане життєвою потребою на час військових кампаній, проживання в оборонних мурах вирізнялося пониженим рівнем комфорту. Однак з другої половини XVI ст., у зв'язку з поширенням артилерії, замки втрачають оборонну функцію [289, с. 105]. Тому поступова перебудова, з метою покращення житлових умов, утворює окрему категорію замків-палаців, які не тільки посприяли виникненню неоготичного напрямку в архітектурі а й створили архетип традиції шляхетського будівництва. Він визначав місце розташування резиденції на панівній височині, чим підкреслювалась родовитість діди́ча, стверджувались його права на землеволодіння [201].

Маєток як осереддя сили був місцем вияву смаку та хисту власника. У його убранстві відображались особисті погляди шляхтича щодо природи, світу, соціуму. Відтак, окрім здорового прагматизму, володарем рухало бажання естетичного оформлення свого життєвого простору. Абсолютна більшість спостережених палацово-паркових ансамблів відповідають естетичному розумінню поняття прекрасного. «Не будемо забувати, що крім адміністративно-господарських завдань, садиба (а саме її паркова складова) була і рекреаційним комплексом, призначеним для відпочинку і споглядання красот природи» [287, с. 9].

Вибору місця для резиденцій сприяла трансформа мистецьких стилів, оспівуючи красу натури в усіх виявах. Творці парків романтизму «не просто наслідували природу та природні ландшафти, а й покращували її» [181, с. 203]. Безумовно, у випадку новобудови для закладання маєтку обиралося місце з найбільш мальовничими краєвидами. Композиція ландшафтного парку не вимагає обов'язкової наявності значних горизонтальних просторів, що схилило вибір власників на користь рельєфних, покритих лісом місцин з багатим насиченням водними об'єктами. Якщо ж володіння видались надто рівнинними, рельєф досягався терраформацією. «Замість величних терас, оформлених широкими сходами створюються, а там, де вони є, зберігаються

пагорби та долини, скелі й ущелини. Замість розкішних фонтанів та декоративних водних дзеркал, закованих в мармурові «рамки» – романтичні водопади, струмки, тихі затони, примхливо вирізані береги ставів...» [94]. Структуру паркового ландшафту доповнюють зовнішні матеріальні та сенситивні складники пейзажного характеру, а також розвинутий чи потенційний антропогенний складик, тобто наявність у безпосередній близькості до маєтку рельєфних утворень, гідрологічних об'єктів, лісових масивів і відкритих просторів, доріг, споруд, які формували панорамні картини.

Таким чином, можемо стверджувати, що тенденції впливу природного ландшафту на планувальний устрій у фазі вибору місця закладення маєтку зводяться до: забезпечення утилітарних функцій господарювання (близькість до земельного наділу лісів, водойм, наявність інфраструктури); підкреслення статусності власника шляхом вибору панівної місцевості, для будівлі на взірєць замку оборонного типу; задоволення естетичних потреб шляхом вибору найбільш мальовничої місцини.

На час розквіту паркового будівництва на Поділлі констатуємо домінантну роль романтизму у формуванні паркових структур. Згідно з твердженням Д. Ліхачева, новий стиль (романтизм) вимагав нових підходів до планувально-проектувальних робіт: «якщо раніше домінувало планування у вигляді створення своєрідних архітектурних креслень, де надалі застосовувались ескізи, за якими можливо було судити, як виглядатимуть ті чи інші ділянки саду, то тепер планування розпочиналось із зображення майбутніх видів саду. Не план... “пейзаж”, відігравав домінуючу роль» [181, с. 203].

Експедиційно-польові спостереження, проведені в ході нашого дослідження, виявили слушність зазначеної тези в застосуванні стосовно подільських паркових ансамблів. Їх, при наявності ряду ландшафтних складників, поділяємо на такі категорії:

1. Парки зі складним полігональним рельєфом на природних водоймах та водоймах з антропогенним впливом.
2. Парки на складних полігональних рельєфах із штучно створеними

водоймами.

3. Парки на виражених схилах із природніми водоймами та водоймами з антропогенним впливом.
4. Парки на помірно горбистих рівнинах.
5. Рівнинні парки.

Зазначимо, що паркові ансамблі Поділля як найкращі зразки окультурених ландшафтів кінця XVIII – поч. XX ст. створюють прецедент для подальших пошуків і реалізації композиційних рішень у ході взаємовпливів природних та антропогенних чинників геотрансформи. Визначені нами типологічні особливості палацово-паркових ансамблів, у контексті впливу природнього ландшафту, вимагають аналітичного структурування. Ми визначили низку концептуальних складників планувального устрою паркових ансамблів, залежних від природних ландшафтних факторів, що впливають на паркову композицію. Найвагомим фактором є наявність або можливість формування горизонтального плато для створення центральної будівлі (палацу) й довколишньої її партерної зони. «Репрезентативна функція зумовила поділ простору резиденції за прямим призначенням: зона перед палацом набула парадного характеру й стала тією сценою, де розгорталась основна дія. Архітектурність передпалацового простору проявилась у регулярній структурі парадної території, що замикалася з протилежних сторін об’ємами палацової будівлі та в’їзної брами» [201, с. 49]. Розмір партерного плато, а також можливість його розташування на одній чи більше терасах, залежать від кута нахилу схилів місцевості. Він визначає також планування мережі доріжок та алей, головною з яких, безумовно, є під’їзна алея. «Таким чином налагоджувався основний візуальний і функціональний зв’язок» [201, с. 49]. Сукупність вказаних чинників визначає місцезнаходження будівлі палацу (на верхівці пагорба, на середині схилу, біля підніжжя пагорба), а отже, структуру композиції всього палацово-паркового ансамблю, з потенційною можливістю терасування, побудови сходових маршів. Серед концептуальних складників природнього рельєфу, здатних стати основою локальних паркових композицій,

зауважимо наявність скельних виступів, урвищ, ярів, каньонів, улоговин – обігрування яких, власне, формує романтичний напрямок садово-паркового мистецтва.

Особливої уваги заслуговує наявність гідрологічних об'єктів у межах парку. Нами визначено такі трактування водойм як чинників впливу на планувальний устрій паркової композиції:

1. Водойма як об'єкт локальної паркової композиції.
2. Водойма як складник палацово-паркової композиції.
3. Водойма як формувальний фактор маєткової композиції.

Водойма як об'єкт слугує самостійною мистецькою одиницею. Залежно від походження (природне, штучне), масштабності (співрозмірність щодо парку), структури (плесо, каскад, водоспад, фонтан), водний об'єкт піддається різним впливам, із метою інтеграції в паркову композицію. Це утворення підходів та набережних біля природних водойм, спорудження дамб, формування берегової лінії, островів, атракцій (водограї, каскади тощо), у процесі побудови штучних водойм або реконструюванні природних. В обох випадках – формування декоративної берегової рослинності, створення оглядових майданчиків.

У складі палацово-паркової композиції водойма виконує роль підсилувального чинника для виокремлення будівлі палацу з навколишнього пейзажу. Традиційним для Поділля композиційним рішенням є «намір розмістити садибу в особливо мальовничій місцевості, поставити палац поряд, або на одній композиційній осі з видатним, за своєю мальовничістю пейзажем. При цьому, ураховуються потенційні можливості місцевої топографії, наприклад наявність низин... для облаштування каскаду ставів» [94]. Зазвичай, плесо водойми, галявина та палацовий фасад розташовуються вздовж вісти, чим підсилюється ефект від будівлі, як композиційного центру, в обрамленні паркових насаджень. Ідеальним вважаємо розташування, при якому палац відображається у водній гладі.

Формотворчий вплив на паркову композицію спричиняє достатньо масштабна водойма, зазвичай річка, що протікає в межах парку, досить часто розділяючи його на частини чи оточуючи його напівколом. За спостереженням В. Топоріної та Є. Голубєвої, «у садибах, прив'язаних як до річок, так і до озер, проявилась загальна тенденція: структура таких маєткових комплексів орієнтована на природний водний об'єкт. Береги озер і річок оформлялися в залежності від можливості власників, але головне – створювався особливий малюнок дорожньо-стежинної мережі, який дозволяв знизити негативні ерозійні процеси» [287, с. 49]. Транспортна мережа зорієнтована вздовж водної гладі, періодично перетинає її, що надає незліченні можливості для створення різнопланових композиційних рішень, обігруючи тераси, спуски, мостові та дамбові переходи.

Ми дослідили процеси створення багатопланових композицій в ході аналізу парків із складним полігональним рельєфом на природних водоймах та водоймах з антропогенним впливом. Зазначена категорія, безумовно, очолює рейтинг найбільш мальовничих парків і відповідає тезам, висловленим О. Михайлишин стосовно панівної ролі паркового складника в архітектурно-паркових ансамблях періоду романтизму. «Архітектурна декоративність винесених у природу палацових апартаментів, призначених для видовищ, розваг, філософських роздумів поступово поступається місцем природнім формам у натуральному середовищі, що існує для усамітнення, звернення до власних почуттів та емоційних переживань» [201, с. 50]. У цій групі кожен елемент маєтку розташовується на певному висотному рівні. Зокрема, палац зазвичай розміщений на плато у верхній третині домінантного пагорба, господарські споруди – на віддалі від шляхетського житла, досить часто при під'їзді до маєтку. Парк розбивався на схилах та терасах, основні алеї та доріжки зорієнтовані вздовж русла річки. До парків такого типу ми зараховуємо утворення в селах: Маліївці, Маків, Михайлівка, Муровані Курилівці, Отроків, Печера, Червоноград.

Неодноразово описаний Маліївецький парк (див. Дод. Ж, рис.14), у контексті вивчення складних рельєфних структур, є хрестоматійним взірцем, із вмістом переважної більшості притаманних парковій композиції складників. Структура парку зорієнтована вздовж течії притоки р. Ушки. Вона ділить парк на припалацову – окультурену й протилежну – “дику” частини, розбиті на берегових крутосхилах. Під’їзна алея прокладена паралельно течії струмка, на якому утворені водоспад та каскад з двох ставків. Природні джерела на території парку облаштовані як самостійні декоративні водойми. Окультурена частина території сегментована терасами, сполученими переходами, уздовж яких проходять стежки. Верхня третина схилу задіяна під палац, два партери – парковий і парадний із плодовим садом – сформовані у вигляді трьох терас [147].

Доволі складна структура Михайлівського парку базується на природному доповненому рельєфі (Дод. Ж, рис.16). Базовими конструктами є два пагорби у формі напівмісяця, розміщені по берегах р. Гниловодки. Вона утворює став, що структурує парк, безпосередньо врізаючись в схил пагорба, на якому свого часу стояв палац [18]. Вигин річки аналогічно структурує протилежний пагорб, так звану Свірхову гору, звершуючи рельєф, що з висоти пташиного лету нагадує зображення знаку “інь-ян” [202]. Як і в попередньому випадку, структура паркових доріжок визначена конфігурацією водойм. «Гідросистема в таких парках є віссю, навколо якої формується вся структура парку» [287, с. 50]. Значні перепади рельєфу утворюють декілька незалежних структурних компонентів зі штучно утвореними плато, які завдяки розташуванню на різних висотах (на рівні води, на схилах, на вершинах пагорбів), проєкціюють потенційне застосування. Окремими акцентами слугують декоративно облаштовані джерело (грот з озером) та острів на ставку, які дозволяють стверджувати про романтичну спрямованість паркової композиції.

Оскільки, в ході експедиційно-польових розвідок ми виявили, що значний відсоток подільських парків, віднайдених завдяки джерелознавчому й іконографічному аналізу, не зберігся або зберігся частково, вважаємо доречним

в аналізі паркової структури опиратись на рельєфні утворення. «Рельєф – один з найбільш стійких компонентів ландшафту, тому навіть при повному знищенні садибного комплексу, змінені та новостворені форми рельєфу добре читаються в сучасному ландшафті, зберігаються гірки, пагорби, прогулянкові вали» [287, с. 64]. Яскравим прикладом розкішного в минулому та повністю знищеного наразі маєтку є центральна резиденція І. Мархоцького (1755–1827) у Миньківцях (“лицарський” замок «Бельмонт») (див. Дод. Ж, рис.15). Згідно з описами, «... замок, вежі та арки, прикрашені гірляндами з квітів та невеликий сад, що спускався до самої річки, на місці якого тепер одні голі скелі....» [238, с. 78-98]. Виміряна нами відстань від верхівки гори Бельмонт, до берега р. Ушиця становить 240 м. відповідно довжина «невеликого саду» могла становити приблизно 200 м. отже, орієнтовна площа саду, враховуючи типові пропорції тогочасних парків, могла становити 2 га. Зважаючи на покритий лісом каньон, що напівколом оточує «Бельмонт» зі східної сторони й візуально задіяний у пейзаж, загальну площу парку можемо обраховувати починаючи від 12 га.

Ураховуючи особливості рельєфу, зокрема близькість Дністра, що впливає на глибину врізання приток у русла та формування мальовничих каньонів, зазначимо винятковий вплив рельєфу на особливості творення композиції парків в інших резиденціях І. Мархоцького, зокрема тандем Отроків – Притулівка (див. Дод. Ж, рис.18). Резиденція на плато Отроків, виконуючи репрезентативні функції, облаштована у вигляді неоготичного замку, з елементами античності («Агора»), у партерній частині, через звивисту дорогу в порослому лісом каньйоні р. Ушиці зі скельними виступами, поєднується з резиденцією приватного типу в с. Притулівка, яка колись славилася «великим парком і садом із фонтанами, водоспадами, скелями; усе це було облаштовано з великим смаком» [238, с. 78–98]. Зруйнований вже на час написання «спогадів» Притулівський парк прослідковується за залишками межевих валів, ставів, дорогою, прокладеною каньйоном до Отрокова. Зазначимо особливий вплив

таких елементів рельєфу, як скельні виступи, на створення загального образу отроківсько-притулівського паркового утворення [299, с. 175–195].

Залишки Маківського парку (див. Дод. Ж, рис. 13) у полігональній рельєфній структурі зорієнтовані на каскад водойм, які оточують напівколом центральну частину. Аналізуючи рельєф, вбачаємо логіку авторського задуму творця парку, Д. МакКлера, який сповна використав мальовничість пагорбів для створення пейзажних картин. Розташування палацу, на плато у верхній частині дозволяло споглядати і частини парку в припалацовій структурі, і плеса ставків із протилежними горбистими, покритими деревною рослинністю пагорбами [330].

Із охоплених експедиційно-польовими розвідками парків слід виокремити парк Мурованокуриловецького маєтку (див. Дод. Д, рис.11), розпланований згідно із структурою перебудованого оборонного замку на високому пагорбі із крутосхилами, що спонукало до утворення терас. Планувальний устрій доріжок охоплює схили палацового й протилежного йому горбистого берега р. Жван, зорієнтований вздовж її русла. Наявність річки спричинила до утворення низки гідротехнічних споруд (шлюзу, дамби та мостових переходів), які відповідно оформлені, надають характерних рис палацово-парковій композиції, наприклад, “готичний” міст “занурює” спостерігача в атмосферу таємничості романтичного парку Д. МакКлера (див. Дод. З, рис. 29). Розташування палацу на пагорбі, над водоймою, формує найбільш виграваний композиційний прийом. Тут палац постає центральним складником пейзажної картини, у якій задіяно ефекти відзеркалення горизонтальної водної поверхні, вертикалі палацового пагорба, активні кольори палацу та темне обрамлення парку [330, с. 167].

Для створення парку у маєтку с. Печера його власники (Свейковські, Потоцькі) обрали одну з найбільш виразних в плані рельєфу місцин на теренах нинішньої Вінницької області (див. Дод. Д, рис.18). Традиційна горизонтальна тераса з партером та палацом продовжується доволі крутим схилом до р. Південний Буг. Береги та русло всіяні валунами, спостерігаються скельні

виступи та пороги. Перепад висот у понад 15 м. на доволі короткій відстані (80 м.) викликав потребу терасування схилу та утворення сходових маршів. Протилежний берег у структурі парку залишений у первісному вигляді. На нашу думку, прийняття цього рішення викликане враженням від порожистого русла річки, пейзажність якого виграє від суцільного лісового тла [376, с 226].

При вивченні унікальних рельєфних структур вважаємо потрібним виокремити композицію Червоноградського палацово-паркового ансамблю, унікальність якого полягає в його розташуванні на пагорбі посеред каньйону оперезаного висохлим руслом р. Джурин. Сам палац, в минулому оборонний замок мисового типу, займає плато на вершині пагорба, обмежене схилами бокових фасадів, підкреслених архітектурними надбудовами, що утворили терасу з балюстрадою. Парадний фасад виходить на пологий схил (колишній в'їзд до замку), що свого часу дозволило розташувати парадний партер. З протилежної сторони утворена паркова тераса, свого часу з'єднана сходами з палацом. Парк не мав можливості для розширення, тому композиція набирає рис виняткової кулуарності, оскільки обмеження паркових терас формально підсилене й руслом річки, і стінами каньйону, що значно перевищують висоту палацового пагорба [321, с 62].

Парки на складних полігональних рельєфах із штучно створеними водоймами також належать до категорії достатньо мальовничих палацово-паркових структур. На відміну від попередньої групи утворень, залежність композиції від розташування водойми є менш помітною. На нашу думку, утворення водойм планувалося в заздалегідь визначених місцях з урахуванням майбутньої мальовничості пейзажної перспективи.

У більшості із обстежених рельєфів відсутні скельні виступи, схили більш пологі, висота пагорбів коливається в межах 5–15 м. відносно рівня водойм. Досить часто спостерігається штучно створений рельєф у вигляді насипів, валів, ровів, утворених в ході будівництва тих же водойм, огорож, доріг. «Створювані системи часто були невід'ємні одна від одної, утворення однієї призводило до появи іншої» [287, с. 51]. Таким чином можемо констатувати

наявність нехарактерних для природного рельєфу утворень поблизу штучних ставків. Зокрема, аналіз рельєфу залишків маєтку в с. Баламутівка констатує утворення тераси з під'їзною алеєю до верхівки пагорба, земляних терас навколо схилу, обмежувальних ровів з валами. Ми пов'язуємо наявність цих утворень з будівництвом великого ставу неподалік та потребою використати зайвий ґрунт.

Схожу структуру побудови паркового пагорба спостерігаємо в маєтку Невицьких в Слобідці-Шелехівській. Палацово-парковий ансамбль розташований біля брівки пагорба, що піднімається на висоту 7 метрів від рівня водойми. Маєток обнесений ровами та валами, застосовано терасування з метою вирівнювання площини. Значні об'єми ґрунту взяті з утвореного під пагорбом ставу, оскільки об'єми дамби згідно з натурними обмірами, не відповідають об'ємам вийнятого матеріалу. Навколо пагорба виявлено, загалом чотири стави (з них один сухий). Таким чином, спостерігаємо потужну штучну гідрологічну мережу, утворену за рахунок джерел [130].

Маєток в Удріївцях, невеликий за площею, приблизно 300 x 140 метрів, облаштований на перепадах висот у 5 метрів. ураховуючи розміри, власники прагнули максимально використати наявні складки рельєфу та контрельєфу, застосувавши терасування (партерна тераса, тераса з господарськими будівлями, тераса з копанкою). Водночас, на нашу думку, творцями не використані всі потенційні можливості території. Зокрема не використано декоративний потенціал складного рельєфу схилу пагорба, задіяного під плодовий сад, обрамлення якого високими тополями зі сторони палацу не дає повністю насолодитися панорамним краєвидом. Загалом, структура парку складається з кількох кулуарних композицій, об'єднаних переходами.

Маєтковий будинок у Цівківцях (володіння П'ясецьких, Кленовських) розташований на початку верхньої третини пагорба, що визначило структуру парку [278]. Планування доріжок спроектоване перпендикулярно до схилів з діагональними підйомами та спусками, що дозволяють подорожувати парком без зайвих преміщень. Водойми, облаштовані під схилом паркового пагорба, не

вступають в композиційний зв'язок із загальною структурою, утворюючи своєрідну окрему гідрологічну мережу із джерела в гроті, струмка та невеликих ставків на краю галявини.

Шарівський парк (володіння Хемемінських) займає схил пагорба та плато на його вершині (див. Дод. Ж, рис.22). Схил пагорба закінчується на березі ставу, що викликало появу у структурі парку прогулянкової стежки вздовж берегової лінії. Структура берега передбачає облаштування пляжу, наявність якого підтверджується дослідженнями Л. Казімірової. [147, с. 202] Аналогічні стежки та алеї спостерігаємо на схилі пагорба. Для зручнішої комунікації вони з'єднані широкими доріжками у місцях, де кут нахилу схилу найменший.

Отже, аналізуючи аспекти впливу рельєфу на структурні характеристики парків другого типу, можемо стверджувати наявність значного об'єму земляних робіт, викликаних потребою облаштування території парку для більш зручного проживання та забезпечення комунікації між окремими сегментами паркової структури. Водночас констатуємо незначний вплив подібного роду терраформації на художню цінність композиції, естетична привабливість якої виражена в гармонійному контрастному поєднанні більш масштабних складників – пагорба та водного плеса.

Найбільш поширеною категорією парків є ландшафтні утворення на виражених схилах із природніми водоймами та водоймами з антропогенним впливом. Їхня популярність викликана, на нашу думку, фактором зручності доступу до різних ділянок парку та мінімалізацією необхідних впливів у процесі виконання робіт із благоустрою. Таким чином, власники садиб, уникнувши затрат на підготовчому етапі, могли дозволити собі вкладати максимальні кошти та зусилля в роботи, пов'язані з прорубуванням алеї, висадкою екзотів, облаштуванням атракцій, декоруванням тощо. Водночас утворення нових або реконструкція наявних водних об'єктів розглядалася передусім як вигідна інвестиція, оскільки в умовах натурального господарювання наявність зарибненого ставу чи греблі на річці з можливістю встановлення млина значно підвищувала прибутковість маєтку [231].

Безумовно, не слід забувати про такі аспекти функціонування шляхетських маєтностей як репрезентативність і рекреативність. Дослідники феномена сплеску будівництва подільських шляхетських резиденцій у другій половині XVIII ст. – XIX ст. акцентують першочергову увагу на репрезентативній функції архітектурних споруд, зазначаючи намагання землевласників втілити на своїх землях кращі зразки європейського архітектурного мистецтва [210; 231; 349]. Відповідно, паркове обрамлення європейських архітектурних ансамблів передбачає активне застосування гідроспоруд, ще з часів Версалю. Окрім того, наявність водних об'єктів в межах палацово-паркового ансамблю підкреслювала спроможність шляхтича у володінні ресурсами. Як зазначають російські дослідники палацово-паркового будівництва Д. Ліхачев, А. Вергунов, В. Горохов, за часів Російської імперії кліматичні умови України в XIX ст. були досить посушливими, звідси володіння гідроресурсами було настільки ж важливим, як і землеволодіння [181; 94].

Позитивний вплив на емоційний стан спостерігача визначав ще апологет ландшафтного стилю паркобудування Ж. Деліль (1738–1813). Так, у першій пісні своєї поеми «Сади» він пише:

Природа випромінює завжди красу та радість,
Долин та пагорбів з лісами хоровод,
І рік блакить і плюскіт вільних вод... (пер. авт.) [121].

Окрім позитивного психо-емоційного впливу, безумовно позитивним є вплив водойми на мікроклімат, зокрема підвищення вологості в результаті випаровування в теплу пору року. Важливим аспектом застосування водойм є можливість активного відпочинку: купання, катання на човнах, риболовля, бали на березі, про що неодноразово згадують у працях дослідників [201, с. 19; 207; 219, с. 141].

З огляду на значимість водойми в композиції палацово-паркового комплексу та за відсутності інших активних ландшафтних складників (скелі, яри тощо), спостерігаємо переважно фронтальну побудову композиції вздовж осі: водойма-палац, де водойма винесена на передній план. До таких типів

маєтків належать ансамблі в населених пунктах: Благодатне, Браїлів, Верхівка, Іванів, Лугове, Митки, Самчики, Серебринці, Соснівка «Куява», Чернятин тощо.

Садибою, що містить одну з найбільш складних водних структур, вважаємо маєток фон Мекків у Браїлові (див Дод. Д, рис. 3). Фасад палацу виходить на систему каналів, що поєднують озеро та р. Рів. Потрапити до палацу можна через муровані містки на території парку. У цьому випадку масштабність річкового плеса врівноважена ставом. Ними ж утворено своєрідний курдонер, у середині якого розташований ландшафтний парк із гармонійно інтродукованими регулярними композиційними рішеннями.

Своєрідно, за допомогою двох водойм, розділених дамбою, з дорогою до палацово-паркового ансамблю, підкреслюється архітектурність композиційного вирішення в маєтках у с. Лугове (Комницькі) і с. Соснівка – «Куява» (Товкачі). У першому випадку стави візуально розмежовують село та маєток і обсажені вербами, разом із парком моделюють респектабельну усамітненість маєтку. Парк «Куява», розташований на віддаленні від села Соснівка, заявляє про себе довгою липово-ялиноюю алеєю. У безпосередній близькості до парку свого часу утворено ліс із хвойних порід, що закінчується плесами двох ставків із дамбою посередині. Різкий контраст між темним хвойним лісом і відкритим простором водойм створює ефект несподіванки, водночас надаючи пейзажу особливої мальовничості. Дещо зміщена відносно фасаду палацу дамба дозволяє спостерегти лінійність фронтального вирішення «став – палац» ліворуч від неї. Іншим фронтальним вирішенням «став – парк» є продовження маєтку праворуч від дамби. Той же композиційний зв'язок спостерігаємо в Олександрівській садибі в с. Благодатне (Бенет), де ставок є найважливішим композиційним елементом парку.

Залежно від географічного рельєфу композиція «озеро-парк» може розвиватися у кількох напрямках. Прикладом прямого зв'язку паркового фасаду палацу із водоймою є маєтки в селах Верхівка (Собанські) (див. Дод. Д, рис.4), Самчики (Угрімови, Чечелі) (див. Дод. Ж, рис.20), Ободівка (Собанські),

Серебринці (Потоцькі, Чацькі) [285]. У парку села Іванів (Янів) (Холоневські) парковий фасад виходить на річку, безпосередня близькість якої до будівлі не дає розвиватися парковій композиції вглиб, водночас дозволяючи споглядати пейзаж правого низинного берега. Парк у селі Митки (Чихачови) у своїх межах містить два стави. Парковий фасад палацу зорієнтований на греблю між ними, що формує транспортну структуру парку, забезпечуючи тісний зв'язок між його складниками. Водночас значна відстань між будівлею та водоймою і паркові насадження унеможливають візуальний взаємовплив активних компонентів, переносячи його на семантичний рівень. Маєток у с. Чернятин (див. Дод. Д, рис.25) відрізняється орієнтацією бокового фасаду на став з островом, що, зважаючи на неоготичний стиль вирішення палацу, на нашу думку, мало забезпечити зворотній композиційний зв'язок «палац – озеро» при спогляданні з палацу [285, с. 196].

Серед палацово-паркових утворень на території Поділля спостерігаємо незначну кількість маєтків, закладених без прив'язки до водойм. У ході дослідження ми проаналізували структуру маєтків у Більче-Золотому, Скалі-Подільській і Рівному. Зазначені утворення належать до категорії маєтків на пагорбах. Визначальною особливістю є інтеграція в структуру населеного пункту. В усіх випадках маєтки розташовані на панівних висотах. Маєток у Більче-Золотому зведено у традиційній зв'язці «палац – храм», яку детально проаналізувала О. Михайлишин щодо волинських резиденцій: «Тісний просторовий і композиційний зв'язок «резиденція-храм» було встановлено в планувальній організації інших міст Волині, які умовно можна віднести до категорії більших» [201, с. 35]. Панівне розташування палацово-паркового ансамблю в Скалі-Подільській, побудованого за Голуховських, відповідає іншому принципу містопланування, зорієнтованому на фортецю, ринок та транспортну мережу. «Варіації композиційного співвідношення «палац – резиденція» або «замок – резиденція – ринкова площа» створювали єдиний архітектурний ансамбль планувального центру міста. Домінація палацових споруд була явно вираженою при застосуванні прийому відкритості ансамблю

на ринок» [201, с. 33]. Означені резиденції належали достатньо заможним родам, що могли дозволити собі зайняти під територію парку дорогоцінні земельні наділи на територіях населених пунктів. Саме дійство було визначальним у контексті репрезентативності зазначених маєтків.

Садиба у Рівному, побудована Розцишевськими, на противагу магнатським резиденціям Сапег і Голуховських, визначала статус своїх власників локально, у межах населеного пункту, оскільки не вирізнялася масштабністю, значними архітектурними та композиційними особливостями, і парку, і будівлі.

Визначена нами категорія рівнинних парків, до яких належать парки у Вороновиці, Віножі, Охрімівцях, Глібіві, Козинцях, Комаргороді відзначається можливістю вільного планування паркової композиції, без огляду на особливості рельєфу. Зазвичай архітектурно-паркові ансамблі цієї категорії характеризуються значною кількістю будівель, включених до загальної композиції, та присутністю великих горизонтальних просторів у вигляді газонів, доріжок та алей. Хочемо відмітити стильове різноманіття в ході вирішення цих паркових композицій. Зокрема, парк маєтку Грохольських та Можайських у Вороновиці, закладений як регулярний (“французький”), з часом набуває ознак “англійського”, зберігши геометричне планування в партерній частині курдонеру та поблизу палацу в парковій частині. Частково збережене планування доріжок парку дає змогу вважати парк еkleктичним [285, с. 37; 331, с. 439]. Еkleктичність прослідковується у невеликому парку маєтку Колосовських в с. Вінож. Регулярною є під’їзна алея від воріт до ганку так званого “зимового палацу”, паралельно якій спостерігаються відкриті простори. Невеликий ландшафтний парк розташований за будівлею палацу [285, с. 31].

Маєток у с. Охрімівці (Скiбнєвські) характеризується складною структурою, утвореною алеями з лип, грабових живоплотів, рядовими посадками дерев інших листяних та хвойних порід. Складна структурна взаємодія формує зв’язок між садибою та церквою, залишаючи вільний простір навколо основних композиційних центрів – садибного будинку, храму, флігелів

та інших споруд. Центром є транспортна розв'язка у вигляді трьохпроменевої зірки перед партером маєтку.

Парки в маєтках Глібові (Путятіни), Козинцях (Раковські) і Комаргороді (Четвертинські) закладені в “англійському стилі”. В усіх трьох випадках спостерігається класичне поєднання газону перед палацом та парку за ним. Різниця полягає в пропорційності відкритих і закритих зон, розташуванні під'їзних та паркових алей.

Отже, в ході дослідження ми обґрунтували закономірність різкого збільшення шляхетських маєтків на подільських чорноземах. Вони є еталонними ґрунтами посеред найбільш придатних до рільництва типів та видів ґрунтів, що неодноразово підтверджувалось дослідниками й минулого, і сьогодення. Так, ще у 1517 р. М. Меховський (1457–1523) публікує «Трактат про дві Сарматії», де описує родючість ґрунтів Поділля: «Це – найродючіша земля, багатюча хлібом і медом. Хоча там грубо обробляють землю, орють мало й неглибоко, а сіють поверхово, пшениця родить три роки підряд тільки тому, що при зборі хлібу під час жнив певну кількість зерен залишають розсипаними на землі, щоб вони зійшли наступного року без обробки та оранки поля» [199, с. 94-95].

Нами визначені критерії вибору місця закладення маєтку, з урахуванням економічних, світоглядних, психо–емоційних чинників впливу на ментальний архетип шляхти фронтиру. Установлено, що з огляду на традиції, особисті вподобання та прагматичні підходи, перевага надавалась пагорбам, розташованим поблизу водойм.

Визначено фактори впливу особливостей поєднання різних типів та видів геологічних утворень на формування композиції палацово-паркового ансамблю. Здійснена спроба класифікації трансформації компонентів природного ландшафту під час будівництва садиб, абстрагуючись від особистих уподобань власника, ідей виконавця модних тенденцій облаштування парків. Визначено п'ять типів паркових структур з огляду на природні компоненти, серед яких: парки зі складним полігональним рельєфом

на природних водоймах та водоймах з антропогенним впливом; парки на складних полігональних рельєфах із штучно створеними водоймами; парки на виражених схилах із природними водоймами та водоймами з антропогенним впливом; парки на помірно горбистих рівнинах; рівнинні парки. Авторську класифікацію аргументовано підтверджена наведеними прикладами.

3.3. Вплив власників маєтків на утворення композиційних зон

При аналізі чинників, і здатних впливати на створення парку, маємо розрізняти дії природного й антропогенного характеру. Мистецькі смаки власників, позначені впливом культурних, філософських, ментальних факторів були визначальними у формуванні паркових композиційних зон. Філософський аналіз, світоглядне підґрунтя побудови ландшафтної композиції, поряд з особливостями природного ландшафту, баченням власників маєтків і мистецькими рішеннями паркобудівничих є вагомим фактором, сукупності яких ми завдячуємо появі паркових комплексів на теренах Подільського краю. На естетичні смаки власників маєтків значний вплив мали тенденції тогочасної західноєвропейської паркобудівної моди. Через українські землі в XVIII – на поч. XX ст. розповсюджувалися далі на схід модні тенденції, пов’язані з паркобудуванням. Особливої уваги заслуговує питання еволюції мистецької традиції подільського парку, через розуміння світобачення шляхетського стану періоду становлення нового суспільного порядку. Можемо авторитетно стверджувати, що «окремі стильові риси, притаманні парковому мистецтву українських, і, зокрема, подільських земель, прийшли в Україну із Заходу швидше, ніж у Росію» [248].

Зміна смаків (від французького регулярного – до англійського пейзажного) відбулися не під впливом садових майстрів і архітекторів. Для філософії англійського саду важливим було розуміння того, що «власники земель не сприймали більше свої ландшафти як місце розваг, а вбачали у них прихисток від політичного життя. Відроджувалася давня традиція сприймати сад як відокремлене місце для роздумів і споглядання» [261]. При плануванні парку

власник розумів важливість економічного складника, а отже, планування залежало від фінансової спроможності власника. У більшості випадків парк, сформований у пейзажному або ландшафтному стилі, був менш затратним, порівнянно з регулярним. Вагоме значення має той факт, що переважна більшість парків доби розквіту паркобудівної традиції Поділля створена рукою одного майстра або як бажання наслідувати авторську концепцію паркобудування. Значна кількість парків, їхня мистецька цінність пояснюється естетичними уподобаннями, способом життя шляхти (“шляхетським гонором”), традиціями гостинності, сприйняття Поділля як території Речі Посполитої (“креса”), але ніяк не провінції, як це стало згодом, у часи Російської імперії. Таким чином можемо зазначити, що вплив власників на композицію паркових утворень полягав у кількох аспектах: вияв смаків і вподобань у керівництві роботами з облаштування парку; вибір ландшафтного архітектора та делегування керівних функцій; особиста участь в роботах зі створення ландшафтних структур; фінансування проєктів.

Серед фундаторів резиденцій на Поділлі слід виділити, насамперед, Потоцьких. Так С.–Щ. Потоцький (1751–1805), один з найвідоміших представників свого роду, не тільки заснував легендарну «Софіївку», але й реконструював центральну резиденцію свого роду на Правобережній Україні – Тульчин. За планом і завдяки зусиллям Л. Метцеля (1764–1848) з’явився парковий комплекс «Хороше». З урахуванням статків магнатського роду та його вплив на тогочасне суспільство можемо з впевненістю стверджувати про незаперечний авторитет Потоцьких як законодавців мод. Оскільки різнопланово освічені Потоцькі, багато подорожували, за основу для своїх маєтків обирали найкращі та найдорожчі зразки паркового мистецтва Європи, наслідувати їм могли не всі шляхетські роди, що входили до їхнього кола. Попри те, поблизу подільського “Версалью” – Тульчина спостерігаємо ряд менших “версалів”, тобто маєтків, де був партер закладений у регулярному стилі або доволі обширний “англійський” партер, що, на нашу думку, мало б підкреслювати походження власника структури із вищих щаблів шляхетського

стану. Окремі з цих маєтків мали безпосередній стосунок до роду Потоцьких. Зокрема, цьому роду належав маєток у Ковалівці з парком, збудованим за В. Потоцького (1740–1825) в 1787 році, у регулярному стилі, перебудований Д. МакКлером (1762–1853) в 30-ті роки XIX ст. Син Щенсного, В. Потоцький (1789–1812) збудував маєток у Дашеві, де був розкішний партер, який, безумовно, мав підкреслювати родову приналежність. До одного з найрозкішніших маєтків з регулярним плануванням, належить ансамбль у с. Вороновиця (Грохольські). Таким чином, простежується тенденція, стосовно регіонального домінування стилю, притаманного садибам Потоцьких. На підтвердження тези, вважаємо за потрібне згадати парки в Гущинцях (Холосовські), Котюжани (Гурські), Муровані Курилівці (Комарі), Немирів (Потоцькі, Щербатова) [285; 330; 331].

У XVIII – на початку XX століття значно зростає вплив жінок на суспільне життя Поділля. Не є винятком паркобудування. Власниці та дружини власників – надихали й створювали, фінансували, підтримували діячів мистецтв, впливали на рішення паркобудівничих, формували власне бачення шляхів утілення світогляду. На думку дослідників, такі імена, як І. Чарторийська (з Флемінгів) (1736–1816), Х. Радзивілл (з Пшездецьких) (1729–1771), Е.-А. Любомирська (з Чарторийських) (1733–1816), О. Браницька (з Енгельгартів) (1754–1838), С. Глявоні-Вітт-Потоцька (1760–1822) стали основою для того, щоб Г. Цюлек (1909–1966) назвав ці часи, що настали в садово-парковому мистецтві після доби бароко, «століттям жінки». Саме ці жінки визначали ідеї, покладені в основу створених у ті часи парків [219].

До них слід додати такі імена: Х.-А. де Лінє-Потоцька (з Моссальських) (1763–1824), Н. фон Мекк (1831-1894), Р. Бельська (з Красіцьких), І.-Л. дель Каріль-Орловська (1878–1950), Д. Комар (з Потоцьких) (1807–1877) , Е. Меддил-Патерсон (з Гіжицьких) (1881–1948), А. Бенет (1813–1916), Д. Яблоновська (1728–1800) та інші.

Безумовно, у числі перших слід згадати засновницю моди на будівництво англійських парків Волино-Подільського регіону на початку XIX ст. Е.-А..

Чарторийську. У 1790 р., княгиня Е.-А. Любомирська (1733–1816) (уроджена Чарторийська), подорожуючи Англією у пошуках професійного садівника і майстра з оформлення ландшафту, який би міг розпланувати парки та сади в англійському стилі, зустрічає Д. МакКлера, і привозить його до Пулав, надаючи йому можливість проявити себе. Опублікована нею книга "Різні думки про способи улаштування парків" (1805) акцентувала увагу на врахуванні місцевої флори та особливостей пейзажу. Е.-А. Любомирська радила висаджувати дерева наслідуючи природу, поміж ними прокладаючи стежки, що ведуть за межі парку поєднуючи його з довколишніми краєвидами, намагаючись розмити межі парку, тим самим надаючи йому свіжості й оновлення [211].

Стосовно Західного Поділля, що межує з Південно-Східною Волинню та тісно переплітається з цим регіоном, культурними, економічними, політичними та особистими зв'язками, відзначимо впливи Дубенської «Палестини», збудованої в 1792 р. Д. МакКлером, якого запросила К.-М. Любомирська (з Рачинських) (1765–1845), на штучно насипаному острові в болотах над Іквою. Ландшафтний парк вийшов настільки вдалим, що мода на стиль з неймовірною швидкістю розповсюдилась територією Поділля та Подільської Волині [201]. Відтак, власники маєтків, виконаних в аркадійному, романтичному чи пейзажному стилях, одразу поставали законодавцями мод, авторитетами навколо яких гуртувалося культурне життя Поділля. Польове, документальне, візуальне, джерелознавче дослідження більше 100 парків у межах сучасних Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей, проведене дисертантом, дозволяє стверджувати про домінування англійського пейзажного стилю у парковому будівництві з доданням оригінальних нот філософії Орієнту. Загальна концептуалізація простору, зумовлена тандемом Д. МакКлера та І. Чарторийської, стала еталоном для ландшафтних митців та ознакою смаку для власників палаців.

Усього Д. МакКлер збудував понад 50 парків на території Правобережної України. Отже, стверджуємо про окремий етап у паркобудівній генезі Поділля, який можемо повноправно назвати макклеріанством.

Після 1814 року Д. МакКлер отримує запрошення від подільських власників маєтків і створює ряд парків. Вони яскраво демонструють поступову еволюцію творчості від класичних англійських пейзажів, до маєтків що у основі опираються на традиційну для України компоновку двору – подвір'я, дім, сад, водойма, розташованих на одній осі. За основу композиції МакКлер брав природний рельєф, оздоблюючи його архітектурними, геоморфними та рослинними елементами, опираючись на базові канони ландшафтної композиції. Композиційне вирішення МакКлера – найважливіший організувальний компонент, який надає ландшафтно-парковим об'єктам і єдності та цілності, і унікальної неповторності. В. Ф. Гостев та М. М. Юскевич наголошують, що композиційні елементи садово-паркових побудов є неоднорідними. Одні з них предметні. Це власне територія, її оточення та наповнення: рослинність, споруди, водойми. Інші належать до сенситивних – світлотінь, кольорова гама, тактильні, слухові, нюхові, температурні відчуття. Наступні – зі сфери ілюзій: явище лінійної і повітряної перспектив. І, нарешті, композиційні чинники – правила, від дотримання яких також залежить враження, що створить усе видиме: доцільність, верховенство, масштабність, гармонія, контраст тощо. Від уміння користуватись цими елементами і факторами залежить успіх садово-паркової композиції [112, с. 61]. У ході формування пейзажної композиції Д. МакКлер керувався рядом прийомів, які слід умовно виокремити в групи, що сприяють прочитанню задуму автора, та утворюють ландшафтні складники: застосування багатоплановості; використання штучного обмеження поля зору задля акцентування уваги на бажаних ділянках; утворення ряду домінант в композиції парку, виокремлених з цілісної канви прочитання авторського задуму; запозичення та безпосереднє застосування наявних природних та рукотворних ландшафтних утворень.

Безумовно, покладаючись на побажання замовників, паркобудівничий формує автентичні маєткові ансамблі, зокрема парк у с. Чернятин (Жмеринський р-н), де ще у XVIII ст. було збудовано двоповерховий палац-фортецю. Тодішній власник І. Вітославський (1720–1800) побудував його з

метою захисту від грабунків. Неодноразово перебудований, палац набув неоготичних рис. Тодішній парк був реконструйований у 1814 р. Д. МакКлером. Він повністю використав рельєф та архітектурні споруди як активні композиційні складники. Строгість та ритмічність структури задана насадженнями хвойних та листяних порід, чагарниками. Д. МакКлер, використовуючи рельєф та джерела, створив низку мальовничих водойм. Парк абсолютно доповнив загальну концепцію маєтку [285, с. 195; 331, с. 54–57].

Індивідуальний підхід Д. МакКлера до проектів дозволив не тільки урізноманітнювати враження від збудованих ним парків, але й створив локальні композиції з розрахунком на різне емоційне сприйняття. Зокрема, працюючи над Самчиківським та Маліївецьким парками, опираючись на принципи класичного англійського пейзажного мистецтва у першому випадку, додаючи модної романтичної атрибутики в другому – автор втілює у зазначених пейзажах абсолютно відмінні задуми. У Самчиках (див. Дод. Ж, рис. 20) ми спостерігаємо відкриту композицію, яка, незважаючи на обов'язкові атрибути пейзажного стилю, як алеї, альтанки, лісисті масиви, залишає враження легкості. Цей ефект досягається застосуванням трьох площин, розташованих на центральній осі маєтку (відносно фасадів палацу), де ритмічність задається чергуванням просторів у вигляді партеру перед палацом (див. Дод. З, рис. 22), галявиною за палацом і ставом, із чітким розмежуванням спорудами палацу й купалень на березі. У плануванні й об'ємному рішенні Самчиківського парку глибоко продумана послідовність, узгодження ділянок різних за розміром, призначенням, а також прийоми формування пейзажу – переважно панорамного. Композицію панорамного пейзажу формують декілька простих і складних пейзажів, об'єднаних спільним задумом. Проте парк не слід вважати статичним та прийнятним винятково для споглядання. Композиційний задум спонукає до сприймання пейзажу в русі, пересуваючись від однієї видової позиції до іншої. Автором використано ефект несподіванки, у вигляді віддзеркалень у воді, раптових світлотіньових ефектів або виявів односюжетних композиційних вирішень. Ритмічність та динаміку пейзажу посилює ефектне

поєднання традиційних порід дерев із круглим стрілоподібним габітусом [147, с. 98.]

Стосовно Маліївецького парку (див. Дод. Ж, рис.14) слід зазначити, що на перший план виходить навмисна кулуарність композиції. За А. Пшездецьким, господар Маліївець Я.-О. Орловський (1739-1811) – колекціонер, цінитель мистецтва – був людиною своєрідних поглядів, доволі релігійною. У сім'ї Орловських сталося кілька трагічних подій. Зокрема, згадують загибель молодшого брата господаря і сестри Евеліни та її дочки [347, с. 69–75]. Безумовно це спричинило відповідні погляди та настрої власників і виразилось у композиційних рішеннях. У Маліївецькому парку Д. МакКлером в процесі організації простору, розв'язано двоєдине суперечливе завдання – розмежування частин, що створюють єдине ціле. Д. МакКлер, максимально використовуючи природній рельєф, як і в Самчиках, розділив територію маєтку на три основні сегменти. Але завдяки бузковій алеї у партерній зоні перед палацом, «кленоподібним» алеям за палацом із майже відсутньою традиційною галявиною та системою гідроспоруд замість одного водяного плеса, загальна композиція є багатоскладовою. Подібне об'єднання вирішується низкою прийомів, зокрема, шляхом побудови візуальних зв'язків, розчленування простору на поєднання пейзажу детального та дрібного поблизу точки споглядання та краєвиду крупного та малодеталізованого із віддаленням від неї. Інший варіант об'єднання – взаємозв'язок відкритих і закритих просторів. Композиційну єдність утворюють компоненти природного ландшафту: рельєф, гідрологічна мережа, рослинний покрив. У парку застосовані активні чинники, які створюють ряд замкнених композиційних розв'язків: скульптурні групи, фонтан, архітектурні фрагменти, продумане використання рельєфу та скельних виступів підкреслені доріжками – вістами. Кулуарність композиції викликана різноплановістю інтересів господарів і потребою усамітнення.

Як приклад впливу власниць на створення парків, варто згадати В. Собанську (1772–1858). Собанські на власні кошти збудували костел св. Михаїла в Ободівці, стали фундаторами однокласного парафіяльного училища,

постійно підтримували фінансово знаменитий Кременецький колегіум. Завдяки В. Собанській та її чоловікові М. Собанському (1755–1832) багато уваги приділяли паркам в Ободівці та Порицьку Володимирського повіту. Ободівський парк був збудований після 1800 року, за проектом та під безпосереднім керівництвом Д. МакКлера. У 30-40-ті рр. XIX ст. маєтковий комплекс був перебудований [331, с. 208]. Оскільки Собанські дозволяли собі капіталовкладення в сакральні споруди, заклади освіти, утримували салон та бібліотеку, в них виникла потреба до більшої відкритості маєтку, на нашу думку, для підкреслення його значимості як осередку культури та освіти регіону. Парк було розбито на пагорбі. Відтак, на верхній ділянці, поряд із палацом, облаштовано регулярну частину парку. Під'їзна алея з місцевих й екзотичних порід підкреслила партерну частину, доповнену ландшафтним парком, розбитим на нижчих ділянках. Гармонійним завершенням є система ставків, що відкривається у нижній частині паркових терас [285, с. 117].

Окремої уваги заслуговує, закладена Маковецькими архітектура садиби Маків, що була вираженням панівної моди на класицизм і неоготику (див. Дод. Ж, рис.13). Наступні господарі Макова – брати Я.-Н. Раціборовський (1778–1841) та А. Раціборовський (?) – у 1830-х рр., очевидно, гідно оцінивши красу природніх пейзажів та вигідне розташування маєтку, розташованого посередині володінь які нараховували п'ять сіл, запросили Д. МакКлера для закладання парку на площі в 75 га [147, с. 158–165]. Завдяки високому рівню господарювання володарі мали добрі фінансові можливості постійно вдосконалювати маєтковий парк, прикрашати його будівлями в класицистичному та неготичному стилі: флігелями, кузнею, вежами, парковими павільйонами. За свідченням очевидців, ансамбль поєднував у собі ознаки пейзажного, романтичного парку з властивими регулярному плануванню довгими алеями та своєрідним партером у безпосередній близькості до палацу, детально описаним А. Пшездецьким: «З покоїв двері під склом відкриваються до парку, тобто на великий газон мурави, котрий із трьох сторін замикали тіністі, шпалерові алеї. На травнику стоять одинокі ялини рідкісної краси, а під

ялинами – кам'яні лави і багато вазонів (оранжерейних квітів), котрим садівник дозволив відпочити на свіжому повітрі... В глибині парку за оранжересю з великим успіхом вирощувались різні овочі, сотень гатунків квіти» [335]. Завдяки Раціборовським, в околицях Макова було закладено десятки садів, де вирощувалось понад 30 сортів яблунь. Садами опікувався садівник Бенеш. Власники Макова прагнули естетичної довершеності та архітектурної витонченості у всіх деталях, тому у Макові працювали кращі професіонали своєї епохи: паркобудівничий Д. МакКлер, садівники Бенеш (?) і С.Лусаковський (?) [147, с. 163].

Більшість власників маєтків, зазвичай, були людьми високоосвіченими, деякі з них захоплювалися ботанікою та агрономією. Найбільш яскравим прикладом безпосереднього впливу на садово-паркову формацію його власників є Михайлівський парк. Він належав польським шляхтичам Маковецьким, представники яких брали активну участь в управлінні державними справами й у межах усієї держави, і на Поділлі. Історія маєтку започаткова в 20-х роках XVIII ст. М. Маковецьким (?) зведенням оборонної споруди, яка потім була неодноразова перебудована із збереженням образу лицарського замку. Усі наступні власники продовжували розбудовувати маєток та прикрашати парк навколо палацу, який набув сучасного вигляду у др. пол. XIX ст. У 1848 р. М.-К. Маковецький (1820–1862) розпочав перебудову замку (автор проекту невідомий). Саме за цього власника було створено всю інфраструктуру романтичного парку. Останній володар Михайлівки – С.-Л. Маковецький (1860-1949), біолог за освітою, засновник товариства подільських природодослідників та любителів природи в м. Кам'янці-Подільському, член кореспондент Польської Академії Наук, автор понад 300 наукових статей та чотирьох монографій – перетворив парк на «ботанічну лабораторію» для акліматизації та селекції різноманітних рослин [152]. Його досягнення визнані міжнародним науковим товариством та місцевими садоводами, для яких в 1900 р. С.-Л. Маковецький відкрив садово-торгівельний заклад. Тут була можливість придбати рідкісні саджанці декоративних кущів і дерев. Завдяки старанній

багаторічній праці науковця-землевласника в Михайлівському парку була створена одна з найбільших дендрологічних колекцій України – понад 250 таксонів [147, с. 73].

Яскравим прикладом впливу власника маєтку на формування композиційних паркових зон є активна діяльність господаря Бронниці. Німець за походженням, П. Вітгенштейн (1769–1843) та його нащадки перебудували маєток і парк таким чином, щоб все нагадувало старовинне німецьке сімейне гніздо в долинах річки Рейну. Рельєф місцевості, скелясті береги Дністра, побудова вежі з зубцями, створення “середньовічних руїн” в глибині парку надавали схожості на старовинне аристократичне родове помістя з багатовіковою історією. Планування парку було здійснене з урахуванням краєвидів, що відкриваються з оглядової вежі [285, с. 23].

Нові погляди на ведення справ запровадила М.Щербатова (1857–1920) (з Потоцьких) у Немирівському маєтку. Вона повністю перебудувала старий палац, розташований в центральній частині парку. Щербатова прагнула побудувати архітектурний об'єкт, який був би схожим на англійський Стоу-парк, в якому княгиня була декілька разів [4]. Для цього власниця ретельно добирала виконавців. Наприкінці XIX – початку XX століття була збільшена територія парку [17]. Його розділили на окремі частини, кожна з яких була відокремлена від інших. Частини парку розташовувались з різних боків палацу і відокремлювалась широкими алеями. Над створенням Немирівського парку працював віденський садівник Зеннгольц, Е. Пітаерт Ван Неєрт із Брюсселя та празький садівник Ф. Томайер (див. Дод. К, рис 12). Садом опікувався також Р. Рихвінський. Дочка М. Щербатової Олександра (1881–1920) займалась висадженням декоративних кущів та квітів. Рослини виписувались з різних місць та поміщались у теплицю, потім висаджувались на території парку [235].

Особистий вклад власниці Олександрівського маєтку на Вінничині графині А. Бенет (1813–1916) полягав у опікуванні своїм ландшафтним парком і фруктовим садом. Графиня завжди дуже ретельно добирала деревно-чагарникові породи з місцевих й екзотичних видів. У неї працювали справжні

професіонали, завдяки яким парк славився вдалою розбивкою ділянок з урахуванням особливостей рельєфу та ґрунтовно-кліматичних умов [285, с. 37].

Для створення ландшафтного парку у Верхівці в 1891 році брати Г. Собанський (1854–1919) та В. Собанський (1856–1919) запросили відомого паркобудівничого В. Кроненберга. Він удаło спроектував ландшафтний парк на площі в 30 га, врахувавши всі побажання замовників: планування алей, ставу, арки, ефектної в'їзної паркової брами та каплиці в романтичному стилі з елементами бароко. Собанські надавали великого значення підбору та розміщенню рослин, які привозили з різних країн Західної Європи. Тому й у наш час особливо ефектно виглядають посадки бука, дуба, ялини, сосни, платана, ялиці, явора. Це добре організований комплекс, в якому глибоко продумані всі сторони композиційного рішення пейзажу [331, с. 436].

Пейзажний парк у Говорах на Віньковеччині (див. Дод. Д, рис.4) має декілька оригінальних елементів. Останній власник маєтку О. Тишкевич (1862–?) був за освітою лікарем та одночасно інженером. За його ініціативи досить нестандартно були обіграні три природні джерела в паркові. Навколо них був вимурований у формі колби басейн, вода в якому нагрівалась від сонячних променів на дзеркалах, розміщених на колонах під склом. [147, с. 130]. О. Тишкевич також був художником, скульптором, опікувався парком. [330, с. 103]. Старожили Говорів згадують про існування в глибині парку алеї у вигляді напису «Софія» (саме так звали дочку графа). [322] Польове дослідження Говорівського парку свідчить про навність на галявині в нижній частині парку структури з сосен, що віддалено нагадує аналогічний надпис.

Один з наймальовничіших парків Віниччини – Соколівка – має досить оригінальне розміщення, по обидва береги ставків. Власник маєтку, найвідоміший представник одного з найстаріших польських родів на Поділлі, Зенон Ізидор Бжозовський, випускник Кременецького колегіуму, останній з обраних маршалків шляхти Подільської губернії, був відомим громадським діячем і справжнім патріотом (брав участь у повстанні 1831 року, змушений надовго виїхати з країни.) Разом із Ю. Словацьким здійснив подорож на Схід,

об'їздив майже всі країни Західної Європи, скуповуючи справжні твори мистецтва. Захоплюючись міфологією античного світу, подорожуючи Італією, колекціонував мармурову скульптуру на міфологічні сюжети і прикрашав алеї розкішного парку. [285, с 167].

Серед власників подільських маєтків можемо спостерегти представників вищого прошарку російської аристократії. Адмірал і мандрівник, дипломат і придворний, англофіл і одночасно прихильник японської культури Ю.Путятін довгий час мешкав у Англії, був одружений з М.Ноулс, дочкою англійського аристократа. Під час виконання дипломатичної місії у Японії, познайомився з культурою та японськими майстрами, які створили для нього парк з оранжереями в англійському ландшафтному стилі в с. Глібів. Територія маєткового комплексу Путятіна була прикрашена неоготичними спорудами, які окрім господарських функцій: кузні, водонапірної вежі, стилізованої під замкову (зруйнована в вересні 2016 року), зерносховища, комори, майстерні, будинку управителя маєтку – виконували роль англійського середньовічного міста. Окрім того, сучасники Путятіна неодноразово зазначали, що сім'я адмірала в столиці не мала власного житла, постійно переїжджаючи із однієї найманої квартири на іншу [328]. Саме тому ми вважаємо садибу Путятіних у Глібові його єдиним прихистком, що вплинуло на закритість та кулуарність структури маєтку. Аргументованим обґрунтуванням бажання Путятіних відмежуватися від місцевого оточення, на нашу думку, є його політичні погляди, суть яких полягала в обмеженні прав «нижчих» верств населення, зокрема на освіту, чим підтверджується сегрегативність характеру власника.

Отже, представники шляхетної частини суспільства відіграли вирішальну роль у формуванні та розвитку маєткових парків на теренах Поділля у XVIII - на поч. XX століть як фундатори, натхненники та цінителі паркового мистецтва, що характеризує культурницьку канву цілої епохи. Передумовами впливів слугують особисті якості власників: освіченість, життєва позиція, набуті враження і досвід, бажання визнання. Безпосередні впливи шляхти на образ маєтку існують в матеріалі та духовному образі. Матеріальні аспекти

паркотворення виражені через планувальну та консультативну діяльність спостерігаються в парках Бронниці (Віттенштейни), Говорів (Тишкевичі), Вороновиці (Грохольські), Дашева (Потоцькі), Котюжан (Гурські), Олександрівського маєтку (Бенет). Особисту працю власників визначено в парках Михайлівки (Маковецькі), Немирова (Щербатови). Найбільш впливові та заможні власники винаймали ландшафтних архітекторів, керуючись при цьому й особистим вибором, і рекомендаціями та “модністю” претендента. Серед них відзначимо Л. Метцеля, який успішно працював на Ф Потоцького у «Софіївці» та Тульчині, Кайзера – що також відзначився в маєтку інших Потоцьких – Антонінах. Безумовно, найавторитетнішим паркобудівничим України XIX ст. є Д. МакКлер, авторству якого належать понад 50 виявлених парків на Правобережжі. Фінансову сторону проектів проаналізувати зараз досить важко, оскільки приватні архіви та книгозбірні пережили щонайменше 2 конфіскації в XIX ст.(після польських повстань) та знищення після 1918 р. [1; 56]. Найбільш цінним джерелом, що висвітлює матеріальну сторону проблеми, є касові книги Немирівського маєтку, де у графі «Видатки», дисертантом виявлено затрати на утримання оранжерей, закупи інвентаря та платню садівникам. Масштабність затрат підтверджується записом, у якому на «стокування» садівника та працівників парку упродовж січня – квітня 1862 р. виділено 112 руб., 50 коп., водночас пара гнідих коней, куплених того ж року, коштувала 82 руб., плата селянину за будівництво сарайчика становила 1 руб. [2], (див. Дод. К, рис.16-22).

Ключові аспекти паркотворення виражені у особливому значенні, яке надавала шляхта своїм маєткам задля створення враження «острова стабільності», прихистку, збереження спогадів, водночас честі і слави. Почасти парки були місцем, де губилась особистість власника і поставав образ, створений маєтком. Таким чином, поєднання природного ландшафту, філософії епохи, запитів власників, зумовлені їхньою ментальністю та світоглядом, привели до формування цілісного мистецько-культурологічного утворення, втіленого у традиції подільського маєткового паркобудування. Логіка викладу

матеріалу зумовлює потребу звернення до вивчення типології, художньо-композиційних рис, таксономічних характеристик подільських паркових утворень з метою цілісного розуміння семантики подільського маєткового парку.

Основні положення розділу розкриті в наших публікаціях «Ландшафтні композиції маєткових парків Поділля XVIII – поч. XX ст.: філософсько – світоглядний контекст фундації» [302]; «Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій» [310].

Література до розділу:

1, 2, 4, 17, 18, 56, 82, 94, 97, 98, 109, 112, 121, 130, 135, 147, 152, 153, 155, 156, 172, 181, 199, 201, 202, 207, 210, 211, 219, 231, 235, 236, 238, 248, 250, 257, 261, 278, 285, 287, 289, 290, 292, 299, 314, 321, 322, 322, 328, 330, 331, 334, 335, 343, 347, 349, 350, 353, 370, 376, 381, 401.

РОЗДІЛ 4

ТИПОЛОГІЧНІ ТА ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛАНДШАФТНО-ПАРКОВИХ ЗОН ПОДІЛЛЯ

4.1. Таксономічні характеристики подільських паркових утворень

Обґрунтування паркотворення як окремого, самостійного, складного, динамічного, мультифакторного виду мистецтва, дослідження законів формування композиції, чинників, що мали визначальний вплив на традицію подільського паркобудування на зламі історичних епох: Річ Посполита – Російська й Австро-Угорська імперії спрямовують нас до потреби вивчення технології, змістового наповнення, складників процесу паркобудування. Це зумовлює насамперед потребу з'ясування унікальних таксономічних характеристик маєткових парків Поділля досліджуваного періоду. Оперуючи терміном «таксономічні характеристики», маємо на увазі розділ біологічної науки систематики (вивчення природньої класифікації рослин, теоретичне обґрунтування класифікаційних одиниць (таксонів), їхньої системи, субпідрядності, співвідношення та обсягу [379].

Відомо, що основою композиції парку, незалежно від його стилістичної спрямованості, є дендрофлора – сукупність зелених насаджень (дендрологія – розділ ботаніки, що вивчає деревні рослини (дерева, чагарники), їхню будову, морфологію, життєдіяльність, систематику й еволюцію) [378]. Перетворення лісистого масиву у повноцінний парк відбувається лише за умови цілеспрямованого людського впливу: першочергового вибракування зайвої рослинності та формування складників ландшафтної композиції шляхом створення віст та вибору видових точок. Наступним етапом перетворення є формування біоценозів, як «рослинних угруповань, створених штучним шляхом на основі засад садово-паркового мистецтва на лісових та нелісових площах» [174, с. 124]. Їхнього визначальною характеристикою є естетична привабливість, відповідність трендам паркової моди, узгодженість із вимогами та смаками замовників, авторська інтерпретація класичних стилів майстрами садово-паркового мистецтва. Згодом створюються архітектурні вкраплення

(альтанки, гроти, скульптури, лави, доріжки тощо), що у комплексі забезпечує візуальну окультуреність зеленого масиву, принципове розмежування понять «ліс» і «парк».

Вивчення таксономічних характеристик зелених насаджень парків у рамках дисертації забезпечило визначення двох класифікаційних груп рослин. До першої належать аборигенна флора, яка, зазвичай, була представлена залишковою рослинністю після окультурення лісистого масиву, вибраного для закладення парку. Інша група представлена інтродукованою рослинністю, переважно – екзотами (рослини (дерева, чагарники та ін.), штучно вирощеними поза межами природнього поширення, увезеними з країн із різко відмінним кліматом [395] та гібридами (від лат. *hibrida*, *hybrida* – змішання, схрещення), отриманими внаслідок схрещування генетично відмінних форм [380]. Метою застосування другої групи є забезпечення паркові екзотичного вигляду.

Згідно з концепцією англійського парку, у якому творцем краси є природа, ландшафтні архітектори, працюючи над формуванням композиції, першочергово брали за основу природні компоненти. З огляду на постулат «уся природа – це сад, який слід не змінювати, а прикрашати», вироблений апологетами ландшафтного стилю А. Поупом, У. Кентом, Г. Рептоном [95; 181], здійснювався такий добір таксонів, щоб у майбутньому забезпечити унікальний, емоційно наповнений вигляд парку. Важливу роль у досягненні бажаної унікальності відігравали індивідуальні особливості окремих екземплярів. Цю тезу підтверджує первинний вигляд зелених насаджень, зафіксований у формі іконографічних матеріалів [84], замальовок, фотографій на час фундації маєткових парків. Відтак, можемо стверджувати про факт наявності дорослих екземплярів уже в час закладення парків. Не піддаємо сумніву, що основним критерієм, який впливав на рішення щодо залишення того чи іншого дерева, була відповідність концепції пейзажного парку та можливість «розвитку сюжету навколо нього». Особливо цінними вважалися вікові дерева з розлогими кронами, і наявними дефектами габітусу, зокрема дуплами, сухими гілками та змертвілими частинами стовбуру [147]. Окрім

декоративної функції окремих видатних таксонів, у процесі формування паркового масиву здійснювався акцент на дерева-едифікатори. Так позначають види рослин у рослинному угрупованні, які визначають його особливості, створюють біологічне середовище в екосистемі та відіграють найважливішу роль у формуванні її структури; едифікатори – «творці, будівники угруповань» [397]. Едифікатори мали також виконати утилітарну функцію, що полягала у заповненні зеленого масиву старими деревами, створенні тінистих місцин. Таким чином, традиція застосування наявних лісових масивів як основи парку передбачала обов'язкове поєднання у ценозах інтродукованих деревних видів рослин із значною кількістю видів дерев і чагарників широколистяних та заплавлених лісів Поділля [372]. Дослідження таксонів масткових парків засвідчує, що переважна більшість аборигенних рослин представлена листяними породами, що підтверджується висновками авторитетного дослідника дендрофлори В. Черняка: «Регіон Волино-Поділля в сучасних межах характеризується малою кількістю хвойних у їх природному флористичному складі. На території Волино-Поділля нині поширені в культурі представники родів *Juniperus* L., *Larix* Mill., *Picea* A. Dietr., *Pinus* L., *Ephedra* L. Із загальної кількості 181 виду хвойних, інтродукованих в Україні, на Волино-Поділлі зростає 89 видів» [318].

Масштабні експедиційно-польові дослідження, здійснені автором (обстежено і зафіксовано у фотоматеріалах, замальовках, схемах 131 парк Поділля в межах сучасних Хмельницької (62, відображено 39), Вінницької (56), Тернопільської (13, відображено 6) областей, дозволили констатувати, що основою переважної більшості паркових масивів (за класифікацією В. Кучерявого) були діброви. «Їх основу становили дуб звичайний із домішкою дуба скельного, клена гостролистого, липи дрібнолистої, липи широколистої, берези повислої, ясеня звичайного; кленовники – із кленів гостролистого та польового з домішками берези, липи, ясеня звичайного. Подекуди листяні масиви доповнюються хвойними у вигляді сосняків, ялинників і модринників» [174]. Утім, існування двох останніх типів має ознаки антропогенного впливу.

Інтродукція екзотичних видів дерев, чагарників, кущоподібних та трав'янистих квітучих рослин підкреслювала фінансову спроможність власника, що покривала потребу купівлі, трансферу, догляду за рослинами, відтак – його статусність. Окрім того, вільне зростання у природному середовищі і культивування в оранжереях значної кількості завезених рослин свідчило також про освіченість фундатора, сучасність його поглядів. Отже, у процесі формування та наступної генези ландшафтної композиції, задля втілення побажань замовників, вираження модних тенденцій, відображення власного хисту, раціонального використання природних та фінансових ресурсів, паркобудівничі застосовували симбіотичне поєднання наявних едифікаторів із інтродуцентами.

Результатом зусиль було створення недорогого, утім естетичного оформлення окремих пейзажних картин, у яких були задіяні й скульптурні та архітектурні форми, і насадження із завезених дерев, чагарників, непритаманних місцевій флорі. «Екзотам, інтродукованим у композицію парків, відводилась роль композиційних центрів пейзажних картин, що привертати увагу незвичними формами та кольором хвої чи листя, або габітусом. Інша функція – викликати емоції: здивування, захоплення, легкий смуток, тиху радість, що, власне, і було метою створення романтичного парку – парку емоцій» [181]. Важливо, що емоції мали виникати при спогляданні парку в різні пори року, упродовж тривалого періоду життя й окремої рослини, і сформованого біоценозу. Саме тому вагомим критерієм добору таксонів була можливість видозміни крони впродовж життя: сезонність змін кольору листя, вигляд в осінньо-зимовий період, декоративність у поєднанні з таксонами інших видів упродовж еволюції композиції. У процесі порівняльного аналізу ценозів паркових композицій, задокументованих під час експедиційно-польових досліджень, виявлено типові масиви листяних порід аборигенного деревостану у поєднанні з композиційно обумовленими вкрапленнями інтродукованої дендрофлори й листяних, і хвойних порід. У різних маєтках

завдання з озеленення вирішувалися схожими методам, але різними за масштабністю.

Охарактеризуємо об'єкти садово-паркової архітектури за територіальним принципом. Так, у межах сучасної Хмельницької області було досліджено 62 парки різного стану збереженості. Найзначимішими з них вважаємо 18, на таксономічних характеристиках яких зупинимось найбільш детально: Антонінський, Самчиківський, Голозубинецький, Куявський, Маківський, Малівецький, Михайлівський, Новоселицький, Скаржинецький, Говорівський, парки сучасних сіл Вербка, Виноградівка, Голосків, Загінці, Райківці, Удріївці, Шарівка, міський парк колишнього губерньського центру – Кам'янця-Подільського. Окрім того вважаємо за потрібне зазначити цінність ще 16 маловідомих парків [359].

Так, Антонінський парк (див. Дод. Ж, рис.1), що формувався у XVIII-XIX ст. (Сангушки, Мальчевські, згодом – Потоцькі), на час свого розквіту нараховував 3500 рослин [332, с. 9]. Серед аборигенних порід переважають дерева, притаманні кленовникам, зокрема клен гостролистий, клен луговий, клен татарський, липа серцелиста, ясен звичайний. Зростають тополі канадські. На берегах річки Ікопоть, що протікає в межах парку, збереглися вільха чорна та плакучі верби [147]. Серед хвойників найвизначнішими є модрина польська, сосна чорна, ялина європейська, культивування яких на території Волино-Поділля була започаткована наприкінці XVIII століття [216]. Із завезених дерев найціннішим вважалось найстаріше в Україні тюльпанове дерево. З екзотичного на той час каштана, ялин, лип та кленів були сформовані алеї. Із берези повислої, береста, граба були сформовані масиви, що поряд з ялинами звичайними прикрашали територію, біля палацу. Нехарактерними для біогруп подільських лісів є бук лісовий, горіх маньчжурський, горіх чорний та оксамит амурський, які також збереглися на території Антонінського парку [392].

Проведені експедиційно-польові дослідження маєтку у с. Вербка (Миткевичі) (див. Дод. Ж, рис.2) засвідчують, що аборигенна флора парку складається з грабово-кленового лісу, верб плакучих, робіній, лип, тополі

сріблястої, ясену звичайного. Із лип, ясена та робінії сформовані алеї, частково доповнені чагарниками. Місцевими породами дерев засаджені крутосхили; посадки дуба використовуються як солітер. Доповненням слугують гіркокаштани звичайні. Серед інтродукованих таксонів вирізняється гледичія триголкова, модрина європейська, сосна чорна, софора японська, ялина європейська, ялина звичайна. За результатами дослідження, таксономічна наповненість на відносно невеликій площі цього парку (4,8 га) є достатньо високою – понад 50 дерев та кущів [147].

Середній за розмірами парк у Виноградівці (Віхерські, Біскупські) площею 7,5 га заслуговує уваги через гармонійне поєднання рельєфу, зонування та деревостану природнього походження, переважно з дубів віком по 250–300 років [147, с.120], (див. Дод. Ж, рис. 3). З північної сторони паркового схилу спостерігаються залишки грабової алеї, в обрамленні групових насаджень, гіркокаштана звичайного, липи дрібнолистої, ялини європейської. Колись поодинокі псевдотсуги Мензіса, сосни Веймутова, ялиці білі, ялини європейські, утворили мішану біогрупу, доповнену розкиданими територією солітерними вкрапленнями модрини європейської, туї західної, ялини європейської. До насаджень періоду закладення парку можна зарахувати екземпляри тополі білої та тополі тремтячої. [392].

Підкреслено доречним виглядає контрастне чергування насаджень у Голозубинцях (Красінські, Скібневські, Гороші.) [330], (див. Дод. З, рис.12; 13; 14). На площі у 21 га, й у вільних посадках, так і в композиційних групах проростають: береза, бук лісовий, дуб звичайний, дуб скельний, липа європейська, липа серцелиста, клен польовий, сосна звичайна, ясен звичайний. Інтродукована дендрофлора нараховує значну кількість таксонів, зокрема гіркокаштан звичайний, сосна чорна, ялівець віргінський, ялина європейська, туя західна, модрина польська, клен сріблястий, липа срібляста, піон деревовидний. Гіркокаштани, робінії, сосни, ясені та ялини формують алеї, залишки яких проглядаються досі. Як і в багатьох інших парках, трапляється

плодові кущі і дерева, зокрема значна кількість черешень. Біля східних воріт зберігся таксон ялиці білої [392].

На відміну від описаних вище, парк у Говорах (Стадніцькі, Тишкевичі) сформований у лаконічній манері “англійських” утворень [324]. Площа парку – 9,9 га, поділяється на партерну та пейзажну частину, де ознаки втручання прослідковуються у припалацовій зоні. Там сосни й липи утворюють алеї. Основними едифікаторами цього парку є клен гостролистий, липа європейська, ясен звичайний. Трапляється дуб звичайний, сосна звичайна. Від палацу до ставу, де зростають верба плакуча, верба кучерява, верба подушковидна, ведуть алеї – просіки. Серед інтродуцентів виділяються ясен звичайний плакучої форми й сосна Веймутова [147, с. 127; 330, с. 103].

Гармонійно закомпонована, професійно дібрана колекція деревостану збережена у парку Голоскова (Корсаки, Раковські) [330], (див. Дод. Ж, рис.6). На площі 12,7 га зростають граб звичайний, дуб звичайний, клен гостролистий, липа серцелиста, явір. На території парку проростає один із найстаріших представників виду горіха чорного у регіоні. Серед хвойних особливої уваги заслуговують насадження сосни Веймутова, сосни європейської, сосни чорної, модрини європейської. Алеї утворюються грабом звичайним, гіркокаштаном звичайним, айлантом, ялиною звичайною. Існують біогрупи робинії звичайної, бузини. Досить цікавими інтродуцентами є гледичія триголкова, клен сріблястий, клен-явір пурпурнолистий [392].

Традиційне для Поділля komponування парку в Загінцях (Стажинські) у вигляді куліс, на думку Р. Афтаназі, відзначалось буйною рослинністю [330, с. 389]. Утворений на відносно малій площі у 5 га, на схилі, що спускався до ставу, парк оточував палац у вигляді групових насаджень кленовників, зокрема клена польового, клена гостролистого та ясенелистого із включенням берези плакучої, гіркокаштану звичайного, липи звичайної. Хвойні представлені окремими екземплярами модрини європейської, ялини звичайної, сосни звичайної. Найяскравішим акцентом паркової композиції є липова алея, вік якої

значно перевищує вік палацу і, за свідченням авторитетних дослідників, досягає 250 років [147].

Міський парк Кам'янця-Подільського утворено на основі діброви з кизилово-свидиновим підліском над каньоном р. Смотрич (див. Дод. Ж, рис.13). Його основою стали граб звичайний, дуб звичайний, клен гостролистий, клен польовий. Їх гармонійно доповнюють гірकोкаштан звичайний, липа серцелиста, клен-явір, верба біла плакуча. Надзвичайно цінними є декілька таксонів тису ягідного. Добре збереглися туї західні колоновидні, ялини колючі сизі [392]. На відміну від більшості інших охоплених дослідженням утворень, Кам'янець-Подільський парк, завдяки специфіці заснування, посідає особливе місце у змістовій канві розвідок. На сьогодні це єдиний в межах сучасної Хмельницької області парк, що закладався як публічний. Основною метою його існування та функціонування було забезпечення проведення дозвілля міщанами. Тому паркобудівничі не прагнули створити колекцію рідкісних видів дерев, а переслідували суто утилітарні цілі – формування затіненої мережі алей у поєднанні з відкритими просторами, придатними для піших і кінних прогулянок.

Серед парків із найкраще збереженим автентичним деревостаном, але таким, що перебуває під загрозою знищення, слід виокремити Куявський парк (Товкачі), закладений на площі 27,7 га. Можемо припустити, що віддаленість від лісових масивів та ізольованість сприяли існуванню таких найцінніших таксонів, як модрина європейська, модрина польська, сосна звичайна, сосна польська, ялина звичайна, ялина колюча, туя західна. Із ялин звичайних та туй західних утворено добре збережені алеї, доповнені під'їзною доріжкою із ялини та липи серцелистої (див. Дод. Ж, рис.18). Парк оточено трирядними шпалерними насадженнями, де порядково зростають модрина (європейська, польська), сосна (звичайна, чорна), ялина звичайна. У сукупності вони формують мальовничі гаї – інтродукції. Парковий масив утворюють берези повислі, берести, гірकोкаштани, граби звичайні, клени польові, клени-явори, осоки, робінії, ясени звичайні. Поряд з іншими спостерігаються насадження

плодових культур, зокрема алеї черешні та ліщини. Дамбу та стави перед парком та палацом обрамлюють верби. Збереглося два екземпляри гіркокаштана, модрини європейські, ялини звичайні. До унікальних таксонів належать гіркокаштан повислої форми, горіх чорний висотою понад 30 м. [392].

До майже знищених нами зарахували парк Маківського маєтку (Раціборовські, Журавські), що сьогодні займає площу 3.0 га. Свого часу, розкинувшись на 75 га, парк не обмежувався територією маєтку, а гармонійно вписувався у природній ландшафт Подільських Товтр. Характерними для мистецького почерку Д. МакКлера ялиновими алеями (інколи – модриновими, липовими, каштановими та яворовими) маєтковий парк інтегрувався у навколишній простір, сформований скельними виступами, ярами, дібровами, кленовниками, грабовими лісами. [330, с. 190]. Природні лісисті масиви органічно доповнювались модриною польською, сосною чорною, сосною європейською. На тлі аборигенної дендрофлори, яку формували береза, граб, дуб звичайний, клен польовий, виділялись інтродуценти – бундук канадський, платан кленолистий (див. Дод. Ж, рис.15). Серед кущових насаджень наявні барбарис звичайний, бирючина звичайна, сніжноягідник білий, сумах пухнастий [392].

У парку Маліївецького маєтку (Орловські) збережено значну кількість зрілих таксонів, що дозволяє повністю описати деревостан часу закладення [28; 392]. Формування відбулося на схилах яру, укритого лісом, утвореного з клену польового, липи європейської, ясена звичайного, доповненого деревостаном, характерним для прибережних та заболочених територій – вербами й тополями. Трансформація в парк відбулась шляхом вирубки зайвих дерев та інтродукції модрини європейської, модрини польської, сосни чорної, сосни Веймутова, ялини звичайної, ялин колючої, сизої, ялівця козацького. Означені таксони не тільки формують алеї, а й проростають у вигляді біогруп і солітерів [392]. Для створення алеї застосовувались насадження граба звичайного та бузку перського. Загалом дослідники нараховують 81 вид дендрофлори, серед яких –

бук лісовий, горіх чорний, горіх серцевидний, спірея японська, гледичія триголкова [147].

Серед інших парків Поділля слід виокремити Михайлівський парк (Маковецькі), оскільки його основою став занедбаний сад. З огляду на факт фундації парку на основі саду, стає зрозумілим відсутність значної кількості віковічних дерев, притаманних дібровам, кленовникам тощо. Натомість, значна кількість таксонів – 108 сьогодні, 250 у період розквіту – свідчить про цілеспрямоване формування Михайлівського парку у вигляді колекції інтродуцентів [147, с. 72]. До деревостану, насадженого на час закладання парку на площі 15 га, належить сосна чорна, яка є базовим деревом для формування лісистої частини парку. Окрім сосен, у колекції є низка інших таксонів хвойних порід: модрина польська, псевдотсуга Мензиса, сосна Веймутова, ялина колюча, ялиця біла, ялівець віргінський, ялівець звичайний (див. Дод. Ж, рис. 3). Методом іконографічного дослідження виявлено кипарис болотний, на сьогодні знищений. У колекції парку представлені унікальні таксони листяних порід. Серед них – берека, бук лісовий пурпурнолистий, гінкго дволопатеве, дуб болотний, оксамит амурський, клен американський, платан кленолистий, [392]. Аналіз фотодокументів засвідчив наявність у колекції таких екзотів, як агава, банан, юка деревовидна, юка нитчаста. Для урізноманітнення форми габітусу деревостану у колекцію Михайлівського парку було введено верби плакучі, дуб звичайний пірамідальний, тополлю білу, платан кленолистий, клен польовий. Зібрано значну колекцію декоративних чагарників: бузок звичайний, бузок угорський, жасмин кущовий, жасмин запашний, барбарис звичайний, кизил, терен тощо [392].

Окремої уваги в досліджуваній локації заслуговує Новоселицький парк (Гіжицькі), із площею понад 168 га, як один із наймасштабніших в регіоні. Як складник та окраса родового маєтку парк формувався на основі лісистого масиву [330]. Саме тому переважну більшість деревостану становлять представники місцевих видів: верба біла плакуча, в'яз шорсткий, граб звичайний, дуб звичайний, липа серцелиста, явір, ясен звичайний. Решту із

представлених видів дерев становлять модрина європейська, модрина польська, сосна Веймутова, сосна європейська, ялина звичайна [392]. З урахуванням доповнення плодовими деревами та плодовими і декоративними кущами утворено ценоз із 35 таксонів [147].

Райківецький парк (Скібневські) викликає зацікавлення своєрідними формами окремих таксонів [392]. На території парку площею 5,6 га збереглися насадження гледичії триколючкової, кленів сріблястих, липи серцелистої, модрини європейської, сосни чорної [147, с.180]. Значних розмірів досягли берест, гіркокаштани, дуби звичайні, псевдотсуги Мензіса, софора японська, ясені звичайні, різні види кленів та вязів. Видатними таксонами слід вважати клен гостролистий (Рубра), сосну європейську, що двоєвершить, тюльпанове дерево, а також кущі глоду з вузлуватим плетінням стовбурів [392].

Вражає різноманіттям деревостану парковий комплекс у Самчиках (Чечелі, Угрімови, Шестакови) [332]. Площа парку становить 18,8 га. Загальна кількість порід кущів та дерев – 268. Серед екзотів: бархат амурський; береза вишнева; берека; бузок угорський; верба курайська; горіх айлантолистий; дуб ліванський, македонський, двоколірний; модрина польська та європейська, модрина японська; псевдотсуга Мензіса; сосна кедрова, європейська, Веймутова; ялиця біла; клен Рубро; філодендрон; ясен американський горіхолистий [217, с. 50–51]. Парк перебуває в стані постійного відновлення та реконструкції, що зумовлено наполегливими намаганнями відновити автентичний композиційний складник, частково втрачений впродовж XX ст. Тому чимало сучасних інтродуцентів у колекції є нововведенням реставраторів-садівничих XX–XXI ст.

Завдяки експедиційно-польовим дослідженням, вивченню фотодокументів, архівних матеріалів достеменно відомо про наявність на час закладання парку (початок XIX ст.) значної кількості екземплярів береста, гіркокаштана звичайного, граба звичайного, дуба звичайного, ясена звичайного, липи широколистої, ялини колючої. Як таксон з гостроверхим габітусом, окрім ялин, застосовувались тополі пірамідальні. До нашого часу збереглася унікальна

«теплиця в мурах», в якій зараз нараховується понад 60 видів рослин, а також алея канадської липи зеленої [147]. Відтворено втрачений фруктовий сад.

Унікальним явищем слід вважати збереженість структури Скаржинецького парку (Марковські) на площі близько 14,4 га, оскільки під відносною охороною перебувають лише 2,4 га, що використовуються обласною психоневрологічною лікарнею. Традиційно створений на основі лісового масиву, парк дотепер почасти зберіг первозданну структуру та деревостан, до складу якого входять: гірकोкаштан звичайний, граб звичайний, робінія звичайна, клен гостролистий, ясен звичайний. Ряд алей, зокрема букова, рядові посадки гіркогокаштана звичайного, дерену справжнього своїм віком підтверджують закладення парку на початку XIX ст. Ялина європейська, висаджена рядами для захисту плодкових дерев, створює фонове обрамлення садиби від річки Лозянка. Під'їзна алея до колишнього маєтку утворена соснами звичайною та чорною. Ключове значення має солітер сосни Веймутова. [359] Доповнює колекцію хвойних екземпляр ялини колючої блакитної, що зростає дещо осторонь, в межах колишньої території парку. Із листяних особливої уваги заслуговують два таксони клена сріблястого розсіченолистого, вікові екземпляри в'яза шорсткого, горіха чорного, дубу болотного, клена гостролистого, клена-явора багряного, ліріодендрона, тополі білої, тополі пірамідальної, ясена звичайного. У зоні луків спостерігаються невеликі гаї верби білої, вільхи чорної та сірої, клена польового. Берегова лінія укріплена груповими насадженнями дуба звичайного, тополі пірамідальної, гірчака сахалінського. Своєрідним рішенням є насадження бука лісового темно-пурпурового понад ставом [392].

Маєток у с.Удріївці, (Лозинські, Дмоховські) [29; 396, с. 411] є одним з найменш досліджених та водночас вартих уваги в сенсі збереження таксонів. Особливої уваги заслуговують два гіркогокаштани (один з них – роздвоєний), п'ять робіній, п'ять екземплярів ясенів звичайних. Ряд старих білих тополь розмежовують плодовий сад та став. Посеред саду росте один екземпляр горіха грецького. До палацу веде алея з ялин звичайних та сосен звичайних, перетинаючись з аналогічною алеєю перед входом (див Дод. Ж, рис.16).

Окремо при вході до будівлі росте солітер ялини звичайної. Із протилежної сторони палацу, затінюючи дерев'яну терасу, височіє один із ясенів. Рядові посадки ялин та робіній оточують галяву за палацом [392]. Загалом, збереглось 8 видів таксонів віком понад 100 років. Інші локації парку первинний деревостан не зберегли.

Унікально збережена паркова зона маєтку в Шарівці (Дульські, Хеллемінські) [330; 396]. Площа парку – 12,8 га. Для створення алеї застосовувались насадження різних сортів бузку і жасмину. Широко використовувалися у формуванні паркових зон модрина європейська, сосна чорна, туя західна, ялина колюча. Використовувались екзоти – липа канадська, «райські яблука», тюльпанове дерево. Поряд був розташований сад, у якому нараховувалися десятки сортів плодових дерев: вишень, груш, слив, черешень, яблунь. Сьогодні первинна структура парку визначається за рештками алеї, утворених липою серцелистою, робінією, ялиною звичайною. Серед деревостану трапляється барбарис звичайний, дуб звичайний, клен ясенелистий, клен гостролистий, липа кавказька, сосна Веймутова, ясен звичайний, ялина колюча сиза [392].

Дослідник відзначають виняткову насиченість Хмельницької області палацово-парковими комплексами. На підтвердження його положення потрібно згадати такі маєтки в населених пунктах: Баламутівка (Нагонецькі, Анциферови; проглядається структура парку, із старих насаджень залишився дуб звичайний, псевдотсуга Мензіса, рештки грабового живоплоту) [38], Божиківці (Коллонна-Чосновські; проглядається структура парку, збереглися окремі екземпляри берези бородавчастої, ясеня звичайного, ялини європейської) [396]; Вишнівчик (Журавські; парк реконструйований) [396], Зіньків (Вюртемберзькі; дві ялинові алеї) [396], Корчунки (Скібнєвські; частково збережена структура парку, зберігся дуб звичайний, клен сріблястий, клен-явір, сосна європейська, ясен звичайний) [396]; Кривчик (Крупинські; збереглися гіркокаштани, дуб звичайний, липа серцелиста, ялина європейська) [396]; Лугове (Кучевські; добре збережений парк, є псевдотсуга Мензіса, ялина

сиза) [396]; Морозів (Вишневіські; проглядаються залишки алеї) [396]; Охрімівці (Скібнівські; збережена структура, серед деревостану слід виділити гірकोкаштан, сосни, липову й ясеневу алеї, грабовий живопліт) [31]; Покутинці (Грохольські; збережено дубову алею, залишки липової і ялинової алеї, окремі таксони дуба звичайного, сосни звичайної, ясеня звичайного) [45]; Самчинці (Ротаріуші; добре збережений, але здичавілий парк, зокрема дуби звичайні та модрини європейські); Слобідка-Шелехівська (Вакари; збережені гірकोкаштани, дуб звичайний, липи серцелисті, тополя біла, ялини європейські, ясен звичайний); (Новіцькі; збережені граб звичайний, дуб звичайний, дві модрини європейські, робінія псевдоакація, ялини європейські, алея тополі білої) [130]; Цівківці (Пясецькі; збережені будівлі, парк 2,0 га, з понад столітніми таксонами гірकोкаштана, кленів, липи серцелистої, платана, ялини європейської, ясеня звичайного; унікальною є кандела, утворена з чотирьох сосен Веймутова) [50]. Серед маєтків Хмельниччини, які заслуговують не меншої уваги, ніж вищеописані, слід згадати ряд паркових утворень з багатою історією, але повністю чи частково утраченим первинним деревостаном. Це Чорний Острів (Пшездецькі), де в межах колишнього маєтку збереглися групи вільхи чорної, та Отроків (Мархоцькі), де у масиві дендропарку вціліли: сосна Веймутова, сосна кримська, платан кленолистий, ялина звичайна, 300-річний ясен [392].

Із поміж 56 досліджених автором парків у межах сучасної Вінниччини вважаємо за доцільне зупинитися на таксономічних характеристиках 11 (Немирівського, Чернятинського, парків сіл Печера, Верхівка; аналогічні, з позиції таксономічних характеристик, риси притаманні Комаргородському, Ковалівському, Олександрівському, П'ятничанському парку, паркам с. Іванківці, Немерче та Муровані Курилівці). Ці маєткові парки є еталонними або унікальними для представленої локації.

Так, значним різноманіттям дендрологічних видів вирізняється Немирівський парк (Потоцькі – М. Щербатова), де нараховується 112 видів дерев та чагарників. Немирівський парк, закладений у кінці XVIII ст., в ландшафтному стилі був створений на основі звичайного природного соснового

та дубового лісу. Елементи регулярного стилю містили прямокутний партер, стрижені зелені стіни і прямі алеї біля західного фасаду. У процесі реорганізації композиційного вирішення, в схему парку інтродукували значну кількість таксонів [285]. Колекція деревостану була репрезентована видами дерев і чагарників, притаманними для дібров, кленовників й вербово-тополевих лісів. Це, зокрема в'яз гладкий, дуб звичайний, клен польовий, осика. Підлісок сформовано завдяки бузині чорній, бузку угорському, ліщині. Окрім листяних порід дерев, представлені чотири види хвойних, завезених з інших регіонів України: модрина європейська, сосна звичайна, ялина європейська, ялина колюча [392].

У с. Верхівка (Собанські) парк площею у 21 га заклав відомий ландшафтний архітектор В. Кроненберг. Максимальну увагу при плануванні композиції майстер приділяв розкриттю головної перспективи на став та алеї. Підкреслювали вісти рядові насадження ялини колючої, модрини європейської, бузку. Колекцію деревостану доповнюють береза бородавчаста, бук лісовий, горіх сірий, горобина звичайна, дуб кошенільний, дуб червоний, клен сріблястий, клен червоний, липа серцелиста, тамариск стрункий, туя західна. Загальний перелік таксонів парку нараховує 86 видів [73].

У с. Печера володарі маєтку заснованого Г. Дукою (1620–1685), (Ю. Хмельницький (1641–1685), Длузькі, Заславські, Вишневецькі, Свейковські) не ставили за мету збереження автентичності парку, створеного за канонами французького регулярного стилю. Відтак, радикальних перевтілень парк зазнав після 1842 р., ставши частиною маєтностей К. Потоцького (1816–1857) [322]. Значно розширений за площею та реконструйований парк поєднував регулярне планування на рівнині з пейзажною частиною, що розташувалась на лісистому березі Південного Бугу. Щодо концептуальних таксономічних характеристик, то серед насаджень Печерського парку виявлено ряд аборигенних видів таксонів, серед яких: граб, дуб звичайний, клен польовий, клен звичайний, липа серцелиста, сосна звичайна, ясен звичайний. До інтродуцентів належать гіркокаштан, горіх грецький, дуб червоний, модрина європейська, сосна

австрійська, ялина колюча. Гармонійним доповненням пейзажів парку слугує підлісок із барбарису звичайного, бузку звичайного, бузини чорної, калини [392].

Чернятинський масток (Вітославські) – закладений у XVII ст. на мальовничому рельєфі, відповідав актуальним для епохи фундації мистецько-філософським поглядам на ландшафтний парк [285; 321, с. 54]. Основою слугував існуючий дубово-ясеновий ліс. Саме тому реконструкція, що відбулась у 1814 р. під керівництвом Д. МакКлера, додала паркові ознак пейзажності, була успішною та органічно збагатила маєтковий парк. Паркобудівничий підкреслив мальовничість існуючого пейзажу солітерними вкрапленнями та формуванням куртин, гаїв із хвойних та листяних порід. Джерела та струмки за допомогою загат були перетворені на каскад ставків. При огляді парку виявлено 11 аборигенних видів дерев. У лісопарковій частині дібровного типу бачимо вікові дерева дуба звичайного, клена польового, липи серцелистої, явора, ясена звичайного [392].

Серед вартих уваги у таксономічному аспекті утворень, закладених у XIX ст., варто виокремити такі парки: Комаргородський, Олександрійський, П'ятничанський, Федорівський. Час їхнього створення збігається з періодом інтенсивної акліматизації екзотичних видів дерев і чагарників з інших кліматичних зон Азії, Північної Америки, Європи. Таким чином, паркобудування на Поділлі досягло загальносвітового рівня, адже забезпечувало можливість висадки екзотів у відкриті ґрунти. З цією метою закладено ряд акліматизаційних дендрологічних парків, де втілювалися найсміливіші ідеї стосовно введення в культуру та колекціонування інтродуцентів, цікавих як декоративні та цінні деревні види рослин [372].

Маєтність у Комаргороді (Четвертинських, Кантакузенів) купив та перебудував новий власник П. Балашов (1811–1845) у стилі альпійських шале, з фахверковим оздобленням [285]. Парк, основою якого слугував переважно сосновий ліс (окрім сосни звичайної проростали дуб звичайний, клен польовий, ясен звичайний), перекомпоновано в другій половині XIX ст. на площі 2,5га.

Ландшафтна композиція парку доповнена таксонами з декоративними кронами та листям – горіхом волоським, горіхом чорним, оксамитом амурським. Загалом, перевага у кількості видів порід дерев віддана хвойним, серед яких – сосна Веймутова, сосна кримська, модрина європейська, ялина звичайна, ялина срібляста. Є залишки насаджень кедра гімалайського у вигляді сухостою. Загалом на досить невеликій площі нараховується близько 100 видів дерев і чагарників [260].

Олександрівський парк (Бенет) відзначається різноманіттям деревно-чагарникових порід, збережених і відновлених зусиллями місцевої громадськості й лісівників. Видове розмаїття нараховує 80 таксонів, що проростають на площі 11,3 га. Збереглись каштанова й липова алеї, ставок, гірка «бельведер», ряд таксонів із віком понад 100 років [260]. Найціннішими екземплярами вважаємо бундук канадський, бук європейський, вербу білу, дуб болотяний, дуб звичайний, дуб звичайний пірамідальної форми, дуб червоний, горіх чорний, їстівний каштан, каштан кінський, клен гостролистий, клен польовий, клен ясенелистий, липу серцелисту, липу широколисту, софору японську, вік яких досягає столітнього рубежу [392]. Серед хвойних особливої уваги заслуговують столітні особини модрини європейської, модрини сибірської, сосни звичайної, сосни чорної, ялини звичайної, ялиці білої, ялівцю звичайного. Підлісок парку вирізняється великим розмаїттям, утвореним і з місцевих, і з екзотичних видів. Це, зокрема, дерен, жимолость козolistа, калина звичайна, бульденеж, сніжноягідник білий, жасмин садовий звичайний [392]. Особливості клімату та рельєфу дозволили успішно акліматизувати та культивувати й декоративні екзоти, і плодові кущі та дерева.

Палацово-паркові комплекси Вінничини, безумовно, заслуговують більш прискіпливого вивчення з огляду на існування таких видатних ландшафтних утворень: парк у с. Ковалівка (власники Потоцькі), де збережена структура, липові та дубові алеї; парк у с. Немерче (власники Жевуські, Бущинські) вцілілий ландшафт, масиви листяних порід, хвойні; Пятничанський парк (власники Грохольські) – де еkleктичне утворення виконано Д. МакКлером,

доволі непогано збережений та реконструйований, містить гаї та масиви з листяних та хвойних порід [285]. Муровано-Курилівецький парк (власники Комарі, Чехачови) – це природне середовище, облагороджене Д. МакКлером із підкреслено романтичним збереженням ландшафту, лісистим масивом, утвореним аборигенними таксонами [330].

Здійснені експедиційно-польові дослідження 13 паркових комплексів Тернопільської області, які історично входять до території Поділля, дозволяють констатувати, що значна частина парків, незважаючи на природноохоронний статус, перебувають у стані перманентної руйнації. Головним аргументом на користь цього твердження є втрата значної частини таксономічного фонду. Таким чином, видове різноманіття деревостану паркових комплексів Тернопілля, що входять до локації Подільського регіону, можливо повністю дослідити лише завдяки аналізу історичних джерел. Одночасно можемо стверджувати, що низка відносно збережених маєтків дозволяє здійснити аналіз складу ценозу, відтак – накреслити загальну канву традицій паркобудування цієї частини регіону. Охарактеризуємо найбільш збережені маєткові парки Тернопільщини, що потрапили у локацію дослідження (Скала-Подільська, Більче-Золоте, Заліщики, Червоноград).

Серед інших слід виокремити Скала-Подільський парк. Парк закладено наприкінці XVIII ст. на пагорбах віддалік палацу (А. Тарло (1713–1878)) [324]. Однак, відомостей стосовно добору деревної рослинності, яка визначала б образ тогочасного парку, наразі не знайдено. Найімовірніше, його основою традиційно послуговувала ділянка лісу, поросла деревостаном, характерним для дубово-кленових лісів. На початку XIX ст. власниками маєтності стають Голуховські. За часів господарювання трьох поколінь цього роду парк досяг найбільшого розквіту. Рослинність, завезена з-за кордону й інтродукована в структуру парку, визначалася видовою різноманітністю. На території площею 11 га акліматизовано численні породи дерев та кущів, зокрема екзотичних. Загалом, у ценозі нараховується близько 100 таксонів, гібридів дерев, кущів і ліан. Найбільш цінним надбанням колекції є екземпляри віком понад 200 років.

Серед них – гіркокаштан, дуб звичайний, катальпа прекрасна, клен гостролистий, клен-явір, липа дрібнолиста, ясен звичайний. Із хвойних є модрина польська, сосна чорна австрійська, сосна Веймутова і кілька інших видів [378]. Унікальним представником липи дрібнолистої є 560-річний екземпляр, з діаметром стовбура понад 2 м, та висотою понад 20 м [262; 392].

Древнім лісостаном вирізняється Більче-Золотецький парк (Потоцькі, поч. XIX ст; Сапєги). У 1866 р. новим власником Л. Сапєгою (1803–1878) парк переплановано, зведено двоповерховий палац. Наразі від архітектурних будов XIX ст. залишилась паркова брама при в'їзді до села та костел-усипальниця Сапєгів [93]. У самому парку на площі 11 га нараховується близько 400 екземплярів вікових дерев, серед них: три горіхи чорні, два ліріодендрони, дві сосни Веймутова, ялина канадська, ялина колюча сиза. У підліску є магонія падуболиста, птелея трилиста, спірея верболиста й інші. Аборигенна флора, що є основою парку, складається з таксонів берези повислої, клена гостролистого, клена польового, клена-явора, липи серцелистої, липи європейської, тополі білої. Загалом виявлено 46 видів дерев і кущів [392].

Упродовж всього періоду існування Заліщицького парку його власники (Понятовські, кін XVIII ст.; Бруницькі, Г. Ваттман XIX ст.; Е. Турнау фон Добчице (1867–1938)) надавали структурам нових форм. Такі садівники, як С. Лусаковський, на площі 5 га доповнювали деревостан [330]. Паркова колекція містить 45 видів дерев, чагарників та ліан; серед них – 25 екзотів [134; 392]. До сьогодні збереглися три екземпляри бундука канадського. Заслужують уваги бархат амурський, гледичія звичайна безколючкова, гінкго дволопатеве, карія японська, софора японська плакуча. Величності парковій композиції додають гіркокаштан звичайний, дуби звичайні та північні, тополя дельтолиста. Діаметр означених таксонів перевищує один метр. Зелений масив парку традиційно формують представники дубово-кленових біоценозів [392]. Трансформа парку продовжується донині. Завдяки добросусідським відносинам із Гермаківським дендропарком, колекція парку збагатилася декоративними чагарниками: спіреї

середньої, спіреї японської, вейгели рясноквітучої, жимолості капріфолі, жимолості татарської, форзиції європейської й інших [391].

Червоноградський палацово-парковий комплекс, більше відомий як Червоноградський замок, є яскравим прикладом утрати унікального культурного спадку через недбалість чи байдужість відповідальних осіб і громадськості. Колишній замок, що поступово перебудовувався на палац, у 1778-1883 рр. належав роду Понинських, за яких набув довершеного вигляду, загальні риси якого відтворюємо з решток збереженої композиції. Парк навколо палацу заклали одночасно з перебудовою у 1820 р. за К.-Г.-Є. Понинського (1789–1830); у 1860 р. – його сином, К.-В. Понинським (1824–?) продовжено перебудову і облаштування парку. Ці хронологічні межі дозволяють нам відслідкувати орієнтовний вік найстаріших збережених рослин. Загальний занепад парку призводить до того, що висновки стосовно видового наповнення колекції таксонів парку можливо зробити тільки при аналізі іконографічних матеріалів (зокрема, малюнки А. Ланге (1779–1844) та фото 1914, 1920 рр.). Здійснений аналіз засвідчує, що деревостан парку складали горіх грецький, граб звичайний, дуб звичайний, ясен звичайний. На берегах старого русла р. Джурин проростала верба біла. Підтвердженням наявності вказаних таксонів серед паркових видів є їхня наявність у породах лісового масиву Джуринського урочища. У деревостані партерної частини маємо бачимо тополю пірамідальну, тую західну колоноподібну, ялину звичайну, троянди. Підлісок утворено бузком звичайним, свидиною (див. Дод. Н. рис. 12, 15), [392].

Фрагментарно збереглися парки у селах Городок (Дуніни-Борковські), Зозулинці (Мециковські), Личківці (Тімельман), Сидорів (Пайгерти), Тарнавка (Терлецькі), Товсте (Слонецькі), Угриньківці (невідомі), Ягільниця (Лянцкоронські), Язлівець (Язловецькі).

Таким чином, у розрізі формування таксономічних характеристик подільських маєткових парків саме натурні дослідження дозволили створити об'єктивну картину сучасного їхнього стану та наповнення. Вагомим джерелом стосовно формування об'єктивних таксономічних характеристик подільських

маєткових парків стали фундаментальні праці науковців-біологів Л. Казімірової, В. Черняка, численна довідкова література з ботаніки. Синхронно з аналізом результатів натурних обстежень були здійснені порівняння із наявними іконографічними джерелами, представленими переважно мистецькою спадщиною Н. Орди (1807–1883), візуальним матеріалом праць Р. Афтаназі (1914–2004), фондами й зібраннями окремих державних історико-культурних заповідників тощо. Відзначимо, що загалом було обстежено 131 парк; обсяг дисертації та аргументи раціональності дозволили привести в межах розділу опис за базовими таксономічними параметрами тільки 77 із них.

Зважаючи на сутність дефініції «таксономічна характеристика», здійснимо лаконічний опис результатів дослідження.

1. Для успішних студій видової наповненості маєткових парків проведено візуальне, документальне, джерелознавче, експедиційно-польове дослідження понад 100 парків в межах сучасної Вінницької, Хмельницької, Тернопільської областей. З огляду на джерельну, іконографічну базу, аналізуючи дендрологічні, гідрологічні, соціально-економічні умови закладання палацово-паркових комплексів Поділля, моніторинг сучасного деревостану території маєтків та прилеглих територій, підтверджено попередні висновки щодо формування переважної більшості парків на основі наявних лісових масивів. Першопричиною вибору цього підходу до принципів паркотворення було безумовне домінування філософсько-світоглядних та мистецьких тенденцій періодів класицизму та романтизму, згідно з якими власник розглядав парк як місце для роздумів, споглядання та самовдосконалення [261]. Тяжіння до «давніх звичаїв», надзвичайно притаманне подільській шляхті, зумовило обрання як основу майбутніх парків ділянок із зрілим лісом, що відповідало сподіванням власників у забезпеченні зримого підтвердження їхньої статусності. Важливим фактором вибору лісів як місця закладення палацово-паркових комплексів слугувала сама територія Подільського краю, яка, окрім естетичної насолоди від споглядання неймовірної мальовничості пейзажів, надавала власникам їхні статки. Тому, економічний чинник слід вважати одним

із визначальних та екстрагувати на такі складники: значна економія матеріальних коштів при створенні парку; контроль над лісистим масивом як джерелом прибутку; оптимальне використання орної землі. Чорноземи Поділля є еталонними ґрунтами, що впродовж XVIII–XIX ст. давали чималий прибуток землевласникам. Саме тому землі, придатні для рільництва, не могли бути задіяні під будь-що інше, особливо однопомісним власником. Відповідно, лісисті масиви зростали в урочищах, каньйонах, на схилах товтр, у місцях виходу скельних утворень, у долинах річок – місцях малопридатних для землеробства, проте привабливих для потенційних резиденцій, де ті згодом і поставали.

Наведена аргументація пояснює, чому значна кількість маєткових парків зберегла таксономічний склад первозданих лісових масивів. Основними паркоутворювальними породами в них є в'яз, граб звичайний, дуб звичайний, клен гостролистий, клен польовий, липа серцелиста, ясен звичайний; часто трапляється береза повисла, верба біла, вільха сіра, вільха чорна, сосна звичайна, тополя біла, тополя чорна, черешня.

2. Здійснення таксономічного аналізу спиралося на дослідженні деревно-чагарникової групи рослин, які за зовнішніми ознаками, а також наявними іконографічними та документальними джерелами мають 100 і більше років, що відповідає крайнім межам фундації парків. Зауважимо, що найстаріші рослини представлені у маєткових парках Антонін (тюльпанове дерево), Голоскова (більше ніж 250-річний горіх чорний), Більче-Золотого (дуб звичайний, гіркокаштан, липа дрібнолиста, клен гостролистий, клен-явір, катальпа прекрасна, ясен звичайний, модрина польська, сосна чорна австрійська, сосна Веймутова віком понад 200 років, екземпляр липи дрібнолистої – понад 560 років), Виноградівки (дуби 250-300 років), Загінець (липова алея, 250-300 років) та ін. [359]

3. Категорія унікальності вимагає виокремлення кола найрідкісніших для подільських парків рослин, відтак, статистичного визначення найбагатших за таксономічним показником колекцій. Узагальнення за цим критерієм здійснене

в додатку В («Унікальні таксони (екзоти) подільських маєткових парків»). Відзначимо, що в узагальнювальній таблиці представлені лише ті таксони, кількість згадок яких не перевершує шести. Одиначність представлення в паркових колекціях значної частини таксонів засвідчує прагнення власників до оригінальності у наповненні паркових композицій та загалом відповідає духові шляхетської ментальності. Найпопулярнішими, з огляду на частоту використання у паркових композиціях є бархат амурський, барбарис звичайний, гледичія триголкова, горіх грецький, горіх чорний, клен сріблястий (цукристий), ліріодендрон, ялівець віргінський, бук лісовий, гіркокаштан звичайний, модрина європейська, модрина польська, робінія псевдоакація, сосна Веймутова, сосна чорна, туя західна колоноподібна, ялина колюча, ялиця біла.

Логічно також припустити, що тривалий період руйнації переважної більшості парків дозволяє нині лише приблизно відтворити їхнє можливе таксономічне наповнення. Здійснений статистичний аналіз дозволяє припустити, що найбагатшими колекціями унікальних для Поділля таксонів володіли власники маєтків у Верховці, Олександрівці сучасної Вінницької обл.; Більче-Золотому, Заліщиках, Тернопільської обл; Самчиках, Макові, Михайлівці Хмельницької обл.

4. На наукову новизну претендують і висновки стосовно регіонів походження рослин-екзотів, представлених у 131 обстеженому маєтковому парку Поділля (узагальнені відомості за вказаним параметром подано у додатку В «Регіони походження екзотів, що входять до композицій подільських маєткових парків»). Здійснений аналіз засвідчив наявність 61 основного таксону екзотів; регіони їхнього походження розподілились таким чином: половина таксонів (51 %) регіоном походження має Північну Америку, 32 % – різні частини Європи; центральноазійське – мають 17 % таксонів; Китай, Японія – лише 7 % таксонів; аналогічно 7 % таксонів представлено з Кавказу, Середземномор'я; лише 1,7 % (один таксон) має регіоном походження Південну Америку. Зауважимо на представленість у колекціях гібридів, що

виросли лише у конкретних центрах садівництва і селекції рослин. Це, зокрема калина звичайна Бульденеж (введена в др. пол. XIX ст. у Франції), клен-явір пурпуристовий (Берлін), платан кленолистий (Великобританія).

Отримані висновки консоліднуються з результатами наукових досліджень видатного вченого-ботаніка, дослідника дендрофлори Волино-Поділля В. Черняка. Ним встановлено, що в інтродукції деревних рослин на цих теренах переважають види таких генетично споріднених флористичних областей: Циркумбореальна, Східноазійська, Атлантико-Північноамериканська, Скелястих гір, Середземноморська, Ірано-Туранська [372].

Зважаючи на значний вплив національних традицій у формуванні менталітету творців подільських парків, зокрема найвидатнішого з них – Д. МакКлера, ми відстежили застосування таксонів-символів Великобританії та Ірландії. Це, зокрема дуб скельний («Уельський дуб»), що є одним із національних символів Уельсу (Більче-Золоте); модрина європейська (Загінецький, Куявський парки), платан кленолистий (Маків, Михайлівка); тис ягідний (Кам'янець-Подільський, Самчики). Щодо останнього, то різновиди тису мають особливе місце у паркобудівній традиції Великобританії та Ірландії, де їх називають символом безсмертя душі. В Уельсі, за віруваннями та традиціями стародавніх друїдів, тис був символом вічності [319], відтак – це дерево часто вирощувалося у макклерівських парках.

5. За розмаїттям деревостану досліджені паркові фітоценози класифікуємо як малонасичені (5–25 видів), середньонасичені (26–55 видів) і багатонасичені (56 і більше видів).

До першого типу парків належать Васильківський (25), Виноградівський, Говорівський (12), Загінецький (11), Іванківський (24), Кам'янець-Подільський (15), Лугівський (12), «Мала Софіївка» (23), Спичинецький (23), Райківський (25), Удрівецький (8). Вони складають значний відсоток від малодосліджених або занедбаних паркових комплексів.

Другий тип показників мають паркові комплекси: Антопільський (35), Браїлівський (45), Бронницький (30), Дружелюбівський «Саджавка» (30),

Деребчинський (40), Михайлівський (38), Сокилецький (40), Сутиський (50) Вінницької обл. [344] Схожу кількість таксонів нараховано в таких досліджених парках Тернопільської області: Більче-Золотецькому (46), Заліщицькому (45); Хмельницької області Вербківському (50), Голосківському (40), Маківському (зараз – 30 видів), Новоселицькому (35), Скаржинецькому (50), Серед дендрофлори визначеної категорії парків трапляється ряд акліматизованих інтродуцентів, що завдяки своєму поширенню на час закладання парків, сьогодні є звичними. Це такі породи хвойних дерев як: модрина європейська, модрина польська, сосна Веймутова, сосна чорна, ялиця біла, ялина колюча сиза, ялина звичайна. Серед листяних порід дерев слід відзначити гірकोкаштан, горіх грецький, горіх чорний, робінія псевдоакація. Саме ці культури активно задіяні у формуванні фітоценозів другого типу парків. Деякі культивари наразі є інвазивною рослинністю, зокрема – гірчак сахалінський, клен ясенелистий, робінія.

Третя категорія парків – із найбільш ґрунтовними, розмаїтими таксономічними характеристиками: Верхівецький парк (86), Комаргородський парк (80), Немирівський парк (112), парк «Саджавка» Вінницької області (60); Скала-Подільський парк Тернопільської області (100); Антонінський парк (на час створення 3 500, зараз – 60), Михайлівський парк (250), Самчиківський парк (268) Хмельницької області.

Представлені таксономічні характеристики подільських маєткових парків скеровують нас до з'ясування типологічних і художньо-композиційних особливостей ландшафтно-паркових зон, а переважно незадовільний стан їхньої збереженості та реставрації – до пошуку актуальних і дієвих рішень у сфері пам'яткоохоронної справи.

4.2. Типологія та художньо-композиційні риси парків Поділля

У ході дослідження паркових композицій подільських маєтків як репрезентативного феномена культурних традицій шляхетського суспільства зауважимо неодноразові спроби аналізу композиційного вирішення парків,

здійснені науковцями минулого й нашими сучасниками. Концептуальні положення аналізу ландшафтних утворень розроблено у фундаментальних дослідженнях А. Альфана, У. Робінсона, Д. Ліхачова, А. Вергунова, О. Липи та ін. Відзначимо вагомість наукових доробків дослідників подільських маєтків О. Пажимського, Б. Пажимського, Л. Казімірової, Т. Малахова, Д. Костюка та ін. Аналізуючи дослідження попередників, ми визначили, що характерною особливістю методів аналітичного підходу до подільської ландшафтної формації є традиційність формулювання через конвергентність підходу щодо класифікації з позиції усталеності поглядів, без спроб глибинного аналізу, сукупності рушійних чинників, здатних вплинути на утворення та розвиток паркової композиції [215; 147; 194; 195]. За основу будь-яких мистецьких досліджень парку взято ключове поняття композиції, що трактується як «будова, структура, розташування та взаємозв'язок складових частин мистецького твору. Його композицією називається така побудова, яка об'єднує всі його частини в єдине ціле» [390].

Оперуючи категоріальними поняттями «регулярна композиція», «ландшафтна композиція», «романтичний парк», дослідники почасти зводять аналіз композиційного вирішення до структурування досліджуваного об'єкту в межах означених категорій або надміру переймаються емоційним складником. Безумовно, наукова цінність виявленого фактичного матеріалу не підлягає сумніву, створюючи підґрунтя для впровадження нових методів аналізу та поглиблених підходів до дослідження паркових композицій подільських маєтків. Абсолютно погоджуючись з авторитетною думкою попередніх дослідників, з результатами наукових пошуків стосовно класифікації маєткових композицій та підтверджуючи опубліковані описи окремих складників парків, ми спробуємо проаналізувати паркову композицію з огляду на соціально-політичні, економічні, мистецькі тенденції як сукупність концептуальних чинників, що відображають синтетичність цього мистецького феномена. Окрім того, надзвичайно важливим аспектом формування ландшафтної композиції є сукупність смаків, самоідентифікації, освіченості, відкритості власників

маєтків. Ідейно-художня концепція відображення стилю епохи, архітектурні об'ємно-планувальні принципи та прийоми, зображальність, емоційна наповненість рослинним матеріалом цілковито залежали від художників-садівників, безпосередніх творців подільських парків. Відтак, розглядаючи паркову композицію як форму вираження синтезу природи та різних видів мистецтв, у історичній канві, визначимо критерії унікальності «подільського парку» в контексті генези палацово-паркових ансамблів як культурно-мистецького явища. Адже, на думку А. Вергунова, «природні умови та особливості історичного розвитку накладали, безумовно, певний відтінок і на зміст, і на форми композиційної організації садів і парків України», що призвело до появи «нового типу парку» [94, с. 379].

Будівничі маєткових ансамблів Поділля, наслідуючи традиціям формування англійського парку, відходили від формалізму регулярних композицій і намагалися передати красу природного ландшафту. Переймаючись єдністю з натуральним природним середовищем, розмиванням візуальних меж, запровадженням зумисне суворих, епічних, нордичних або, навпаки, орієнтальних складників, інтродукцією барвистих і екзотичних дерев, формуванням враження випадковості розвитку сюжету, насиченням його емоційною чуттєвістю та керуючись принципами пейзажного живопису, творці здійснили еволюцію паркової композиції. Поступ нових тенденцій по-різному виражений у структурно-планувальному рішенні подільських садибних ансамблів. У деяких палацово-паркових комплексах, зокрема в Тульчині, Печері Вінницької області, Ниркові, Ягільниці Тернопільської області, Глібові, Луговому, Слобідці-Шелихівській (маєток Вакарів), Удріївцях Хмельницької області, залишається традиційне, притаманне для регулярної паркової формації поєднання головної осі, вісти та під'їзної алеї. Ландшафтий складник відіграє роль театральних куліс і лаштунків маєткового дійства й, частково, у формі вільних груп, є прологом до розвитку паркового сюжету, зростаючи на під'їздах та партерах парадної частини парку.

Кілька маєтків отримали притаманне суто англійському парку планування, яке на думку А. Вергунова та В. Горохова, виражалось у зміщенні композиційних осей, де «парадний під'їзд не обов'язково суміщений із планувальною віссю ансамблю, алея підходить до палацу по діагоналі, або паралельно до головного фасаду, не показуючи головну перспективу відразу, ніби приховуючи її спочатку, демонструючи пізніше, як несподіваний сюрприз» [94, с. 275]. Подібне спостерігаємо в значній частині комплексів, найвиразнішими з яких є «Вишня» М. Пирогова, Немирівський, Муровано-Курилівецький Вінницької області; Більче-Золотецький Тернопільської області; Антонінський, Маліївецький, Самчиківський, Шарівський, Хмельницької області.

Характерним для Західного Поділля планувальним рішенням облаштування маєтків вирізняються садиби в Баламутівці, Голозубинцях, Цівківцях Хмельницької області. Дійство розгортається вздовж дороги навколо пагорба, увінчаного палацом, що сприяє поступовому ознайомленню з ансамблем, з поступовим підйомом до вершини. Водночас відкриваються пейзажні перспективи, тим самим створюючи візуальне об'єднання довколишніх краєвидів з парковою композицією. Усередині структури можливе поєднання прямолінійних та дугоподібних планувальних ліній – алей, зорієнтованих на вісь в'їзд – палац – віста, утворених для покрокового розкриття композиційного задуму. Незалежно від структури садиби, тенденційно-об'єднавчим принципом формування подільських маєткових парків є візуальна прив'язка паркових насаджень до активного ландшафтного об'єкта з метою утворення контрастного дуалізму сприйняття композиції. Подібними структурними компонентами зазвичай виступають водойми, скелі, лісові масиви, архітектурні й інші рукотворні форми, у межах садиби чи поблизу формації, тощо. Мотиви інтродукції окремих складників до паркового ансамблю продиктовані як об'єктивними, і суб'єктивними чинниками.

Еволюція мистецької традиції подільського парку зумовлена географічним розташуванням і соціально-політичною ситуацією України, спричинена

комплексом історичних та художніх взаємодій. Можемо авторитетно стверджувати наявність панівних західноєвропейських культурних тенденцій, які формують мистецькі й світоглядні традиції соціального укладу на теренах Поділля та безумовно, визначають стиль життя подільської шляхти, незалежно від її походження. Уклад життя, сформований на традиціях Речі Посполитої XVIII ст. за принципами «шляхетської демократії», почасти збережений після приєднання Поділля до Російської імперії, призвів до європеїзації новоприбулої імперської аристократії, яка масово заселяла родючі подільські землі. Передусім відбувався процес полонізації російських чиновників та дворян, що вилився у масовий перехід на використання польської мови в побуті та діловодстві. Більше того, частина російського дворянства переймаючи традиції польської шляхти, полонізувала власні прізвища, тим самим намагаючись долучитися до європейської культури, частиною якої була Річ Посполита, зокрема Поділля. Реальними підтвердженнями проблеми слугує листування канцелярії подільського губернатора, в якому відображаються панічні настрої імперського керівництва з приводу масштабності явища ренегатства у великоросійському соціумі [56; 57; 58].

При аналізі соціально-політичного устрою Поділля у XIX ст. не можемо знехтувати впливом особистості французького імператора Наполеона I (1769–1821) на культурний уклад Європи поч. XIX ст., зокрема його захоплення творчістю Оссіана [237]. Як пише Д. Ліхачев, «у Франції пристрасть до Оссіана Наполеоном тимчасово створила захоплення бардом своєрідною офіційною модою. З іншого боку, його поезія надихала прихильників національної незалежності в Шотландії та Німеччині» [181, с. 312]. Характерний для поезії Оссіана меланхолійний настрій, що базувався на вшануванні пам'яті загиблих героїв, ностальгії за втраченим, поклонінні могутнім силам, непідвладним людині, став визначальним для творчості плеяди, письменників і філософів, передусім Г. Гете, Дж. Байрона, В. Гюго, В. Водсворта, А. Міцкевича, М. Костомарова, Т. Шевченка, які, власне, і сформували провідні тенденції романтизму – панівної мистецької течії XIX ст. Дефініція сутності ідей

оссіанства у паркобудуванні передусім базується на проведенні аналогій із диким, епічним пейзажем, притаманним суворій північній природі Шотландії, з її «величавими та мальовничими гранітними скелями, гуркітливими водоспадами, високими похмурих соснами» [237]. У подільських землях старі та нові власники неодноразово віднаходили пейзажі, просякнуті духом поезій Д. Макферсона (1736–1796). Серед подільських парків найвиразнішими репрезентами основ романтизму, на нашу думку, є парки в населених пунктах Голозубинці, Маліївці, Михайлівка, Маків, Муровані Курилівці, Печера, Соколівка, Ягільниця.

Маєток у Голозубинцях звів у 70-х роках XIX ст. В.-З. Скібнєвський (1835–1872). Його палац, розташований на вершині пагорба на околиці села, був збудований у класичному стилі варшавським архітектором Т.-О. Сосновським (1810–1886) для проживання та ведення господарства. Пізніше згідно з проектом барона Гороша палацу було надано рис, притаманних неготичному стилю, зокрема добудована невелика декоративна вежа [136] (див. Дод. 3, рис. 6). Голозубинецький парк, розташований на двох пагорбах, кути нахилу схилів яких утворюють своєрідний природній амфітеатр, розділений ярмом посередині та обмежений долиною річки із західного боку. Схили пагорба, вздовж яких дорога веде до палацу, вкриті сосняком, перед в'їзною брамою розташовані куртини із сосен звичайних та Веймутова. Від брами під'їзна алея веде через господарські будівлі до невеликого партеру з круглим фонтаном перед палацом. Далі, повертаючи на схід і розгалужуючись на соснову, липову та ясеново-каштанову готичні алеї, шлях пролягає до візуально обмеженої, завдяки наявності нижньої брами й перепадів рельєфу, припалацової частини парку. Доволі просте та водночас вишукане поєднання темних алеї із світлим відкритим простором крутосхилів, подорож якими, у ритмі, заданому чередуванням різних порід дерев, утворює захопливий контраст (див. Дод. 3, рис.12). Пейзажні картини, що з'являються в обрамленні лісистої частини, поступово проявляються із наближенням до кінця алеї, де відкриваються трав'янисті схили із мальовничо розкиданими валунами та

солітерами вікових дерев, дещо врівноважують антагонізм відкритого простору галяви та кулуарність паркової частини композиції. Потреба зорової акліматизації, яка виникає після виходу з алей, зобов'язує зупинитися. Це дає змогу насолодитись спостереженням протилежної “дикої” частини парку – схилу пагорба, вкритого соснами, що проростають поміж скельними виступами, природно доповнюючи епічний пейзаж долини річки Студениці (див. Дод. 3, рис.14). Візуальне сприйняття палацово-паркової зони з протилежного берега, де подорожній був вимушений зупинитися через особливості під'їзних шляхів, безумовно, підкреслювало зумисну «нецивілізованість» композиції, на противагу сільському пейзажу за спиною спостерігача.

Маєток у Маліївцях в 1788 р. набув рис шляхетської резиденції. Я.-О. Орловський (1739–1811) запросив видатних архітекторів – італійця Д. Мерліні (1730–1797) та його учня Я. Кубицького (1758–1833) – для будівництва розкішного палацу із тесаного каменю, що мав відповідати класичним канонам “палладіанського” стилю [88]. Палац, збудований на південному схилі урочища, покритого лісом, оточений парком авторства Д. МакКлера. Там він розробив “кленолистоподібну” концепцію паркової структури, де на перетині алей – “прожилки листа” стояв палац, а доріжка – “черешок” пролягала через плодовий сад до виходу за мури маєтку, де пізніше постала неготична вежа. Через крутосхили митцю довелося застосовувати терасування. Одна з терас слугувала партером перед парадним фасадом палацу, до якого з боку села пролягла під'їзна алея, обрамлена почасти персидським бузком, почасти липами на віддалених під'їздах. Нижній парковий партер за розмірами значно менший, ніж парадний, оскільки частину тераси займав палац. Від нього відкритий пологий схил вів до паркової зони. За спогадами сучасників і завдяки дослідженню іконографічних документів, констатуємо надзвичайну мальовничість припалацової зони, створеної завдяки розбивці клумб і багатоярусних міксбордерів, а також розташуванню в мальовничому хаосі оранжерейних рослин у теплу пору року [346]. При в'їзді до партерної зони Д.

МакКлер застосував вже відомі нам оссіанські куртини із сосен Веймутова. Паркові тераси, підсилені опорними стінами, сприяли будівництву розгалуженої мережі доріжок, алей, які дозволяли без обмежень подорожувати тінистими алеями парку, віднаходячи затишні місцини, зокрема, фонтан із лебедями, чашу з головою лева, періодично потрапляючи на відкриті галявини. Долина урочища, покрита водними плесами каскаду з двох штучних водойм, свого часу доповнена декоративними пасторальними будівлями у вигляді млинів і альтанок, розпочинається рукотворним водоспадом, під який задіяно травертинові скелі. Свого часу водоспад проглядався тільки з певних видових позицій, обрамлених кулісами з листяних порід дерев, утворюючи епічну пейзажну картину, цілковито в стилі раннього романтизму. Акцентом, що апелював до давності та природності цього фрагменту пейзажу, були мохи, якими поросли скельні виступи. Цієї ж мети було досягнуто шляхом вертикального озеленення, виконаного з так званого “дикого” винограду. Протилежний схил урочища став заднім планом паркової композиції. Для підсилення ефекту первозданності його було залишено незайманим, з можливими підсадками хвойних рослин. Загалом, сприйняття композиції побудоване на контрастах, несподіваних ракурсах, поєднанні віддалених перспектив із кулуарністю крупнопланових композицій.

Окремої уваги заслуговує масштабне будівництво парку в Макові (Ступинці), розташованого у відрогах Медоборів над р. Шатавою, яка утворювала ряд ставів з водоспадами. Маєток, оточений густими дубовими, грабовими, ясеновими лісами, викликав у спостерігачів асоціації зі Швейцарією. Архітектура садиби Маків була вираженням панівної моди на класицизм і неоготику. Володарі Макова Раціборовські, очевидно, гідно оцінивши красу природніх пейзажів та вигідне розташування маєтку, що розташованого посередині володінь, які нараховували п'ять сіл, запросили Д. МакКлера для створення парку. Він закладався в 1830 р. на площі в 75 га [330, с. 200]. За свідченням очевидців, поєднував ознаки пейзажного, романтичного парку із властивими регулярному плануванню довгими алеями та своєрідним

партером у безпосередній близькості до палацу, згідно з уже згадуваним у розділі 3.2 описом А. Пшездецького. Не менш цінним описом парку у Макові є спогади садівника С. Лусаковського. Він згадує про «...сад, як цілий маєток, в чудовому, швейцарському положенні. Гарно, зі смаком прикрашений Маків оточували кілька сіл, що належали до того маєтку. З Макова до кожного села вела алея, насаджена в чотири ряди, за якою старанно слідкували. Кожна алея була з інших дерев: перша з ялин, друга з каштанів, третя з лип, четверта з модрини, п'ята з яворів, і всі сходилися до Макова, де була резиденція двох братів. Були тут і водоспади, і млини гарної структури, і вітряки по горах зі скляними крилами, і інші будівлі, гарно розташовані. На кожному повороті дороги стояв якийсь фантастичний будинок, не для використання, а для краси...Було це все красиве і чудове, чого в цілій Польщі знайти не можна було, навіть «Софіївка» уманська гасла при тій чудовій красі» [152; 294, с. 72]. Оскільки первозданна структура парку нині втрачена, власне судження ми можемо зробити, лише аналізуючи свідчення очевидців, іконографічні документи, польові дослідження рельєфу та залишків парку (див. Дод. 3, рис. 17). Застосовуючи аналітико-синтетичні методи наукового пошуку та опираючись на твердження апологета історії паркового мистецтва Д. Ліхачова, на думку якого парк «Софіївка» є взірцем оссіанства на теренах України [181, с. 314], констатуємо наявність спільних композиційних елементів для зазначених парків. Підтвердженням означеної тези слугує проведене нами дослідження, що фіксує наявність горбистого рельєфу, в якому поєднані порослі соснами крутосхили з скельними виступами та водні плеса ставків і джерел, розташовані по центру колишньої території парку.

Парк у Мурованих Курилівцях закладений у XVIII ст. за панування Косаківських. Згодом нові власники – Комарі – запросили Д. МакКлера для ґрунтовної реконструкції, результати якої збереглися донині [331]. Палац, збудований на місці мурованого замку, композиційно виокремлюється з навколишнього ландшафту, підвищуючись над парком та є домінантою маєткової композиції при спогляданні з доступних видових позицій. Парадна

партерна зона, інтегрована в колишній замковий двір, несподівано з'являється на виході із під'їзної темної алеї, що веде до палацу, контрастуючи з парком своєю відкритістю, яскравістю та упорядкованістю композиції. Класична споруда палацу, поставлена на ренесансні фортечні мури, за архітектурою нагадує такі французькі замки, як Амбуаз чи Шамбор (див. Дод. 3, рис. 31). Особливої схожості будівлі надає піднята на аркових склепіннях тераса зі сторони паркового фасаду, під якою розташовано зимовий сад. Тому стиль паркового обрамлення, прозваного "Подільським Версалем", палацу або мав доповнювати стиль архітектурного ансамблю, або контрастувати з ним. З огляду на модні тенденції, економічну доцільність, особливості рельєфу Д. МакКлер обрав другий варіант. На нашу думку, неабияку роль у виборі особистих вподобань майстра відіграло його ірландське походження. Виходець із сім'ї повстанця проти британської корони, Д. МакКлер, безумовно, сповідував певний потяг до оссіанства як художнього вираження нескореного духу дикої природи Шотландії, а отже, опосередковано бунтівних настроїв ірландського народу. Власне парк розкинувся на обох схилах урочища, уздовж русла р. Жван, сполучених арковими мостами зі шлюзом і дамбою в межах маєтку. Для створення відповідного його образу облаштували мережу звивистих стежок на схилах протилежного палацовому берега річки Жван. Особливої мальовничості пейзажу надавали природні скельні виступи, посеред яких розміщувалися висічені з каменю лави, стіл. Вони утворювали місця для відпочинку із видом пейзажних картин, що проглядались крізь прибережну рослинність утвореного ставу (див. Дод. 3, рис. 25).

Михайлівський парк, розбитий за панування Маковецьких, уміщує кілька структурних складників, що також повністю відповідають традиціям оссіанства, започаткованих у паркобудуванні на Поділлі. Парк займає значну територію та водним об'єктом ділиться на східну й західну частини [147]. Східну частину, у якій 1848 р. звели палац із активним використання елементів англійського неоготичного стилю, розплановано як англійський парк із відповідними атрибутами у вигляді містків, гrotів, альтанок та обігруванням орієнтальних мотивів. Класичне розташування палацу на верхівці пагорба (див.

Дод. Н, рис. 12), що «амфітеатром» спускався до водойми, відкривало розкішний краєвид на західну частину парку, утворену посадками сосен, ялівців на крутосхилах із кам'янистими утвореннями на берегах річки Гниловодки. На відміну від припалацової частини парку, яка впродовж понад півстоліття слугувала експериментальною ділянкою для акліматизації екзотів і створення локальних композиційних груп, ця частина парку, з моменту її створення, залишалася в первозданному вигляді, утворюючи ілюзію гірського пасма на задньому плані паркової композиції. Підкреслювала враження дорога, що піднімалася крутосхилом і долала перевал, згодом ховалася за горизонт.

Парк і маєток у Печері, рештки якого можемо спостерігати в наші дні, виник на початку XIX ст. під час господарювання Потоцьких. Припалацові ділянки парку облаштовані в регулярному стилі, донині не збереглися через працемісткість, затратність та нежиттєздатність подібних агломерацій. Згодом за К. Потоцького курдонеру та іншим припалацовим ділянкам надали ознак ландшафтного стилю. Натомість, вільне планування англійського парку значною мірою було збережене [285, с. 137]. Зокрема, первозданність і “дикість” ділянки парку на берегах Південного Бугу позиціонувалася такою, як на момент створення парку та при його подальшій реконструкції.

Маєток Бжозовських у Соколівці формувався поступово, упродовж кінця XVIII – поч. XIX ст. Палац завдяки перебудовам набув ознак ампіру [285, с. 167]. Ряд інших споруд, що входили до палацово-паркового комплексу, зокрема в'їзна брама, альтанки, стилізовані під готику, містки тощо, створював романтичний антураж з ореолом древності. Існують згадки про наявність “античних” скульптур, наявність яких у парку була цілком логічною, зважаючи на захоплення власників колекціонуванням предметів мистецтва. Вільно розташована паркова композиція традиційно займала протилежний від припалацової території берег водойм, що візуально ділили маєтність на дві частини [331, с. 308]. Оскільки дикість і первозданність пейзажу потребувала в композиції покритого мохом каміння в оздобленні водойм, зокрема джерела, було застосовано декорування завізними гранітними брилами. Ураховуючи

близькість парку «Софіївка», безумовний вплив модних тенденцій, започаткованих родом Потоцьких та освіченість самих Бжозовських, поява фрагменту «гірської Шотландії» у парку Соколівки є абсолютно закономірною, незважаючи на затратність виконання. Констатуємо відмінність оссіанського складового парку Бжозовських, від описаних раніше через штучність її походження, тим самим хочемо підкреслити тенденційність подібних композиційних рішень у паркових структурах регіону.

Палац в Ягільниці на початок XIX ст. був резиденцією одного з наймогутніших на Поділлі шляхетських родів – графів Лянцкоронських. Оскільки від 1817 року маєтність перейшла у власність Австрійської корони та надалі використовувалась як тютюнова фабрика, композиційна структура парку не збережена [332]. З опорою на збережені структури, можемо ствержувати про вигляд парку. Палац збудований на замкових стінах, височіє на пагорбі, який напівколом описує річка Черкаска. Свого часу це була неприступна фортеця, обороноздатність якої залежала від крутизни схилів пагорба, що згодом не могло сприяти активному паркобудуванню біля підніжжя. Водночас панівне становище на місцевості відкривало панорамні краєвиди, що спостерігалися з оглядової тераси, розташованої з протилежної від в'їзду сторони палацу. Фактично роль парку виконував ліс, яким поросли берегові схили, що, безумовно, відповідало традиціям оссіанства (див. Дод. 3, рис. 20).

Отже, наявність природних, відкоригованих або штучно сформованих “диких” ландшафтних утворень у композиції подільських парків є цілковито обумовленою закономірністю. Оссіанський складник композиції романтичного парку, виконуючи роль незайманого пралісу, відповідно скомпонований, виконував низку функцій:

1. Виклик почуття захоплення епічністю та трагізмом картини стихійної первозданності, вираженої через сукупність композиційних складників;
2. Повідомлення про давність роду власника, створення асоціативного ряду, толерантного до героїзації особистості шляхтича.

3. Підкреслення крупнопланових пейзажних картин паркової композиції як гармонійного тла, в окремих випадках – створення окремої пейзажної картини.

Безумовні впливи епохи Просвітництва з її тяжінням до філософії античності виражені в композиції подільських парків через героїзацію та міфологізацію окремих сюжетів, де композиційним центром є антична скульптура, руїни храму (колони), обеліск (могила героя). «Парк був ніби окремим універсумом, світом у світі, душею резиденції-аркадії. У кожній резиденції він репрезентував якусь свою оригінальну ідею, розповідав свою історію. Кожною квіткою й деревом, алеєю та колоною парк оповідав відвідувачу про великий міф, написаний геніальним садівником мовою символів на замовлення багатого власника резиденції» [87]. З огляду на нетривкість матеріалу, «революційний вандалізм» початку ХХ ст., а також ідейну невідповідність морально-етичним засадам періоду побудови комунізму, сукупно з відносною транспортабельністю, подібних утворень збереглося небагато. Самим фактом створення дореволюційними власниками та руйнування пролетарською владою античних сюжетних композицій, підтверджуємо основну ідею романтичного парку, як саду для посвячених, де «...начитаність відвідувача саду Романтизму..., знайомство з його символами, темами, мотивами грало величезну роль» [181, с. 201]. Це було місце, де розуміння та сприйняття образу відбувалося лише освіченою особистістю, знайомою з сюжетом, що відтворювався у парковій композиції. Когнітивний дисонанс, що виникав у неосвіченого відвідувача парку, не стриманий обмеженнями у формі права власності, морально-етичних норм або відповідальності, беззаперечно завершувався актом вандалізму стосовно подібного сюжету, на всіх рівнях соціальної ієрархії. Проте декілька збережених об'єктів дозволяють нам міркувати про популярність античних сюжетів, їхню інтерпретацію для створення тематичних фрагментів композиції подільських парків (Кам'янець-Подільський, Немирів, Антоніни, Виноградівка, Ковалівка, Маліївці, Отроків, Печера, Соколівка).

Безумовно, найбільш активним композиційним центром слугувала садово-паркова скульптура. Її сюжет, виконаний в античній стилістиці, зазвичай був наповнений алегоричним, досить часто релігійним, іноді приватним – пов’язаним зі спогадами змістом. Унікальні скульптурні зображення збережені в парках с. Печера (антична статуя купальниці), м. Немирова (янгол з бараном), с. Маліївцях (Св. Онуфрій) [160; 162]. У печерському та маліївецькому парках скульптури є композиційними центрами. Зокрема, в с. Печері зображення напівоголеної жіночої постаті (гіпотетично Афродіти) увінчує кам’яну брилу обабіч алеї зі східцями, що веде до Південного Бугу, натякаючи на символічне втаємничення, доступне обраним, водночас інформуючи про близькість річки. Маліївецьке скульптурне зображення, розташоване поблизу джерела, є ознакою цілющості води, символізує духовність і первозданну відлюдність місця. Немирівський «янгол з бараном» наразі зберігається в приміщенні колишнього палацу Щербатових, тому робити судження стосовно змістовного наповнення первинної композиції неможливо. У палацово-парковому комплексі в с. Отроків (володіння І. Мархоцького) скульптурні зображення не збереглися, проте залишилась територія частини маєтку під назвою «Агора», що конструктивно нагадує давньогрецьку площу перед храмом, в оточенні стін з колонами, де відбувалися велелюдні зібрання [347]. Відповідно, метою застосування скульптур була легітимізація дійства за принципами історизму шляхом формування зовнішньої атрибутики, притаманної грецькій демократії. Продовженням античної тематики парку є тріумфальна арка, що розмежовує відкритий “цивілізований” простір площини припалацової частини маєтку й “оссіанський” шлях через каньон річки Ушиця, до романтичної «Нижньої готи» в парку та ставу перед селом Притулівка [137, с. 97].

Розташовані в парках скульптурні зображення тварин, виконані за кращими зразками античного мистецтва, на думку авторів, повинні зберігати спогади – відтворюючи емоційний стан, пережитий у минулому [205]. Серед них надгробки собак із парку «Хороше» Потоцьких у Тульчині й окремі зображення інших хижих тварин. Ми не розглядаємо значної частини

масткових скульптур у вигляді зображень левів, оскільки вони є складовою архітектурного ансамблю та не створюють самостійного сюжету. Такого роду скульптури є в парках у Кам'янці-Подільському, Немирові, селах Голосків (переміщені), Печера (перед новозбудованим корпусом санаторію на місці палацу), Самчики (переміщені без втрати змістовного навантаження), Чернятин. Однак, скульптура левиці з левеням в Антонінському парку є візуалізацією спогадів власника маєтку про його африканське сафарі [218] й слугує нюансним доповненням почергових локальних композицій, що, вочевидь, символізували життєвий шлях господаря. Оригінальне скульптурне зображення лева, що увінчує обеліск, збереглось у парку побіля будинку управляючого в м. Шпиків (володіння Свейковських, Балашова). Висловлюємо здогад щодо романтичних виявів шани щодо одного з власників на ім'я Леонард [285, с. 207]. Серед скульптурних зображень тварин – уособлень сили та величі – незвично для Поділля виглядає зображення орла, який увінчує вершину грота біля витоків водопадку й озера з містком у міському парку (заснованому у 1886 р.) Кам'янця-Подільського [77]. Оскільки на той час Поділля вже 93 роки перебувало у складі Російської імперії, вибір фігури, ідентичної за композицією гербу Речі Посполитої, для композиційного центру найвиразнішої частини парку був вельми претензійно (див. Дод. 3, рис. 2).

Досить типовим сюжетом є зображення кам'яної вази (урни). Деякі з них у розвитку сюжету парку виконують подвійну функцію. По-перше, здійснюють візуальну локалізацію сприйняття, вирізняючи фрагмент парку та, зазвичай, виконуючи роль частини квітника; по-друге, символізують урну – місце збереження праху легендарного героя, підтримуючи навіяний ароматом квітів меланхолійний настрій [174]. Подібні утворення спостерігаємо у парках Виноградівки, Голозубинців, Маліївців, Ободівки, Кам'янця-Подільського та Немирова. Іншим композиційним вирішенням сюжету, побудованого на мотиві трагізму й ушануванні пам'яті героя, є створення кенотафів та обелісків. У тих же Маліївцях існував обеліск пам'яті В. Орловського, який загинув у молодому віці [212, с. 116]. Яскравим взірцем символічного поховання (за неперевіреними

даними справжнього поховання) є пам'ятник Д. Говарду на штучно створеному острові «Кемпі» у парку Ковалівки [350]. Обеліск на могилі апелює до античних часів, героїзуючи постать лікаря та мецената. Він, безумовно, був домінантою всієї паркової композиції та формував загальне враження від парку.

Отже, античні мотиви в парковій структурі, перебуваючи в гармонії з філософією епохи, де античність «вважалась таким же наслідуванням природи... як і пейзажність в парку» [181, с. 303], втративши порівняно з регулярними садами першовартість, виконують роль локальної домінанти, організовуючи простір, зазвичай візуально обмежений, надаючи йому інтимної сентиментальності. Наявність складників античного характеру свідчила про освіченість власників, високий рівень культури та багатий внутрішній світ. Загалом, під час подорожі парком, переході від світлих і відкритих місць до темних і прихованих, антична статуя, колона чи обеліск поставали у вигляді кимось загубленої та несподівано віднайденої цінності, збагачуючи пейзаж і реальними, і фантазійними образами.

Логічним продовженням історизму паркових побудов слугують медієвістичні мотиви. «Образ англійського пейзажного парку гармоніював з справжніми готичними спорудами. Це мало істотне значення при тісних культурних зв'язках з Англією в кінці XVIII та початку XIX ст. Поїздки в цю країнузакріплювали асоціацію пейзажний парк – готика та стимулювали моду на оформлення садових і господарчих споруд в дусі середньовіччя» [94]. Неоготика, як і романіка в ландшафтному мистецтві Поділля, наявна значною мірою в багатьох паркових комплексах. Слід зауважити, що в контексті дисертаційного дослідження терміном «готичність» позначено не тільки архітектурні особливості стилю, назва якого є умовною та виокремилась у часових межах досліджуваного періоду. Під «готичними» ми розуміємо комплекс зовнішніх ознак та настроєвих чинників, що відповідали ілюзорним уявленням шляхти XVIII – XIX ст. про медієвістичний ментальний імператив.

Окрім будівель ряду палаців, виконаних із застосуванням конструктивних і декоративних неоготичних включень, яскравим зразком архітектурних

неоготичних чи романських споруд у паркових комплексах Поділля є костел – усипальниця роду Потоцьких у Печері (архітектор В. Городецький (1863–1930), 1904 р.), костел – усипальниця Сапегів в Більче-Золотому (див Дод. 3, рис. 1), в'їзна брама в Соколівці Бжозовських. Це аркові кам'яні мости в Браїлові, Дашеві, Котюжанах, Михайлівці, Мурованих Курилівцях, Червонограді. Неоготичні технічні вежі в Маліївцях, Макові, вежа з елементами неоготики в Немирові, Верхівці. Одним із поширених елементів неоготики є «темні алеї» в Говорах, Голозубицях, Макові, Загінцях, Самчиках залишки темних алей в Удріївцях та маєтності Новицького в Слобідці-Шелехівській, в Охрімівцях. Розкішним взірцем готичної алеї, унікальним зразком топіарного мистецтва Поділля є липова алея в Самчиках (довжина близько 100 м). Створена шляхом формувальної обрізки, алея повторює архітектуру готичного храму. Гілля лип із зовнішніх сторін алеї утворює аркбутани та контрфорси. Гілля всередині алеї утворює склепіння з чітко акцентованими нервюрами та суцільним листяним покривом, який завершує схожість із готичним собором. Вважаємо темні алеї в парках елементом неоготики, що цілковито вписується в концепцію романтичного парку. Водночас вступаємо в культурологічний дискурс із послідовниками теорії «петровських алей», які, услід за Д. Лихачовим [181, с. 352], трактують наявність «темних алей» у подільських парках як данину експансії традицій російського паркового зодчества, запроваджених та культивованих за вказівкою Петра I [147, с. 22]. Ми погоджуємося з таким культурним феноменом у російському паркобудуванні, водночас зазначаючи існування науково доведеного факту запозичення Петром I європейських традицій, мистецьких стилів, цивілізаційних і культурних надбань із метою їхньої подальшої асиміляції в ході розбудови Російської імперії, з урахуванням її реалій.

З огляду на стиль, ми виділили окрему групу палацово-паркових комплексів. Вони, безумовно, вписуються у канву романтизму з його природною хвилястістю ліній – алей, вирізняються структурою, зорієнтованою на геометричність. Оскільки переважну кількість будівель такого типу маєтків,

зокрема палаци, збудовано саме як неоготичні споруди, ми спостерігаємо деякі зміни в припалацовій ландшафтній композиції. Вони нашо́вхують нас на думку про можливість відгалуження такого підвиду романтичного парку як неоготичний. Згідно з експедиційно-польовими дослідженнями, основним елементом виділеної нами «неоготичної композиції» є дві алеї у формі хреста або Т – подібні, на перетині яких розташовано палац. Споруда та перехрестя описані замкненим колом із рядових насаджень. Із висоти пташиного лету така композиція нагадує кельтський хрест, який ще відомий як «сонячний хрест» [386]. Батьківщиною походження цього напівязичницького, але прийнятого християнською церквою символу є Ірландія та Британія. У ході експедиційно-польових досліджень подібну планувальну структуру виявлено у маєтках Лозінських – Дмоховських в Удріївцях, у маєтку Новицького в Слобідці-Шелехівській, частково проглядається в залишках маєтку Путятіних – Львових у Глібові. у всіх трьох випадках подібна композиція застосовується в парках, які частково або повністю обмежені з парадного фасаду, і не мають можливості для розширення. На нашу думку, подібним прийомом будівничі прагнули створити певну кулуарність у припалацовій зоні. У всіх зазначених випадках у мале коло були інтегровані партери, що передбачало певну інтимність під час перебування на них, оскільки в Удріївцях та Глібові територія парків поблизу палаців проглядалася. У Слобідці-Шелехівській та Удріївцях поза колом розбито плодові сади, що надавало структурі ознак утилітарності, притаманній періоду останньої чверті XIX ст. («Огруд» с. Біла, с. Баламутівка). Окрім того, протилежна від парадної, частина парків обмежувалась крутосхилами. Стосовно Глібівського парку важко зробити судження щодо інших композиційних елементів припалацової зони, оскільки, окрім решток алеї, від партеру та палацу збереглися дві земляні тераси. Парк і господарські споруди залишились, але перебувають у стані руйнації та потребують ґрунтового відновлення. Асоціюючи описані ландшафтні утворення із садами епохи середньовіччя, констатуємо семантичну та композиційну спорідненість конструктивних елементів зазначених парків із монастирським садом –

позиціонованим медієвістичною культурологією як осередок духовного, освітнього, культурного життя періоду становлення та розвитку готичного стилю в мистецтві. Сад на Заході складав частину дому, монастиря. Він утворився з античного атриуму – «кімнати без даху», двору для життя в ньому. У західноєвропейських обителях монастирський дворик слугував приміщенням для благочестивих роздумів та молитов. Зазвичай, ці подвір'я, замкнені в прямокутник монастирських будівель, розташовувалися з південної сторони церков. Монастирський двір, зазвичай квадратний, ділився вузькими доріжками хрестоподібно. Це мало важливий символічний зміст [181, с. 55].

При продовженні історичної паралелі та визначенні сентенції маєткового парку як середовища упорядкованої відповідно до мистецьких вимог епохи природи із центром – будівлею палацу – вважаємо за потрібне сформулювати базові ідеологеми світогляду тамплієрів. Із їхньою діяльністю пов'язують виникнення поняття «готики» у середньовічній культурі. Незважаючи на правдивість подібних суджень, зазначимо колосальний вплив цього лицарського ордену, та подальшої його романтизації, на генезу європейської ментальності. Незважаючи на політичні, мілітарні, фінансові, архітектурні, географічні досягнення тамплієрів, торкнемося окремих аспектів їхньої філософії. Згідно зі світоглядом «храмовників», абсолютним центром світу є священна скеля із Храмом, розташована над «техомом» – джерелом хаосу та страждань, і Храм Господа закриває гирло «техома» [324]. Храм, збудований за планом продиктованим Господом, є його обителлю та розміщений посеред священного Єрусалиму – місця улюбленого Богом. Єрусалим є центром Святої Землі, де навіть смерть є прямим шляхом до Раю [266].

Ментальність шляхтича позиціонувала його житло як центр власного Всесвіту. Саме там він бачив себе «лицарем в осяйних латах» – Персіфалем, що здобув «священий Грааль» особистого щастя, захистити який вважалося його священним обов'язком.

Зокрема, у одного із найбільш видатних політичних діячів Російської імперії ХІХ ст. та водночас, апологета релігійного консерватизму, що знався на

англійському мистецтві та японській культурі, Є. Путятіна (1803–1883) єдиним прихистком для нього та його сім'ї був маєток у Глібові [328]. Бажання відсторонитися від імперських реалій, що, безумовно, ґрунтувалось на довготривалій відсутності в постійних експедиціях і дипломатичних місіях, спричинило кулуарність композиційного вирішення у вигляді концентричних кіл (алей, меж парку, господарських будівель), зорієнтованих на палац, що відповідно до традицій готичної забудови міст залишало відкритим тільки небо. Позиціонування захищеної винятковості також проглядається й у стильовому вирішенні вцілілих структурних елементів (англійська неоготика), і в наявності окремого фамільного храму з некрополем.

Композиційне вирішення маєтку й парку в Удріївцях, формувалося у два етапи – закладення композиції у 1840-х, за панування Лозінських, та завершення у 1860-х, за Дмоховських. Саме Дмоховськими добудовано дві неготичні вежі до палацу та висаджено гіркокаштанову алею у формі кола, яка замикає Т-подібне перехрестя перед палацом. Воно доречно формує своєрідний мікросесвіт. Утворена структура відображає прагнення поміщика зберегти символічний «status quo» традицій роду, пов'язане із довгоочікуваною появою спадкоємця чоловічої статі [119].

На думку ряду дослідників, утворення подібних паркових структур збігається із занепадом традицій шляхетської садиби, зумовленим зміною економічних формацій – відтак зубожінням землевласників через втрату дармової робочої сили (кріпаків) та переходу від натурального виробництва до промислового. Це спонукало власників маєтків приділяти більше уваги розвитку плодоводства, застосовуючи рядові посадки тополь, ясенів тощо для захисту та структурування саду [181]. Ми не вбачаємо суперечності в поєднанні обох трактувань, оскільки монастирський середньовічний сад, вивчення структури якого послугувало основою розробки «неготичної» концепції, першочергово був садом корисним, водночас задовольняючи естетичні потреби власників.

Відповідно ще один маєток у неготичному стилі збудував у 1896 р. на пагорбі в околицях с. Слобідка-Шелехівська М. Новицький, який володів у селі 314 десятинами землі, ставком і гуральнею [130]. За переказами місцевого населення, шляхтич «не злавив з коня», піклуючись про майно, що опосередковано підтверджує нашу думку, про акцентованість власника на пріоритетності сімейних цінностей. У місцевих легендах згадується одержимість Новицького збереженням чистоти крові. Це знайшло відображення в архітектурі палацу та композиційній будові парку навколо нього. Структура маєтку – «родового гнізда» – у баченні власників мала оберігати внутрішній світ сім'ї від зовнішніх посягань.

Окремим складником подільського парку є родові каплиці – усипальні. Ці сакральні споруди не тільки композиційно організовують простір, наповнюючи його медієвістичною семантикою, а й екстраполюють до світоглядного імперативу значної частини подільської шляхти, що сповідувала масонські традиції. Безпосередньо на Поділлі функціонувало кілька лож європейського, польського та російського походження. Зокрема «Патріотичне товариство», «Тамплієри» знайшли розповсюдження «там, де звучала польська мова» [197].

Ложу «Абсолютної вірності» відкрили у 1784 р. за участю С.-Щ. Потоцького та Т. Грабянки – верховного ілюміната Поділля (власника Сутківець) [252]. Тому цілком закономірною є наявність родової усипальні Потоцьких – Свейковських у парку, покритої рельєфними зображеннями «Всевидачого ока», факела, прихованого в кам'яній гірлянді, зображення кутника із циркулем. Разом із вхідною брамою, усипальня капсулює довколишній фрагмент парку, вирізняючи його з простору, замикаючи на собі, відтак спричиняє ментальний часовий перехід, що абстрагує від реальності. Активним фактором впливу на паркову композицію є інша родова усипальня, збудована у неготичному стилі в парку с. Більче-Золоте (маєтність Потоцьких, Сапег). Розташована поблизу перехрестя алей, на краю палацової галявини, каплиця, потрапляє у периферійний зір спостерігача на межі відкритої та закритої частини парку, ніби об'єднує його. Відтак, не акцентуючи на собі

уваги, ніби символізує миттєвий перехід від буття до небуття як неминучий момент життєвого циклу особистості.

Отже, позиціонуючи себе поборниками лицарської честі, спадкоємцями традицій християнської моралі епохи тамплієрів, власники парків прагнули виразити власне світобачення у зовнішніх атрибутах планувальної та будівельної діяльності із активним використанням неготичного стилю. Подібне явище цілком узгоджувалося з духом епохи романтизму, де центром світобачення був Храм (палац), його оточував Рай (парк – «едемський сад») як осередок чистоти і святості (сімейні цінності), які слід оберігати від гріховності та бруду зовнішнього світу (оточення алеями, мурами, будівлями).

Сповідуючи англійський стиль і ґрунтовно досліджуючи його витоки, паркобудівничі неминуче досягали унікальності філософії східного саду. Під терміном «східні сади» ми, зазвичай, розуміємо сади Китаю та Японії, тобто сади Південно-Східної Азії, з їхнім вільним плануванням, відображенням поклоніння стихіям, доведеним до ідеалу імітуванням дикої природи, побудованих за принципами вчень Дао, конфуціанства, синтоїзму, буддизму, джайнізму [141].

Будівництво садів у Китаї та Японії впродовж XVI–XVIII ст. досягло небувалого розмаху. Зокрема столицю Китаю – Пекін – оточували сади можновладців, наймасштабнішим з яких, безумовно, був Юаньмінюань – «Сад досконалого просвітлення». Заміська резиденція правлячої династії Цін, створена на площі 340 га, з рукотворними горами, ріками, озерами, неймовірної краси павільйонами, копіями пейзажів провінцій Китаю, зображала мініатюрний Всесвіт, центром якого, безумовно був імператор, що цілком відповідало китайській філософії саду, згідно з якою в кожному дереві, камені, квітці – перебувала частина душі його господаря [291].

Апелюючи до егоцентричності подільських землевласників, стверджуємо присутність аналогії в передумовах створення подільських та китайських садів, у формі культурних і світоглядних цінностей. Окрім того, поняття «класичний англійський парк» передбачало застосування орієнтальних мотивів у

формуванні композиції. Так, ще у 1761 р. У. Чемберс побудував китайську пагоду в ботанічному саду Кью, що фактично створило прецедент формування модної тенденції подальшої розбудови європейських парків. Архітектурні споруди що символізували Орієнт, свого часу, наповнювали маєтки Поділля концептуальними рішеннями організації простору, візуалізуючи уявлення господарів про естетику східного саду.

Серед найбільш відомих “китайських” архітектурних форм Поділля слід виокремити павільйони, альтанки та містки. Прикладом вдалої інтродукції східних мотивів у паркову структуру є Самчиківський маєток, де тематика Орієнту тричі повторюється: в архітектурі (китайський павільйон), інтер’єрі (японський кабінет палацу), ландшафті (альтанка – пагода (репліка) на «бельведері» над р. Случ.) (див. Дод. 3, рис. 21). Іконографічні дослідження підтверджують існування китайського павільйону в Антонінському парку [147, с. 31], альтанок та містків у Михайлівському парку. Л. Томілович згадує наявність китайської альтанки в парку Бжозовських у с. Соколівка [285, с. 167]. Переважна більшість подібних малих архітектурних форм не збереглися, проте висловлюємо припущення стосовно більшої популярності “китайських” альтанок і містків у подільських парках, оскільки структура багатьох паркових композицій передбачає їхнє потенційне існування (підвищення з плато, вісти, інтродуковані екзоти з нехарактерним габітусом або кольором).

Зокрема, планувальна структура маєтку Маковецьких – Раціборовських у с. Маків, почасти відповідає структурі ідеального китайського чи японського саду, де центром композиції є водойма, оточена пагорбами, а межі розмиваються, зливаючись з навколишнім пейзажем. Подібний прийом, відомий у Японії як шакеї – техніка розширення видимого простору саду за межі його реального периметру, шляхом вільного розташування композиційних складників на тлі віддаленої перспективи [207]. Творець парку Д. МакКлер, який, на нашу думку, знався на східному мистецтві саду, нівелював межі парку створивши алеї, довжина яких досягала п’яти кілометрів, візуально об’єднавши природні пейзажі з власне парком, що підкреслював

величність палацу – центральну домінанту грандіозної багатопланової композиції. Непрямим підтвердженням факту захоплення МакКлером орієнталістикою в ландшафтному будівництві є одна з останніх робіт – реконструкція парку в Чорному Острові, де реалізовано нову для Поділля, але канонічну в японському садівництві ідею використання води і відображення в ній старих дерев. Садиба Пшездецьких, розташована на півострові оточеному водами Південного Бугу і його притоки Мшанця, до якого вели греблі й мости, із островами розкиданими по плесу ставу, безумовно асоціювалася з такими садами як Кораку-ен, що могло надихнути будівничого до формування композиції в дусі основних принципів «сабі» – старовини, автентичності, природності, з містками та павільйонами, розкиданими на острівцях [333].

Асоціації із шедевром японського садівництва – Кінкакудзі (Золотий павільйон) – прослідковуються в структурі багатьох подільських маєтків, де палац розташований таким чином, щоб віддзеркалення у воді підсилювало враження від будівлі. Зокрема, це маєтки в Серебринцях (Чацькі), Деревчині (Подоські), Мурованих Курилівцях (Комарі) [285]. В останньому Д. МакКлер застосовував планувальний устрій доріжок, що нагадували доріжки замку Вакаяма [125].

При аналізі “англійського” парку не можемо оминати такого традиційного аспекту відображення ідилічного життя шляхтича посеред сільських маєтностей, як «аркадійність». «Формула “Креси, як аркадійський світ” містить значення, пов’язане з терміном “маточник”, де збереглися найважливіші цінності *arché*, з яких виникають сакральні взірці, варті наслідування. Цьому сприяла архаїчність форм землеробського побуту, який не зазнав змін, і це було вирішальним, тому що аркадійські кресові країни були сповнені первісної краси і, зокрема, простого життя» [292].

Наслідуючи знамениту «Аркадію» княгині І. Чарторийської в Пулавах, подільська шляхта прагла демонструвати свою близькість до споконвічних землеробських цінностей шляхом включення до композиції парків споруд і рішень, які візуалізують пасторальну ідилію. В окремих випадках

спостерігаємо наявність декоративних споруд, наприклад млин, «а la trianon», у Маліївцях [212, с. 115]. Проте неймовірна краса природних ландшафтів, мальовничість сільських дворів, уміло декорована господарськими будівлями панських маєтків (будинки садівника – с. Маків, млин – с. Печера, комплекси жител та служб у селах Благодатне, Муровані Курилівці, Ободівка, смт. Дашів Вінницької області; Антоніни, Глібів, Охримівці, Покутинці, Цівківці Хмельницької області), візуально розширювала територію парку, при цьому була пасторальним складником.

Отже, прослідковуючи генезу та художньо-композиційні риси подільських парків, констатуємо характерне поєднання регулярного “офіційного” та ландшафтного “романтичного” складників. Поєднуючи в різних пропорціях ознаки “французького” та “англійського” стилів, паркобудівничі, на наш погляд, прагнули досягти максимальної виразності окремих частин паркової композиції.

У ході дослідження ми вперше проаналізували структуру подільських парків з огляду на семантику композиційних рішень. Завдяки цьому вдалося виявити особливу концентрацію чутливих структурних об’єктів, потенційну інтродукцію яких пов’язуємо з відсутністю значної потреби в терраформуванні та спорудженні гідрологічних споруд, з огляду на наявність природних форм.

Систематизовані й охарактеризовані всередині розділу структурні об’єкти, відповідають традиціям романтизму, репрезентуючи оссіанство, античність, готику, «Орієнт», пасторальну ідилію, сучасні (на час фундації) трагізм і «меланхолію», зі значним ухилом закладеного змісту в героїзацію основної ідеї паркової композиції, пов’язаної з історією краю та бунтівним духом окремих власників і творців парків.

4.3. Значення відродження видатних зразків паркового мистецтва для сучасного краєзнавства, регіонознавства, туризму та пам’яткоохоронної справи

Аналіз паркових структур Поділля підказує потребу систематичного, структурованого моніторингу стану справи. Комплексний підхід забезпечить

активізацію рушійних чинників для багатьох сфер культурно-мистецького та наукового життя не тільки в масштабах Поділля, а й усієї України. Завдяки вивченню, структуризації, відродженню унікальних паркових структур ми зможемо відтворити, а відтак, збагатившись культурними набутками, зберегти та передати комплекс знань у мистецькій галузі, історії, соціології, біології тощо.

Більшість маєткових парків Поділля – це результат поєднання культурних і мистецьких традицій Заходу й Сходу, у створенні яких були задіяні найкращі професіонали ландшафтного паркобудування з різних країн. Маєткові комплекси, як осередки культури акумулювали кращі культурні надбання світу. Саме тому вважаємо паркові комплекси регіону потужним гомогенним туристичним ресурсом, який має гарні перспективи подальшого розвитку на теренах Подільського краю. Гомогенні туристичні ресурси – це соціальні та природні об'єкти, події, явища, походження яких пов'язане не тільки з територією України (де вони розташовані, або колись були), а й із територією тієї зарубіжної країни, у межах якої такий об'єкт чи подія первісно виникла [89]. Безперечно, інтерес з боку іноземних громадян можуть викликати не тільки паркові комплекси та місця, пов'язані з життєвим і творчим шляхом, їхніх видатних земляків: Ю. Словацького, Ю. Крашевського, О. Познанської, В. Потоцького, З. Бзожовського тощо. Відповідно, значна частина паркових комплексів Поділля при належному стані збереженості, відновлення, а при потребі – реконструкції має всі шанси привабити потужні туристичні потоки не тільки з усієї України, але й світу. Ряд творів, серед яких «Пан Володиєвський» Г. Сенкевича, «У лукомор'я дуб зелений» А. Пушкіна, поезії А. Ахматової, байки Л. Глібова, створено на теренах подільських маєтків, (відповідно – Михайлівці, Чернятині, Слобідці-Шелехівській, Чорному Острові). Як взірці особливого сегменту світової культури, а саме синтез мистецтва, архітектури, паркобудування, поезії XVIII – поч. XX ст. – паркові маєтки неодноразово слугували місцем подій, описаних у кращих зразках світової літератури. Ураховуючи історичні реалії мистецького життя на Поділлі, серйозний вплив

«польського складника», паркова спадщина регіону привабить насамперед туристів із сусідньої Польщі – культурологів, архітекторів, митців, нащадків знатних шляхетних родів, родини яких мали маєтності на Поділлі. Але гомогенний туризм, вимагає насамперед відповідного рівня інфраструктури, а отже, й серйозних капіталовкладень.

Зокрема, цікавий і для літературознавців, і для краєзнавців й туристів Шелехівський парк на теренах України відомий насамперед «Літературним музеєм Анни Ахматової» [279]. Будинок та фрагменти парку XIX – поч. XX ст. маєтку Вакарів, у садово-парковій зоні якого досі можливо прослідкувати композицію ландшафтного парку, фрагменти алей, елементи французького регулярного стилю та під'їзну каштанову алею, щороку відвідувала знаменита поетеса. Також у Слобідці-Шелехівській частково зберігся палацово-парковий комплекс Новицьких початку XX ст. який широкому загалу не відомий. Ці об'єкти безумовно можуть стати цікавими для складання тематичного туристичного маршруту при наявності зручного під'їзду.

Найкраще збереженими нині з усіх наявних маєтків є Самчики. Це історико-архітектурний музей палацово-паркового мистецтва. «Музей-садиба» в серпні 1997 року отримав статус Державного історико-культурного заповідника «Самчики» [224]. Завдяки статусу він отримав державне фінансування, штат та програму розвитку. Відбулася масштабна реставрація будівель, проводяться спроби відновлення паркової авторської композиції Д. МакКлера. Завдяки фінансуванню та проведеній роботі Самчики поступово стають брендом, що сприяє не тільки туристичному відпочинку, ознайомленню з побутом шляхтичів XVIII – XIX ст., а й створенню особливого відчуття співучасті. Ми виявили своєрідний психологічний феномен, пов'язаний із відвідуванням маєтку в знакові моменти. Зокрема, у Самчиках, завдяки популяризації прогулянок парком, відпочинку в альтанках, проведенню весільних обрядів у Дзеркальній залі напруцьовується “обов’язковість” Самчиків у позитивні моменти життя окремої людини. Таким чином бренд «Самчики» активізує приємні відчуття та сприяє їхньому перенесенню на

позитивне сприйняття інших подібних утворень. Розробці бренду «Самчики» сприяє проведення семінарів, конференцій, «круглих столів» тощо.

Музейні заклади на базі палацово-паркових комплексів – це швидше виняток, ніж поширена практика. Крім Самчиків, на території Поділля найбільш відомими музеями-садибами є Національний музей-садиба М. І. Пирогова (м. Вінниця), Музей П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк (м. Браїлів); Музей історії авіації та космонавтики України (с. Вороновиця), музей-садиба А. Суворова (с. Тиманівка). У цих музейних комплексах завдяки їхньому статусу спостережено добрий стан збереженості парків. Водночас вважаємо, що між доглянутим парком та популярністю музею існує прямий зв'язок, оскільки парк, заохочуючи до відвідин, продовжує виконувати свою репрезентаційну функцію навіть після зміни цільового призначення. Зокрема, у музеї-садибі М. І. Пирогова наявні стрижені шпалерні алеї, невеликий партер перед центральним входом та з боку саду, рядові посадки ялин і лип, що є ознаками регулярного стилю, сад і ландшафтні утворення з листяних та хвойних порід дерев. Загалом парк здатний прийняти значну кількість відвідувачів, чим заохочує якомога довше залишитись біля музею.

Парк у Браїлові за семантикою значно перевищує будівлю палацу, оскільки, як вважають, враження від озер, каналів і островів на річці Рів надихнули свого часу П. Чайковського на написання «Лебединого озера». Музей історії та авіації (музей А. Можайського) у Вороновиці безпосередньо не пов'язаний із тематикою давнього шляхетського маєтку, парк якого формувався як регулярний, проте велич партерної зони курдонера сприяє налаштуванню на грандіозність звершень, висвітлених експозицією музею. Невеликий парк (швидше сад) у Тиманівці свідчить про скромність у побуті його власника – полководця А. Суворова [285].

Оцінка значення парків, що перебувають у відомчій власності, є неоднозначною, оскільки, формально існуючи як рекреації при відомствах, розташованих у маєтках, парки або позбавлені належного догляду (Голозубинецький, Скаржинецький), або рекультивовані на розсуд

користувачів (Виноградівський, Корчунецький, «Куява»). Найбільшим недоліком закритості подібних структур є обмежений доступ громадськості, що унеможливило моніторинг процесу догляду за парком. Зважаючи на закритість лікарень і санаторіїв-профілакторіїв відомчого типу, розташованих посеред парків, останні виведені з кола об'єктів культурного впливу. Безумовно, парк повинен розглядатися в комплексі з об'єктом, навколо якого він розміщений, але, як показують експедиційно-польові розвідки, переважна більшість з них перебуває поза увагою адміністрації відповідних закладів, зазвичай, доглядається та експлуатується територія в безпосередній близькості до будівель, яка завдяки утилітарним підходам втратила первісний вигляд.

Переважно для істориків і краєзнавців становлять інтерес палацово-паркові комплекси із насиченим минулим, віддалені від міст, районних центрів і туристичних маршрутів. Значна їхня кількість сконцентрована на території районів, що межують із р. Дністер, зокрема Дунаєвецький, Заліщицький, Муровано-Курилівецький, Новоушицький. Із позиції розгляду паркотворення на Поділлі обґрунтовано вважаємо подібний вибір даниною модним філософсько-світоглядним тенденціям щодо англійського пейзажного стилю. Зокрема, на території Новоушицького району зберігся ряд палацово-паркових комплексів. З точки зору дослідників персоналій зацікавлення викликає маєток Путятиних – Львових у с. Глібів. Своєрідні краєвиди Придністровських каньйонів, справивши враження на представників шляхти, привели до появи чи не найщільнішого зосередження палацово-паркових комплексів. Свого часу беззаперечно через гармонійне поєднання природних і рукотворних ландшафтів цей регіон називався «Подільською Швейцарією» та рекомендувався знавцями «паркового туризму» для «приємних подорожей» [346]. З таких позицій та перспективних розвідок спеціалістів мають зацікавити: садиба Барановських у с. Любомирівка, зберігся садибний будинок та, частково англійський пейзажний парк (1860 р.); садиба барона П. Местмахера у с. Песець, де частково зберігся парк кін. XIX – поч. XX ст.

Серед садиб, що перебувають у приватній власності – садиба М. Патона (Собанських) у с. Хребтіїв. кін. XVIII ст. – поч. XIX ст. Але, досить перспективний у історико-культурологічному контексті, туристичний об'єкт поступово руйнується.

Відсутність відповідального користувача є однією із головних проблем збереження парків – пам'яток мистецтва. Її можуть вирішити, тільки забезпечивши відповідну законодавчу базу, зокрема ввівши до неї поняття «маєток», «садиба», «парк».

Своєрідним взірцем фундації відродження шляхетних звичаїв господарювання є відбудова та популяризація маєтку XIX ст. І. Мархоцького в с. Отроків. Тутешнім маєтковим комплексом в Отрокові опікується відомий меценат із Львівщини І. Скальський. Щорічно він влаштовує етнографічні фестивалі «Свято обжинок», «Фестиваль: Отроків», продовжуючи традиції святкування, засновані графом Мархоцьким. І. Скальський не тільки реставрує маєтковий комплекс, а й активно пропагує Отроків серед туристів України, Польщі, Чехії, Словаччини тощо. Потужну роботу в аспекті регіональних досліджень стосовно «Миньковецької держави» проводить створений у 2009 році науково-дослідницький «Центр мархоцькознавства» (керівник В. Захар'єв). За час роботи Центру вийшли друком дев'ять томів наукових розвідок краєзнавців. Наступним кроком стала музеєфікація. У 2011 р. відкрили «Меморіальний музей графа-реформатора Ігнація-Сцібора Мархоцького» в Миньківцях та виставкові музейні експозиції в маєтку в Отрокові. Також за цей період проведено декілька «круглих столів» стосовно відродження та збереження маєткового комплексу в Отрокові, акцій «Поляк з великим серцем». Відбулися туристичні презентації садиби та паркового комплексу.

Подібні заходи стосовно збереження палацово-паркового комплексу в Маліївцях на Дунаєвеччині проводить культурно-просвітницька організація «Маліївецька спадщина» (керівник А. Донець)

Фрагментарну роботу стосовно окремих паркових комплексів в аспекті регіональних досліджень проводить Хмельницька міська організація

Національної спілки краєзнавців України (керівник Ю. Блажевич) і Центр дослідження історії Поділля (керівник Л. Баженов).

Однією з головних проблем ряду паркових комплексів є відсутність пам'яткоохоронного статусу. Парки як об'єкти не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток, і, як наслідок, вони не перебувають під охороною відповідних державних структур. Далеко не всі паркові комплекси Вінниччини, Тернопілля й Хмельниччини мають відповідний охоронний статус. За результатами комплексних досліджень, загальна частка парків, що мають статус національного, загальнодержавного значення становить лише приблизно 20 %. «Серед збережених, найкращими є на Вінничині є Немирівський парк та цінні та вікові насадження в Антополі, Бронниці, Чернятині» [180, с. 7]; на Тернопіллі це Більче-Золоте, Скала-Подільська, Заліщики; на Хмельниччині – Голозубинці, Маліївці, Михайлівка, Самчики. Значно більше парків (близько 60%) мають статус пам'ятки місцевого значення і їхній стан збереженості залежить, значною мірою, від діяльності місцевих громад. Приблизно 15 % парків взагалі не мають статусу, тобто не охороняються державними структурами і фактично покинуті напризволяще. Багато маєткових парків «...уже майже зникли або зникають через старіння, перетворення в ліси, нерозумного використання, техногенних процесів, безгосподарності, незнання «користувачів» тощо. Але потрібний пошук найбільш ефективних методів і форм їхнього збереження, реставрації, реконструкції, відновлення, консервації» [221, с. 96]. Відповідні відомості про подібні парки мінімальні, та й ті поступово втрачаються. Під час розвідувальних експедицій, з липня 2013 р. по січень 2018 р., нами були зроблені висновки, що місцеві жителі володіють мінімальною інформацією щодо маєткових парків, власників маєтків та історико-культурних реалій в їхніх же населених пунктах. Практично невідомими для місцевих мешканців залишались паркові комплекси в Покутинцях, Цівківцях, Охрімівцях, Удріївцях, інших місцевостях.

Як показують результати дослідження, значна частина проблем пов'язаних із негативним станом збереженості об'єктів культурної спадщини,

виникає від недостатньої інформованості суспільства, широкого кола науковців, краєзнавців, громадських організацій стосовно їхнього існування. Тому насамперед необхідна широка популяризація маєткових паркових комплексів, включення їх до системи туристичних маршрутів, потужна реклама, створення туристичних брендів. Активна участь відповідних організацій, місцевих громад у процесі охорони маєткових комплексів забезпечить належний рівень збереженості об'єктів культурної спадщини. Очолити цей процес мають офіційні структури, які безпосередньо несуть відповідальність за збереження подібних пам'яток перед державою і прийдешніми поколіннями. Це відділи охорони пам'яток історії та культури, управління екології та природних ресурсів, обласні управління культури, туризму і курортів. Фактично в кожній області створений «Реєстр об'єктів пам'яткоохоронної спадщини», але не розроблений механізм регулювання і контролю, що призводить до непоправних наслідків. Спостережено розповсюджені самочинні дії стосовно парків, що йдуть урозріз із законодавством, де «забороняється така господарська діяльність, яка може шкідливо вплинути на їх стан, призвести до знищення рідкісних і цінних дерев та насаджень, до руйнування або пошкодження архітектурних об'єктів чи художніх пам'яток» [180]. Зокрема, експедиція проведена дисертантом парковими комплексами Новоушицького району (серпень 2016 р.), виявила зруйнованою неоготичну водонапірну вежу на території маєткового комплексу Путятіних – Львових у Глібові. У реєстрі об'єктів пам'яткоохоронної спадщини вежа значилась як наявна. Дослідницька експедиція територією Дунаєвецького та Ярмолинецького районів (січень 2018 р.) виявила вирубку частини дерев паркового комплексу «Куява» (с. Соснівка) (див. Дод. 3, рис.19). Під час цієї ж поїздки, фотографічним методом було зафіксовано частково зруйнований маловідомий палацово-парковий комплекс Лозинських – Дмоховських в Удріївцях.

Частина паркових комплексів Поділля втрачає мистецьку вартість у зв'язку з безгосподарністю, або, навпаки, з занадто активною господарською

діяльністю місцевих мешканців. Яскравим прикладом є нині знищене містечко Червоноград на Тернопіллі, (у наш час с. Нирків). Протязі десяти років на рівні обласної ради, управління туризму Тернопільської ОДА і відповідних загальнодержавних органів, велася мова про створення в урочищі Червоне, поблизу с. Нирків «Національного заповідника «Червоноград» [337]. Ця місцевість уже давно відома за межами Подільського регіону як популярний туристичний об'єкт. Від перебування великої кількості туристів, особливо в літній період, страждають насамперед паркові насадження, що активно вирубуються. Майже повністю зруйновано споруди палацу та костелу. Тільки негайне надання паркові відповідного охоронного статусу, та комплексний підхід, стосовно вирішення нагальних потреб, врятують унікальний парковий комплекс Тернопілля. Поки що урочище окремого природоохоронного статусу не має, а входить до складу Національного природного парку «Дністровський каньйон». Подібна ситуація складається в парковому комплексі с. Ягільниця, де поступово втрачаються найбільш цінні екземпляри старих дерев. Значно краща ситуація в плані збереженості склалася в парках, що мають статус національного значення. Це паркові комплекси в Більче-Золотому, Михайлівці, Макові, Немирові, Печері, Скалі-Подільській, Соколівці. І тільки одиниці з них мають статус історико-культурних заповідників або музеїв загальнодержавного значення.

Для широкого загалу туристів відомо буквально декілька десятків парків, які перебувають у відносно нормальному стані збереження. Деякі з них під впливом різних чинників, зокрема, часу, людської бездіяльності, опинилися під загрозою повного руйнування та знищення.

Паркові комплекси є цінним дослідницьким полігоном для науковців у низці вузьких галузей. Зокрема, інтродукція деревостану, дослідження раритетних особин, симбіотичні зв'язки штучно утворених біоценозів є пріоритетним напрямком у вивченні дендрології парків. Вплив на стан ґрунтових вод з огляду на ретроспективний аналіз впливів із часів формування паркових водойм досліджують меліоратори. Антропогенна географія та

грунтознавство є науками, що виявляють впливи на формування рельєфів, зміни стану ґрунтів під антропогенним впливом. Рельєфи й ґрунти паркових утворень є неоціненним джерелом відомостей стосовно стану ґрунтів та їхньої розробки двохсотлітньої давнини, оскільки впродовж періоду існування парків рекультивація ґрунтів не проводилася.

Охорона паркових структур вимагає послідовних мір. Для визначення наявності, стану збереженості, потенційних заходів охорони цінним дослідженням є «Реєстр по пам'яткам архітектури і містобудування Хмельницької області», який створили у 1993 р. у відділі пам'яток і містобудування НДІТІАМ (зав. відділом і відповідальний виконавець Е.Тиманович). Однак нині цей реєстр існує тільки на папері, оскільки відсутній дієвий механізм практики реалізації заходів із збереження пам'яток. В основу Реєстру покладені матеріали архівного фонду НДІТІАМ, особисті матеріали автора реєстру пам'яток архітектури області Е. Тимановича, матеріали, накопичені для «Зводу пам'яток історії та культури», але головний масив даних становить інформація, одержана під час суцільного обстеження усієї території Хмельницької обл., що проводилося в 1992–1993 рр.

Паспортизація та занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток стали значними кроками в збереженні парків. Теперішній стан більшості з них, що сьогодні знаходяться у занедбаному стані й опинилися під загрозою знищення, вимагає захисту зі сторони держави. Негативні тенденції – будівництво в охоронних зонах пам'яток, відсутність облікової документації (паспортів) та охоронних договорів на об'єкти й пам'ятки культурної спадщини. Більш дбайливе ставлення до паркових комплексів, подальше вивчення та розумне використання надзвичайно збагатять нашу культуру і поновлять призабуті сторінки нашої історії.

Окрім того, першочерговим завданням сьогодення є вирішення низки проблем, пов'язаних з їхнім збереженням (в окремих випадках – уже відродженням) та використанням. На наш погляд, варто негайно провести моніторинг паркової спадщини Поділля, розробити регіональні заходи щодо

вирішення цієї актуальної проблеми та включити їх до Державної програми охорони культурної спадщини на 2012–2022 рр., тощо [61].

На нашу думку, статус парків як пам'яток природи, занесених до природоохоронного фонду України, не виправдовує повністю, покладених сподівань. У такому контексті парки розглядаються як біоценози, у яких цінними є окремі екземпляри. Звідси, основним є збереження таксонів деревних рослин, що досягли певного віку, чи є нехарактерними для тієї чи іншої місцевості. Відповідно, після втрати цих таксонів (вікових, від хвороб тощо) нівелюється цінність парку. Виведення з природоохоронного фонду й унесення до переліку пам'яток історії та культури (а ще краще паралельне дублювання), на наш погляд, дасть змогу розглядати концепцію збереження парку із позицій мистецької та історичної вартості. Зміна підпорядкування змінить ставлення та забезпечить збереження культурного складника. Це дозволить зберегти авторську концепцію бачення паркової композиції, створити умови для відображення історизму та ментальності епохи періоду створення парку. Водночас відповідно до концепції ретельно відновлювати (шляхом підсадження аналогів) композицію, забезпечивши збереження вцілілих таксонів. Поряд із цим, забезпечити видалення нехарактерних насаджень (самосіву, загущень, озелення «на власний розсуд») тощо.

Урегулювання законодавчої й нормативної бази забезпечить комплексний науковий підхід до заходів із вивчення сучасного стану парків. Задля потенційного відновлення паркової композиції слід забезпечити подальші розвідки вцілілих частин паркових утворень, а також «археологічних залишків» (пеньки, насипи, вали, рови тощо) для складання карт, схем та формування відповідних дендропланів, планів комунікацій та генеральних планів реконструкцій парків [180; 221].

У ході підготовки масштабних реконструкцій слід забезпечити високий кадровий рівень. Адже відновлення історичних об'єктів потребує від реставратора не тільки різнобічних знань з історії, архітектури, садово-паркового й ландшафтного мистецтва, дендрології, ґрунтознавства, меліорації

тощо, а й значної ерудиції та уяви. Відтак, фахівці із достатньою компетенцією зможуть на основі вивчення сукупності історичних матеріалів зуміти відновити твір мистецтва із всіма основними особливостями періоду його розквіту [221, с. 93].

Із метою покращення розуміння стану проблеми збереження парків потрібно створити класифікацію об'єктів. Паркові утворення в плані збереженості класифікуються за такими принципами: цінність (історична, архітектурна, художня, дендрологічна); час створення (старовинний); стиль просторово-композиційного вирішення (регулярний, ландшафтний, еклектичний); збереженість (добра, фрагментарна, погана); характер використання сьогодні тощо [221, с. 95]. На думку фахівців, це сприятиме відродженню видатних зразків паркового мистецтва. Доповненням класифікації слугуватиме ознайомлення з історико-мистецькими особливостями розвитку паркового комплексу протягом усього періоду його існування, установлення його художньо-історичної цінності, унікальності, значення в системі національної культури [221, с. 96].

Унікальність важливості відродження паркових структур, на нашу думку, полягає в їхній оригінальності (автентичності), з огляду на особливості існування паркових ценозів із періодами росту, зрілості, старіння, загибелі. Будь-який паркобудівничий бачить кінцевий результат своєї роботи тільки в уяві, передбачаючи її зміни. Відповідно, за умов прогнозу сезонних і вікових змін, урахування лінійної та об'ємно-просторової структури, вивчення деревостану, спираючись на базові положення історичного розвитку культурного процесу, маємо резонні підстави, відтворивши паркову композицію, вважати її оригінальною. Вивчення, збереження, реконструкція ансамблів із широким залученням науковців відповідних галузей і спеціалістів з пам'яткоохоронної справи буде досить ефективною та матиме позитивний вплив на процес відродження культурного життя Поділля. Обстеження паркової спадщини регіону засвідчило її різноманітність, і в аспектах

архітектурно-мистецької, історичної, біологічної цінності, і стану збереження й перспектив використання.

Інвентаризація, науковий аналіз стану кожного об'єкту історико-культурної спадщини – стратегічне завдання, яке повинне постати серед найбільш нагальних потреб регіонального розвитку. Історико-культурна спадщина є своєрідним скарбом держави, який потрібно пускати в обіг, як будь-який капітал. Відповідно, у ході моніторингу слід розробити науково обґрунтоване використання кожної пам'ятки. Для підвищення ефективності результатів наукових розвідок, делегувати повноваження з координації впливів компетентним структурам. Зокрема, таким є «Товариство виявлення, охорони, збереження історичних маєтків» (скорочено ТВОЗІМ), яке створили у 2007 р. [92, с. 175]. До товариства увійшли фахівці, громадські організації Поділля. Метою організації стало комплексне вивчення та пропаганда історії, архітектури й культури маєтків, їхньої охорони та збереження [216]. Основним завданням є збереження та примноження історико-культурних та природних багатств краю. Отже, Поділля має всі можливості для розвитку туристичної галузі. Але перетворення регіону на один із центрів історичного туризму потребує зусиль не тільки влади, а й громадських і комерційних організацій, а також усіх, кому не байдужа подальша доля історико-культурної спадщини краю. Потрібно вирішити багато питань, пов'язаних із водопостачанням, благоустроєм, підвищенням рівня житлово-комунального та культурного обслуговування місцевого населення та гостей. Розвиток туристичної інфраструктури повинен стати одним із пріоритетних напрямків для регіону. Така місцева політика надасть можливість зберегти унікальну культурну та історичну спадщину, підтримувати її на належному рівні, а також забезпечить постійні фінансові надходження до місцевого бюджету і перетворить Поділля на один з основних центрів туризму нашої держави.

Отже, масштабність будівництва подільських паркових утворень, викликана комплексним впливом різнопланових чинників, є унікальною. Серед найвагоміших чинників, що визначають феномен подільських парків є

особливий статус Поділля кінця XVIII – поч. XX ст. як території, що визначався такими факторами: ґрунтові, кліматичні та рельєфні умови. Поділля зазначеного періоду, є територією зміни політичних формацій, у ході яких утворився своєрідний культурний сплав західної та східної мистецьких течій, що стали плідним підґрунтям у вигляді місцевих культурних традицій. Особливості їхнього сплаву знайшли відгук у ментальності власників маєтків, здатних до сприйняття новацій, долучаючи їх до традиційних цінностей, заснованих на «сарматизмі» та гонорі шляхти фронтиру.

З огляду на сукупність факторів «подільський парк» є особливим культурним утворенням періоду розвитку мистецької течії романтизму, зовнішнім вираженням сутності власника – місцем обособлення та збереження унікальності його особистості; переважно синтезом, течій та напрямів ландшафтного мистецтва, місцем експериментів власників або ландшафтних архітекторів з поєднання різнопланових структур і насаджень, цінним джерелом відомостей про епоху.

Основні положення розділу розкриті в наших публікаціях «Парки Деражнянщини: Історична доля та перспективи» [309]; «Дослідження маловідомих палацово-паркових комплексів Поділля кінця XVIII – XX ст. у контексті вивчення їх збереження та популяризації.» [311].

Література до розділу:

28, 29, 31, 38, 45, 50, 61, 73, 77, 84, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 119, 125, 130, 134, 136, 137, 141, 147, 152, 160, 162, 174, 180, 181, 194, 195, 197, 205, 207, 212, 215, 216, 217, 218, 221, 224, 237, 252, 260, 261, 262, 266, 279, 285, 291, 292, 318, 319, 321, 322, 324, 328, 330, 331, 332, 333, 337, 344, 346, 347, 350, 359, 372, 378, 379, 380, 386, 390, 391, 392, 395, 396, 397.

ВИСНОВКИ

1. У процесі розвідок було розглянуто наукові, архівні, публіцистичні та іконографічні джерела для визначення ступеня розробки проблеми; обґрунтовано і застосовано методику проведення дослідження, яка підтвердила правильність обраних методів. Констатовано, що значний обсяг матеріалів у сфері ландшафтно-паркового мистецтва, самодостатнього культурно-мистецького явища на теренах Поділля перебував поза увагою науковців, що й зумовило необхідність постановки та новизну цього дослідження.

2. Установлено, що філософсько-світоглядні уявлення в організації ландшафтних композицій у досліджуваному часово-просторовому контексті, виражені через композиційні, структурні та семантичні аспекти наповнення парків. Визначено, що зовнішній світ шляхетського маєтку у вигляді парку, об'єднуючи попередню історію розвитку ландшафтного мистецтва, утворює ідеальний образ, утілений за побажаннями власника, його смаками, освітою, життєвими віхами. Представлено еволюцію традиції подільського маєткового парку як відображення світових мистецьких традицій і автентичних особливостей, міжкультурної взаємодії, зумовленої локацією регіону. Визначено критерії вибору місця закладення маєтку, з урахуванням економічних, світоглядних, психоемоційних факторів.

3. Простежено онтогенез паркового мистецтва в історичній ретроспективі. Виявлено зв'язок еволюції парків з розквітом сільського господарства в локальних осередках. Аргументовано представлено паркобудування як окремий мистецький напрям, синтетичне мистецтво. Доведено, що паркові ландшафти утворюються за законами мистецтва. Простежено взаємозв'язок філософських засад, культурної канви окремих історичних епох та їхнього відображення в мистецтві паркобудування. Виокремлено історично сформовані види парків: «парадиз», «чор-бак», китайський, японський, античний, монастирський, ренесансний, бароковий, французький регулярний, англійський (аркадійний, романтичний, пейзажний), автохтонний. Виокремлено чотири основні етапи паркобудування на Поділлі впродовж XVIII – поч. XX ст.: абсолютизм,

демонстрація влади людини над природою, її «упорядкування», прославлення і підкорення одночасно, доказ безмежної влади монарха, ідея природного порядку – французький регулярний стиль; парк як об'єкт обожнення, поклоніння перед природою, захоплення легендами, міфами, античними героями, історичними асоціаціями – англійський пейзажний стиль; «ушляхетнення» природи – ідея природного парку; еkleктичний парк. На основі семіотичного методу сформульоване визначення маєткового парку як культурного феномена паркобудівної традиції Поділля (ост. чв. XVIII-поч. XX ст.).

4. Установлено, що представники шляхетської частини суспільства відіграли вирішальну роль у процесі паркобудування як фундатори, натхненники та цінителі паркового мистецтва, яке характеризує культурницьку канву цілої епохи. Досліджено, що формування паркових комплексів Поділля, зумовлене функціональністю в перспективній експлуатації як репрезентативної, атракційної, рекреаційної, консолідаційної та сегрегаційної зони впливу власника. Відзначено роль паркових утворень у характерних регіональних виявах гостинності як головного засобу комунікації еліти. Простежено трансформу західноєвропейських стилів у ході інтеграції в паркових зонах Поділля. Визначено шляхи поширення передових ідей європейського мистецтва парків, чільними серед яких є запозичення під час подорожей та освіченість власників, сприйняття рекомендацій авторитетних осіб. Досліджено характерне поєднання регулярного «офіційного» та ландшафтного «приватного» складників. Визначальним та унікальним є семантичне наповнення романтичного складника парку, побудованого на реальних образах, близьких власникам. Відповідно, роль алегоричних ідилічних концепцій нівельована.

5. Здійснено спробу класифікації трансформи компонентів природного ландшафту під час будівництва садиб, згідно з якою визначено п'ять типів паркових структур з огляду на природні компоненти, серед яких: парки із складним полігональним рельєфом та парки із відносно площинним рельєфом. Доведено, що композиція переважної більшості парків структурована згідно з

рельєфом зазначених утворень, розташуванням палацу зі службовими приміщеннями та можливостями під'їзду, наявністю та призначенням водойм, існуванням або відсутністю попередніх паркових структур. Визначено ключову роль тенденційної спрямованості панівного стилю. З'ясовано, що основою подільських парків від часу заснування і дотепер є природні лісові масиви, переважно діброви та кленовники. Найкраще збереженими колекціями аборигенної та інтродукованої деревної рослинності відзначені парки, що перебували у відомчій власності. Найгірше збереглися парки, належні місцевим громадам. У ході дослідження виявлено понад 300 найменувань таксонів у колекціях парків. Із 59 інтродуцентів 48 є рідкісними. Установлено відсоткове співвідношення застосування екзотів у паркових структурах.

6. Визначено концептуальні засади розвитку краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності в контексті вивчення мистецтва парків на Поділлі. Установлено цінність паркових утворень XVIII – XIX ст. для дослідників мистецтвознавчих, історико-краєзнавчих, природничих, соціально-психологічних наук. Проаналізовано потенційні можливості подільських парків як і самостійних туристичних об'єктів, і репрезентативних та рекреаційних складників музеїв і заповідників. З'ясовано пріоритетність розгляду саме паркового мистецтва як першочергового реципієнта програм відродження пам'яток культури з огляду на критичний стан насаджень. Обґрунтовано потребу зміни підходів до справи збереження парків з боку державних структур, зокрема встановлення формату пам'ятки культури. Доведено можливість відновлення мистецького складника паркових утворень, за умов компетентного моніторингу, суспільної інформованості, актуалізації ціннісної парадигми. Запропоновано шляхи вирішення проблем мотиваційного характеру у справі дослідження та відновлення парків Поділля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві

1. Ведомости со сведениями о лицах, высланных из Киевской, Подольской, Волынской габерний за участие или содействие в польском восстании 1863–1864 гг. с указанием принадлежащих им имений, 30 декабря 1865 г. – 13 декабря 1867г., *ЦДІАК України* (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442. Оп.815. Спр.490. мікрофільм.

1.2. Державний архів Вінницької області

2. Регистра прихода и расхода денег Немировской экономической кассы на 1862 г. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 564. Оп. 1. Спр. 1. 102 арк.
3. Регистра прихода и расхода денег Немировской экономической кассы на 1865 г. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 564. Оп. 1. Спр. 2. 102 арк.
4. Переписка Щербатовой с управляющим именем А. А. Воллендтом. 1900 – 1918. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 863. Оп. 1. Спр. 19. 44 арк.
5. Табель и расчетный список в Немировском имении Щербатовой. 1915. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 863. Оп. 1. Спр. 56. 71 арк.
6. Фотографии Щербатовой М. Г., Щербатовой С. А., Строгановой М. Н. Надгробная надпись Щербатовых Г. С. и Н. Н. Вяземской, бюст неизвестного. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 863. Оп. 1. Спр. 56. 8 арк.
7. Документи товариства опіки пам'ятників старовини (на польській мові). 1916 р. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 3.
8. Геометрический план с. Большой Жмеринки графини Е. Ле Шуазель Гуфье. 1872 г. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 9. 1 арк.

9. План усадьбы и дома Воробиевского имения Брацлавского уезда. 1914. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 28. 1 арк.
10. Plan folwarku Zarudynieckiego. Powiecie Braclawskim polozonego. 1840 г. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 35. 1 арк.
11. План части г. Немирова с примыкающей усадьбой дворянина Косовского. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 83. 1 арк.
12. План парка в Немирове. 1900 (1890?). *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 84. 1 арк.
13. План парка в Немирове. 1900. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 85. 1 арк.
14. План сада при винном складе в г. Немиров 1903 г. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 1. Спр. 88. 1 арк.
15. Немировский дворец. Фасад. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 2. Спр. 3. 1 арк.
16. Немировский дворец. Разрез. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 2. Спр. 4. 1 арк.
17. План парка Немировского дворца. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Ф. 866. Оп. 2. Спр. 5. 1 арк.

1.3. Державний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

18. Гравюри Наполеона Орди. *Державний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»*

1.4. Державний історичний архів Хмельницької області

19. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Грушки помещика Мечислава Потоцкого. 24 дек. 1845 – не позже 1850. *ДАХМО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 25. 9 арк.
20. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Войтовец, княгини Северины Витгинштейн. 4 дек. 1845 – 7 окт. 1850. *ДАХМО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 120. 11 арк.
21. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Вороновиц и селения Ганщины и Сорочина помещика Ивана Грохольского. 24 нояб.

- 1845 – 22 июля 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 123. 31 арк.
22. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени м. Печеры Сигизмунда Свейковского. 18 авг. 1845 – 1 окт. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 152. 15 арк.
 23. Об инвентаре имени с. Сокольца помещика Сигизмунда Свейковского. 18 авг. 1845 – 7 окт. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 159. 13 арк.
 24. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени м. Тульчина помещика графа Мечислава Потоцкого. 3 ноября 1845. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 167. 21 арк.
 25. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени помещиков Ивана и Адама Рациборовских в м. Макове и приселках Завадовке и Приворотье. 1 апр. 1836 – 7 сент. 1852. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 366. 60 арк.
 26. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени с. Белой помещика Глямбоцкого М. 4. апр. 1845. – 16 февр. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 372. 10 арк.
 27. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени с. Маков Каменецкого уезду помещиков Ивана и Адама Рациборовских. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 8–10.
 28. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени с. Малиевцы Каменецкого уезду помещицы Варвары Лукановской и Францишка Качуровского. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 405. Арк. 15.
 29. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имени с. Удриевцы Каменецкого уезду помещика Михала Лозинского. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 441. 20 арк.

30. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Вербовки Мурованой князя Александра Витгенштейна. 7 дек. 1845 – 22 дек. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 466. 9 арк.
31. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Охримовец и Мазник помещика Виктора Скибневского. 3 нояб. 1845. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 500. 12 арк.
32. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Маниковцы Летичевского уезду помещика Людвика Косельского. 10 окт. 1845 – марта 1850. Спр. 501. 15 арк.
33. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Охримовец помещика Виктора Скибневского. 2 нояб. 1845 – 15 июля 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 509. 20 арк.
34. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Сутковец помещика Людвика Грабянки. 31 июля 1845 – 22 июня 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 515. 17 арк.
35. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Шелехова и Слободки Шелеховской помещика Егора Ковецкого. ноября 1845 – мая 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 521. 15 арк.
36. Списки помещичьих имений Летичевского, Каменецкого, Проскуровского уездов, с указанием количества крепостных крестьян и земли помещиков. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 527. 65 арк.
37. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения м. Янова помещика графа Холоневского. 3 ноября 1845 – 7 апр. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 721. 19 арк.
38. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Баламутовки наследников Нагонецких. 10 дек 1845 – 13 июня 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 964. 19 арк.

39. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Водичек помещика Вильгельма Залевского. 13 дек. 1845 – марта 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр 985. 12 арк.
40. Об рассмотрении инвентаря и выпись инвентаря имения м. Воньковец с приселками Людвиковкой, Майданом и Корижином помещика Людвика Черкаса. 17 дек. 1845 – марта 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1105. 14 арк.
41. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения части с. Глибова помещика Ивана Рутковского. 15 ноября 1845 – не позже 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1108. 15 арк.
42. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения Говоровского фольварка графа Ксаверия Стадницкого. 24 окт. 1845 – 7 окт. 1851. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1112. 16 арк.
43. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения м. Жванчика, приселков Трибуховки, Липин и Малый Жванчик помещика Иосифа Регульского. 17 дек 1845 – 1851. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1127. 16 арк.
44. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Малиовец помещика Нарциса Маковецкого. 20 апр. 1845 – 30 сент. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1174. 15 арк.
45. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Покутинец с приселком Примосовкою помещика Иосифа Грохольского. 20 апр. 1845 – апр. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1183. 13 арк.
46. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Томашевки помещика А. Крижановского. 17 окт. 1845 – 7 окт. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1205. 13 арк.
47. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения части с. Томашевки помещицы Наталии Калининой. 17 окт. 1845 – 20 нояб. 1850.

- ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1206. 13 арк.
48. Об рассмотрении инвентаря и выпись изинвентаря имения м. Тинной помещика Павла Бутягина. 20 апр. 1845 – 30 сент. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1214. 13 арк.
 49. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Хребетьева помещика Константина Собанского. 26 нояб. 1845 – 22 июля 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1216. 18 арк.
 50. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Цивковец помещика Рафаила Хлебовского. 4 нояб. 1845. – 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1217. 18 арк.
 51. Об рассмотрении инвентаря и выпись из инвентаря имения с. Чабановки и д. Раколупцы помещика Матеуса Ижицкого. 2 нояб. 1845 – окт. 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1218. 16 арк.
 52. Об рассмотренииинвентаря и выпись из инвентаря имения с. Джурин помещика Петра Собанского. 27 апр. 1845 – 1850. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1247. 14 арк.
 53. Подільський губернський комітет з розгляду та складання інвентарів на поміщицькі землі та маєтки, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – 1837–1854 рр. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1423. арк. 159.
 54. Старокостянтинівський повітовий предводитель дворянства, м. Старокостянтинів Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. 1858. *ДАХмО* (Державний архів Хмельницької області). Ф. 672. Оп. 1. Спр. 1. арк. 220.

1.3. Кам'янець-Подільський державний архів

55. Переписка с Киевским, Подольским и Волинским генерал-губернатором, Подольским губернским предводителем дворянства, генеральным викарием Каменецкой епархии и другими о предстоящих общих

- дворянских выборах в Подольской губернии; списки дворян участвовавших в выборах, формулярные списки и списки избранных депутатами Подольского дворянского депутатского собрания. 5 янв. 1856 – 25 окт. 1856. *Кам'янець-Подільський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 204. 424 арк.
56. О проверке библиотеке принадлежащей Ямпольскому казначею Ястрембскому о изъятии запрещенных и неизвестных книг. 3 февраля 1834 – 16 сентября 1836. *Кам'янець-Подільський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1400. 38 арк.
57. Об учреждении в г. Каменце-Подольском публичной библиотеки. *Кам'янець-Подільський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 3401. 278 арк.
58. По ходатайству мирового посредника 1 участка Летичевского уезда Новицкого о разрешении ему открыть в г. Летичеве русскую библиотеку. 13 января 1865 – 1 июня 1865. *Кам'янець-Подільський державний архів*. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 4358. 8 арк.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

59. Архітектурно-ландшафтний комплекс помістя в м. Муровані Курилівці Вінницької області. Територія комплексу. Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони. 1996. Т. II. Кн. I.
60. Природно-заповідний фонд Хмельницької області. *Природно-заповідний фонд України*. URL: <http://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-21.html> (дата звернення: 12.11.2017).
61. Про охорону культурної спадщини: Закон України. *Офіційний вісник України*. 2000. № 27. С. 32
62. Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.: постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 року № 1330. *Офіційний вісник України*. 2002. № 37. С. 16.

63. Про затвердження Списку історичних населених місць України: постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 року № 878. *Урядовий кур'єр*. 2001. № 142. С. 98.
64. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 року № 1760. *Офіційний вісник України*. 2002. № 52. С. 128.
65. Ковальчук С. І. Про стан садово-паркового мистецтва в Хмельницькій області. URL: http://www.tovtry.km.ua/ua/info/articles/press_npp/25.html (дата звернення: 12.11.2017).
66. Реєстр пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області, виконаний відділом пам'яток і містобудування НДТІАМ Мінбудархітектури України / за ред. Є. В. Тимановича. Київ, 1993.

3. Літературні джерела

3.1. Монографії, статті та рецензії

67. Английские сады. Известные сады Великобритании. <http://www.zelensad.com.ua/istorija-landshaftnogo-dizajna/anglijskie-sady/anglijskie-sady-s-mirovoj-izvestnostju.html> (дата звернення: 12.11.2017).
68. Андреева Е. Постмодернизм: искусство второй половины XX – начала XXI века. Санкт-Петербург: Азбука-классики, 2007. 488 с.
69. Антоніни. Україна. Хмельницька область. URL: http://ukraina.turmir.com/ua_loc_1178.html (дата звернення: 04.02.2019).
70. Архивъ Юго-Западной России издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевском, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. Киев: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., соб. домъ, 1886. Ч. VIII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. 778 с.
71. Архипова Я. А. Объекты ланд-арта в искусстве ландшафта. *Культурные ландшафты России и устойчивое развитие*: IV вып. трудов семинара

- «Культурный ландшафт» / отв. ред. Т. М. Красовский. Москва: Географический факультет МГУ, 2009. С. 128–131.
72. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в XIX – на поч. XX ст. *Народна творчість та етнографія*. 1981. № 6. С. 48–54.
 73. Архітектурні та природні пам'ятки України. URL: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/reestr/index.php> (дата звернення: 04.02.2019).
 74. Асеев Ю. В. Подорож в англійський світ. Київ, 1970. 126 с.
 75. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995. 193 с.
 76. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993. 479 с.
 77. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. URL: <http://tovtry.com/ru/history/rolle/r04.html> (дата звернення: 04.02.2019).
 78. Банфи А. Философия искусства. Москва: Сов. энцикл., 1989. 102 с.
 79. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 179 с.
 80. Барташук О. До історії втраченого палацового ансамблю пана Йосипа Стемпковського в м. Лабунь. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. Самчики: 2011. Вип. 3. С. 147–154.
 81. Бартенев И. А., Батажкова В. Н. Очерки истории архитектурных стилей: учеб. пособ. Москва, 1983. С. 142.
 82. Берг Л. С. Достижения советской географии (1917–1947). *Избр. труды*. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. Т. 1. 395 с.
 83. Березіна І. В. Мистецька спадщина Наполеона Орди у пам'яткоохоронній та реставраційній справі. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2005. Вип. 12. С. 186–193.
 84. Березіна І. В. Український архітектурний пейзаж у творчості Наполеона Орди. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного*

- університету. Сер.: Педагогічна. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2005. Вип. VI. С. 170–174.
85. Библия. Москва: 1904. Ч. 1: Книга священного писания Ветхого завета. 714 с.
 86. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. Київ: Мистецтво, 1981. 159 с. (Нариси з історії укр. мистецтва).
 87. Білоус В. І. Садово-паркове мистецтво. Коротка історія розвитку та методи створення художніх садів: навч. посіб. Київ: Науковий світ, 2001. 299 с.
 88. Бондаренко А. Маліївці. *Подорожі Україною і світом*. URL: andytravel.com.ua/maliyivci (дата звернення: 04.01.2018).
 89. В'їзний туризм: навч. посіб. / Коваль П. Ф., Алешугіна Н. О., Андрєєва Г. П. Ніжин: Вид. Лук'яненко В. В., 2010. 304 с.
 90. Вавер О. Ю. Садово-парковое искусство XVIII века как историко-философская проблема. *Вопросы философии, культурологии и истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. О. В. Никулина, М. М. Новикова. Нижневартовск: Изд-во Нижневартовского гос. пед. ин-та, 1999.
 91. Василевський С. Життя польське у XIX столітті. Київ: Темпора, 2015. 520 с.
 92. Велика Волинь: наук. зб. / Житомирське наук.-краєзн. т-во дослідників Волині. [Антонінський край у просторі і часі: у 2-х т.: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. (сmt. Антоніни, Краси́лівського р-ну, Хмельницької обл., 11–14 черв. 2008 р.)]. Житомир: М.А.К., 2008. Вип. 39. Т. 1. 340 с.
 93. Велика Слобідка (Мукша). Замки та храми України. URL: <http://castles.com.ua/muksza.html> (дата звернення: 18.12.2017).
 94. Вергунов А. П., Горохов В. А. Русские сады и парки. Москва: Изд-во «Наука», 1987. 416 с. URL: http://landscape.totalarch.com/russian_gardens (дата обращения: 23.01.2018).
 95. Верзилин Н. По садам и паркам мира. Ленинград: Дет. лит., 1961. 399 с.
 96. Видатні поляки на Поділлі: наук. вид. Хмельницький, 2015. 193 с.

97. Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутського междуреччя в період расцвѣта трипольської культури (Періодизація, хронологія, локал. варіанти) / АН МССР. Отд. етнографії і искусствоведення. Кишинев: Штиинца, 1983. 107 с.
98. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підруч. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 480 с.
99. Візнюк В. Діонісій МакКлер – паркобудівничий України. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. Самчики, 2009. Вип. 2. С. 20–22.
100. Вінкельман Й. Й. Про художній ідеал прекрасного / пер. з нім. Б. Гавришків, Н. А. Дубина. Київ: Мистецтво, 1990. 307 с.
101. Власов В. Г. Стили в искусстве: словарь: архитектура, графика, декоративно-прикладное искусство, живопись скульптура. Санкт-Петербург: Кольна, 1995. Т. 1. 672 с.
102. Галкін С. І. Історія створення та головні етапи розбудови дендропарку «Олександрія» НАНУ. *Парки Діонісія Міклера*: матеріали міжнар. наук. конф. Кременець, 2012. С. 30–38.
103. Гамалія К. М. Садово-паркові ансамблі України в контексті розвитку світової культури паркостроїтельства. *Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Історія і філософія науки і техніки*. 2005. Вип. 12. С. 94–97.
104. Гамалія К. Планувальне рішення садів Семіраміди в контексті ландшафтного дизайну. *Народознавчі зошити*. 2016. № 5 (131). С. 1244–1250.
105. Гамалія К. М. Місце садово-паркового мистецтва в культурній спадщині України XVIII–XIX ст. *Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатовікових національних традицій України*: матеріали VI Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. Луцьк: Вересень-жовтень. 1993. С. 166.
106. Гамалія К. М. Філософія природи і гроту в ренесансному парку. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2001. Вип. 4. С. 37–39.

107. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області: моногр. / за ред. К. І. Геренчука. Львів: Вища школа. 1980. 152 с.
108. Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер. А. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1: Клію. 576 с.
109. Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI – XVIII вв. *Беларусь и Россия: общество и государство*. Минск, 1998. Вып. 2. URL: <http://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html> (дата обращения: 02.11.2017).
110. Голлербах Э. Ф., Вильчковский С. Н., Успенский А., И. Императорские сады и парки. Москва: Изд-во ОлмаМедиаГрупп / Просвещение, 2016. 304 с.
111. Горна Л. А. Стилiстичнi особливостi садiбо-паркового комплексу в с. Самчики. *Мистецька спадщина Подiлля у контекстi полiкультурного європейського простору*: зб. наук. пр. за результатами мiжнар. наук.-практ. семiнару. Кам'янець-Подiльський: Кам'янець-Подiл. нац. ун-т iм. I. Огiєнка, 2010. С. 48–53.
112. Гостев В. Ф. Проектирование садов и парков. Москва: Стройиздат, 1991. 340 с.
113. Гудак В. Д. До питання організації та взаємозв'язку народного мистецтва і садово-паркового (ландшафтного) середовища. *Подiльський нацiональний природний парк: доцiльнiсть i проблеми створення*: матерiали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подiльський, 23–24 вересня 1993 р.) Кам'янець-Подiльський, 1993. С. 42–43.
114. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губерн. правления, 1901. 401 с.
115. Гульдман В. К. Подольская губерния. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1889. 414 с.
116. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. *Настольная справочная книга для землевладельцев и арендаторов*.

- Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1898. 440 с.
117. Гусев Н. Н., Еремеев А. Г., Миронов С. Н. Старинные парки (восстановление, содержание, охрана). Москва: Экология, 1993. 255 с.
 118. Два села – одна доля: іст.-краєзн. дослідж. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. 272 с.
 119. Дворец Лозинских.
URL: http://www.doroga.ua/poi/Khmeljnickaya/Udrievcy/Dvorec_Lozinskikh/3749 (дата обращения: 15.01.2018).
 120. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв: исторические очерки / редкол.: Иванова Л. В. (отв. ред.) и др.; Рос. акад. наук, Ин-т рос. Истории. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 782 с.
 121. Делиль Ж. Сады. Ленинград: Наука, 1987. 230 с.
 122. Державний історико-культурний заповідник «Самчики»
URL: <https://samchikmuseum.wordpress.com> (дата звернення: 15.01.2018).
 123. Дмитриева Е. Е., Купцова О. Н. Жизнь усадебного мифа: Утраченный и обретенный рай. Москва: ОГИ, 2003. С. 458–467.
 124. Дмитриева Н. Краткая история искусств. Москва: АСТ-ПРЕСС, 2000. 624 с.
 125. Достопримечательности Вакаямы.
URL: http://viewout.ru/news/dostoprimechatelnosti_vakajamy/2016-04-19-1684 (дата обращения: 01.02.2018).
 126. Дубяго Т. Б. Русские регулярные сады и парки. Москва: Гос. изд-во литературы по строительству, архитектуре и строит. материалам, 1963. 340 с.
 127. Дударець В. М. Садово-паркове мистецтво Європи та його особливості. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура.* 2010. № 1. С. 29–33.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2010_1_8 (дата звернення: 05.02.2019).

128. Евтихийев Е. Миньковецкое государство. *Наукові записки центру Мархоцькознавства*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 2013. Т. 5. С. 55–75.
129. Ефремова Ю. А. Символика монастырского средневекового сада (на примере раннецистерцианской традиции). *Диалог со временем*. 2012. Вып. 40. С. 160–172.
130. Єсюнін С. М. Слобідка Шелихівська. *Перспектива*: інформ. портал. URL: <https://perspekt.org.ua/articles/derazhnyanshhina-kraj-chudovix-panskih-sadib> (дата звернення: 15.01.2018).
131. Жирнов А. Д. Искусство паркостроения. Львов: Высшая школа, 1977. 208 с.
132. Жукова О. Популяризація пам'яток палацово-паркової архітектури як перша сходинка в справі збереження історико-культурного надбання. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2003. Вип. 2. С. 25–31.
133. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 264–270.
134. Заліщицький парк. *Вікіпедія* – вільна енциклопедія. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%89%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA (дата звернення: 16.01.2018).
135. Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов. Москва: Знак, 2006. 488 с.
136. Заповідні перлини Хмельниччини / під. ред. Т. Л. Андрієнко. Хмельницький: ПАВФ «Інтрада», 2006. 220 с.
137. Заповіт Мархоцького. *Наукові записки центру Мархоцькознавства*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 2013. Т. 5. 204 с.
138. Захватович Я. Архитектура Польши XVII – начала XIX вв. Москва: Сов. Энцикл, 1978. 178 с.

139. Ильинская Н. А. Восстановление исторических объектов ландшафтной архитектуры. Ленинград: Стройиздат. Ленингр. отд-ние, 1984. 152 с.
140. История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1999. 832 с.
141. История Древнего Мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. 848 с.
142. История Древнего мира. Древняя Греция / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Минск: Харвест, 1998. 800 с.
143. История Франции: в 3-х т. Москва: 1972. Т. I. С. 261–262.
144. Каждан Т. П. Художественный мир русской усадьбы. Москва: Традиция, 1997. 320 с.
145. Казімірова Л. Антонінський парк. *Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області*. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 26
146. Казімірова Л. П. Верхнє Побожжя. Хмельницький: Інтрада, 2012. 288 с. (Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина»).
147. Казімірова Л. П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2006. 228 с. (Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина»).
148. Квятковская Н. К. Марфино. Дворцово-парковый ансамбль и история усадьбы. Альбом. Москва: Профиздат, 2015. 208 с.
149. Кедринский А. А. Основы реставрации памятников архитектуры. Обобщение опыта школы ленинградских реставраторов. Москва, 1999. 184 с.
150. Ковальчук С. І., Задорожний М. А. Пам'ятки природи Хмельниччини. Львів: Каменярь, 1985. С. 21–39.
151. Козак Г. Г., Козак І. І., Степень А. М. Приклад тривимірної реконструкції українських церков і навколишнього ландшафту на польсько-українському

- прикордонні. *Науковий вісник НЛТУ України: Ландшафтна архітектура і сучасність*. Львів: РВВ НЛТУ України. 2013. Вип. 23.09. С. 59–64.
152. Козловська К. М., Гаврилюк В. В. Заповідні парки Хмельниччини. Львів: Каменярь, 1970. 142 с.
 153. Колбовский Е. Ю. Ландшафтоведение: учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведения. Москва: Академия, 2007. 480 с.
 154. Коляда Е. М. Сады и парки Крыма XIX – начала XX века. История создания и стилистический анализ: моногр. Санкт-Петербург: Невский институт управления и дизайна, 2009. 152 с.
 155. Концепция культурного ландшафта. Государственный историко-архитектурный и этнографический музей-заповедник «КИЖИ» URL: http://kizhi.karelia.ru/nature/7_science/2_2.php (дата обращения: 30.01.2018).
 156. Коренцвит В. Летний сад Петра Великого. Рассказ о прошлом и настоящем. Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2015. 770 с.
 157. Косаревский И. Искусство паркового пейзажа. Москва, 1977. 246 с.
 158. Косаревська Р. О. Архітектурно-семіотичні дослідження історичних ландшафтних утворень та їх методи. *Региональные проблемы архитектуры и градостроительства*: сб. науч. трудов. Одесса: Астропринт, 2005. Вип. 7–8: Состояния и перспективы развития. С. 561–563.
 159. Косаревська Р. О. Своєрідність символіки ландшафтних утворень України періоду класицизму II пол. XVIII – I пол. XIX ст. *Мова символів – мова вічності*: матеріали міжнар. наук. конф. (14.XII -15.XII). Київ, 2001. Ч. 2. С. 17–18.
 160. Костюк Д. В. Ландшафтно-паркове мистецтво Поділля в контексті європейської культури. *Мистецтвознавство '12*: зб. наук. пр. Львів: 2012. С. 249–258.
 161. Костюк Д. В. Палацово-паркове мистецтво в контексті розвитку подільського маєткового зодчества XVIII–XIX ст. *Проблеми сучасності*:

- мистецтво, культура, педагогіка*: зб. наук. пр. / за ред. Н. Є. Гребенюка. Луганськ, 2012. Вип. 22. С. 105–114.
162. Костюк Д. В. Парки Вінниччини. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 258–259.
 163. Костюк Д. В. Парки Діонісія МакКлера. *Молоді науковці Поділля: здобутки та перспективи досліджень*: зб. наук. ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. С. 37–40.
 164. Костюк Д. В. Стилiстика подiльського палацово-паркового мистецтва. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. С. 272–273.
 165. Костюк Д. В. Фундатори маєткового зодчества на Хмельниччині. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 143–144.
 166. Кохно Б. И. Садово-парковое искусство. Москва: 1980. С. 86.
 167. Крамер С. Н. История начинается в Шумере / пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона; пер. В. В. Струве. Москва: Наука, 1965. 256 с.
 168. Краткий справочник архитектора: ландшафтная архитектура / И. Д. Родичкин и др.; под ред. И. Д. Родичкина. Київ: Будівельник, 1990. 335 с.
 169. Криворучко Д. М. Олександрія. Київ: Будівельник, 1979. 92 с.
 170. Крикун М. Кордони воєводств у світлі джерел. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.* Київ, 1993. С. 40–46.
 171. Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. Москва: Эксмо, 2007. 736 с.

172. Курбатов Ю. И. Архитектурные формы и природный ландшафт. Ленинград, 1988. 117 с.
173. Кучеренко В. Наполеон Орда – майстер вестити. *Хроніка XIX ст.*: український культурологічний альманах, 2000. С. 30–35.
174. Кучерявий В. П. Озеленення населених місць: підруч. Львів: Світ, 2005. 456 с.
175. Кушнір Б. У головного садівничого «Софіївки» [головний садівничий Г. Ф. Гарбуз]. Молодь України. 1995. 18 квітня.
176. Лавренчук І. Огляд літератури української садово-паркової культури у різних писемних джерелах. *Українознавство* / за ред. П. Кононенка. Київ, 2008. № 3. С. 119–120.
177. Левкович Н. М. Традиційність української культури (на прикладі народної метеорології українців Карпат). Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Ѓжицького. 2011. Т. 13, № 3. С. 187–191.
178. Левкович Н. Я. Палацові та садибно-паркові ансамблі Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Львів, 2007. 216 с.
179. Линник Л. Замок князів Грохольських в смт. Гриців Шепетівського району. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. Самчики, 2011. Вип. 3. С. 162–166.
180. Липа О. Л. Визначні парки сади та парки України та їх охорона. Київ: Вид-во КДУ, 1960. 185 с.
181. Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. 3 изд. Санкт-Петербург, 1998. 371 с.
https://imwerden.de/pdf/likhachev_poeziya_sadov_1998__ocr.pdf (дата обращения 09. 10. 2017).
182. Лихачов Д. Заметки о русском. Москва: ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», 2014. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=225707> (дата обращения: 05.02.2018).
183. Лорентц С. Классицизм в Польше. Варшава: Аркады, 1984. 367 с.
184. Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля. Київ: 1994. 155 с.
185. Лосев А. Ф. Форма. Стил. Выражение. Москва: Мысль, 1995. 940 с.

186. Лотман Ю. М. Статті по семиотике искусства. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. 544 с.
187. Лугач Т. Б. Денни Дидро. 2 изд. Москва, 1986. 191 с.
188. Лукомский Г. К. Михайловка. *Столица и усадьба*. 1916. № 56. С. 3–10.
189. Лукомский Г. К. Шаровка. *Столица и усадьба*. 1915. № 26. С. 52–54.
190. Майдецькі Л. Ландшафтні парки – удосконалені природні ландшафти. *Старовинні парки і проблеми їх збереження*. Умань, 1996. С. 14.
191. Малаков Д. Архітектор Городецький. Київ: Кий, 1999. 240 с.
192. Малаков Д. Парки Діонісія МакКлера. *Бібліографічний покажчик з історії м. Славути та Славутського району*. Старожитності, 1993. № 5–6. С. 14–18.
193. Малаков Д. В. Минуле Немирова. Київ: Оранта, 1998. 111 с.
194. Малаков Д. В. По Брацлавщине. От Винницы до Тульчина. Москва: Искусство, 1982. 175 с.
195. Малаков Д. В. По Восточному Подолью. Москва: Искусство, 1988. 168 с.
196. Малієвецький парк. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Малієвецький_парк (дата звернення: 15.01.2018).
197. Масонський рух в Україні у другій половині XVIII – на початку XX ст. URL: <http://www.freemason.org.ua/uk-UA/Masonstvo-v-Ukraini/Masonskyj-ruh-v-Ukraini-u-drugij-polovyni-XVIII-na-pochatku-XX-st.aspx?ID=16> (дата звернення: 02.02.2018).
198. Массэ А. Ислам. Очерк истории / пер. с фр., предисловие Е. А. Беляева. Москва: Изд-во восточной литературы, 2013. 229 с.
199. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1936. 289 с.
200. Микешин М. Й. Спогади про Шевченка. «Пчела». 1876. № 16. С. 1–3.
201. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII – XIX століть. Київ: Лібра, 2000. 219 с.

202. Михайлівський парк
URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Михайлівський_парк (дата звернення: 10.01.2018).
203. Молодецький А. Є., Васильєва Л. Д., Навроцька К. С. та ін. Фортифікаційні та палацово-паркові культурні ландшафти як кандидати до культурної спадщини ЮНЕСКО. *Наукові записки Вінницького педуніверситету*. Вінниця, 2010. Вип. 2. С. 183–188.
204. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. 160 с.
205. Музейные сокровища Ватикана. URL: <https://bykovvg-1952.livejournal.com/732034.html> (дата обращения: 03.11.2017).
206. Нащокина М. В. Русские сады. XVIII – первая половина XIX века. Москва: Арт-Родник, 2007. 256 с.
207. Николаева Н. С. Сады мира. Японский сад. Москва: Арт-родник, 2005. 206 с.
208. Николаевская З. А. Садово-парковый ландшафт. Москва: Стройиздат, 1989. 344 с.
209. Овсійчук В. А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. Київ: Дніпро, 2001. 439 с.
210. Ожегов С. С. История ландшафтной архитектуры. Москва: Мир и образование, 2012. 256 с.
211. Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі магнатерії – центри культури Волині. *Осягнення історії – The sweep of history*: зб. наук. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Остроз. Акад., Укр. історичне т-во. Острог–Нью-Йорк, 1999. С. 402–418.
212. Пажимський Б. Маєтки Хмельниччини XVIII–XIX ст.ст. Самчики–Хмельницький, 2006. 158 с.
213. Пажимський Б. Проблема збереження пам'яток палацово-паркового мистецтва України. *Маєток*: наук.-красн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2007. Вип. 1. С. 4–11.

214. Пажимський Б. Садибно-паркове мистецтво Поділля й Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст.ст. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2011. Вип. 3. С. 9–14.
215. Пажимський Б. Становлення та оформлення інтер'єру заміської садиби на прикладі качанівського палацу. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2003. Вип. 2. С. 59–65.
216. Пажимський Б. О. Антонінський парк. *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура*: матеріали регіональної наук.-краєзн. конф. Хмельницький–Шепетівка, 1995. С. 250.
217. Пажимський Б. О. З історії садово-паркового та палацо-паркового мистецтва Хмельниччини. *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура*: матеріали регіональної наук.-краєзн. конф. Хмельницький–Шепетівка, 1995. С. 50–51.
218. Пажимський Б. О. Створимо товариство прихильників українських маєтків. *Антонінський край у просторі і часі*: у 2-х т.: матеріали Міжнар. наук.-краєзн. конф. (сmt. Антоніни, Красилівського р-ну, Хмельницької обл., 11–14 черв. 2008 р.) / голов. ред. М. Ю. Костриця. Житомир: В. Котвицький, 2008. Т. I. С. 171–175.
219. Пажимський Б., Пажимський О. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII – XIX ст. Хмельницький–Київ, 2006. 156 с.
220. Пажимський О. Доба Просвітництва – тло, на якому постало феноменальне європейське мистецтво – палацово-паркове XVIII–XIX ст. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2011. Вип. 3. С. 12–17.
221. Пажимський О. Короткі рекомендації щодо реставрації історичних резиденціональних парків. *Маєток*. наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики–Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. Вип. IV. 192 с.

222. Пажимський О. Проектування відтворення структури паркових пейзажів (об'ємно-просторових ландшафтних композицій) Самчиківського парку Державного історико-культурного заповідника «Самчики» у 2004–2010 роках. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. Самчики, 2007. Вип. 1. С. 14–25.
223. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині. Самчики–Хмельницький, 1997. 216 с.
224. Палацово-парковий ансамбль «Самчики». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Палацово-парковий_ансамбль_«Самчики» (дата звернення: 05.02.2019).
225. Палентреер С. Н. Садово-парковое и ландшафтное искусство. *Избранные труды*. 3-е изд. Москва: МГУЛ, 2008. 307 с.
226. Палентреер С. Н. Садово-парковое искусство. Москва: Строиздат, 1963. 248 с.
227. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справ.-каталог. В 4-х т. / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Київ: Будівельник, 1983–1986. Т. 4: Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. 1986. 375 с.
228. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Кам'янець-Подільський парк». URL: <http://tovtry.com/ua/natur/p023.html> (дата звернення: 10.01.2018).
229. Паршин А. Японский сад. Москва: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2005. 96 с.
230. Петров А. Н., Архипов Н. И., Кремшевская Н. Д. Памятники архитектуры пригородов Ленинграда. Ленинград: Изд-во «Стройиздат», 1985. 615 с.
231. Петрова О. М. Мистецтвознавчі рефлексії: історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. Київ: КМ Академія, 2004. 400 с.
232. Підгурний І. С. Панорамні види у творчості фотохудожника М. Грейма. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського*

- національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 2. С. 259–260.*
233. Подольская губерния. Статистическое описание / сост. К. Гульдман; издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1889.
 234. Поместное землевладение в Подольской губернии / сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1898. 362 с.
 235. Попович С. Ю. Культивована дендрофлора парків-пам'яток садово-паркового мистецтва Вінниччини: моногр. Київ: Вид-во «Фітосоцентр», 2012. 162 с.
 236. Поуп А. Поэмы. Москва: Художественная литература, 1988. 238 с.
 237. Поэмы Оссиана / перевод и прим. Ю. Д. Левина. Ленинград: Изд-во «Наука», 1983. 589 с.
 238. Праздник Церери из (воспоминаний польского шляхтича о событиях в Юго-Западном крае 1819-1824 гг.). Киевская старина. 1897. Декабрь. С. 312–331. / адаптація О. П. Григоренка. *Наукові записки центру Мархолознавства*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 2013. Т. 5. С. 78–98.
 239. Проблемы садово-парковой архитектуры: сб. ст. / под общ. ред. комиссии в составе: М. П. Коржева (председатель), Л. Б. Лунц, А. Я. Карра и М. И. Прохоровой; Союз советских архитекторов, Секция планировки городов. Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1936. VIII. 348 с.
 240. Протагор / А. В. Лебедев. *Новая философская энциклопедия*: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Мысль, 2010. 2816 с.
 241. Прусс И. Е. Западноевропейское искусство XVII в. Москва, 1974. 298 с.

242. Разумовская М. Библиотека учёного и библиотека романиста в XVIII веке. *Альманах библиофила* / под. ред. Е. М. Осетрова. Москва: Книга, 1980. Вып. 9. С. 208–209.
243. Райков Г. П., Мурашова Н. В. Дворянские усадьбы Новгородской губернии: Обзор помещичьих усадеб. Усадьба Грузино графа А. А. Аракчеева. Санкт-Петербург: Алаборг, 2010. 351 с.
244. Рандхава М. Сады через века. Москва: Знание, 1981. 320 с.
245. Раскин А. М. Актуальность прерванной полемики: о методике архитектурного проектирования. *Известия Уральського государственного университета*. Сер. 2: Гуманитарные науки. 2006. № 47. Вип. 12. С. 199–203.
246. Ричков П. Палацове будівництво на Волині XVIII – поч. XIX ст. *II Велика Волинь: минуле й сучасне: тези міжнар. краєзн. конф.* (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.). Житомир, 1993. С. 144–145.
247. Ричков П., Олійник Є. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі. *Дивокрай: наук.-краєзн. альманах*, 1995. С. 48.
248. Родічкін І. Старовинні маєтки України. Київ: Мистецтво, 2009. 384 с.
249. Родічкіна О. Майстер садово-паркового мистецтва. *Архітектура України*. 1993. № 3. С. 33–39.
250. Рубцов Л. И. Проектирование садов и парков. Москва: Стройиздат, 1979. 188 с.
251. Рубцов Л. И. Садово-парковый ландшафт. Киев: Изд-во АН УССР, 1956. 212 с.
252. Савченко В. Історична хронологія розвитку вільномулярства в Україні. URL: http://www.ji.lviv.ua/n83texts/Savchenko_Istorichna_hronologiya.htm (дата обращения: 02.02.2018).
253. Салатіч А. К. Парк «Олександрія» в Білій Церкві. Київ: Вид-во Академії будівництва і архітектури УРСР, 1949. 103 с.

254. Сборник сведений о Подольской губернии. Издание Подольского статистического комитета. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1880. Вып. I. 214 с.
255. Свирида И. И. Сады Века философов в Польше. Москва: Наука, 1994. 217 с.
256. Сельская усадьба в русской поэзии XVIII-начала XIX века / сост., вступ. ст., коммент. Е. П. Зыковой. Москва, 2005. С. 209–222.
257. Семеновъ-Тянь-Шанскій В. Типы местностей Европейской Россіи и Кавказа. Очеркъ по физической географіи въ связи съ антропографіей. Петроградъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1915. 113 с.
258. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*. Каменец-Подольский: Тип. наслед. Д. Крайза, 1876. Вып. 1. С. 1–71.
259. Синельникова Д. Английский парк: философия единения с природой. URL: <http://dina-artexpert.com/ru/2016/10/25/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-angliyskiy-park/> (дата обращения: 11.02.2018).
260. Сиплива Н. О. Порівняльний аналіз локальних дендрофлор парків-пам'яток садово-паркового мистецтва Вінниччини. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26.7. С. 152–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2016_26.7_26 (дата звернення: 06.12.2017).
261. Сім чудес Вінниччини. URL: <http://vinnytsia-museum.in.ua/printings/seven-wonders?showall=1&limitstart> (дата звернення: 01.02.2018).
262. Скала-Подільський парк. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/78330_skala-podolskiy-park.htm (дата звернення: 02.02.2018).
263. Скринник-Миська Д. Методологічний дискурс у мистецтвознавстві. *Народознавчі зошити*. 2012. № 1. С. 90–97.

264. Слепцов О. С. Старовинні маєтки України. *Містобудування та терит. планує.* 2005. Вип. 22. С. 325–330.
265. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький, 1995. 332 с.
266. Смирнов В. В. Чаша Господня. Воскресение тамплиеров. Москва: Вече, 2005. С. 286.
267. Соколов М. Н. Вечный Ренессанс. Лекции о морфологии культуры Возрождения.
URL: https://books.google.ru/books?id=0AxGHsvbX8oC&pg=PA101&lpg=PA101&dq=философия+ренессанса+отражение+в+культуре&source=bl&ots=qtс9_rjg (дата обращения: 09.01.2018).
268. Соколов М. Н. Три пути в рай. Природа, религия и искусство в пространстве сада. Москва: «Страдиз», «Феория», «Минувшее», 2014. 736 с.
269. Соколов Н. М. Принцип рая. Главы об иконологии сада, парка и прекрасного вида. Москва: Прогресс-Традиция, 2011. 704 с.
270. Соколюк Н., Подолян Т. Герой добра і любові до людства.
URL: https://dt.ua/SOCIETY/geroy_dobra_i_lyubovi_do_lyudstva.html (дата звернення: 03.02.2018).
271. Сокольская О. Б. История садово-паркового искусства: учеб. для вузов. Москва: Инфра-М, 2004. 350 с.
272. Спадщина. Верхівка. Палац Собанських. *Проект «Українські Архітектурні Пам'ятки. Спадщина»*. URL: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/252694.html> (дата звернення: 03.02.2018).
273. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1897. 393 с.
274. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1913. 461 с.

275. Степанов Г. П. Композиционные проблемы синтеза искусств. Ленинград: Художник РСФСР, 1984. 320 с.
276. Стойчев Л. И. Парковое и ландшафтное искусство. София, 1962. 386 с.
277. Страбон. География / пер. с др.-греч. Г. А. Стратановского под ред. О. О. Крюгера, общ. ред. С. Л. Утченко. 2-е изд., репр. Москва: Ладомир, 1994. 944 с.
278. Стрельбіцька Н. І., Халайцян В. П. Дослідження маловідомих палацово-паркових комплексів Поділля к. XVIII – п. XXст.: в контексті вивчення їх збереження та популяризації: *Матеріали XV Подільської науково історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В. 2017. 532 с.
279. Стрельбіцька Н. І., Халайцян В. П. Палацово-паркові комплекси Поділля та Південно-Східної Волині – перспективні об'єкти розвитку туризму на Хмельниччині. *Проблеми туристичної галузі України: здобутки, стан, перспективи*: зб. Пр. за матеріалами засідання наукового симпозіуму (Кам'янець-Подільський, 3–4 квіт. 2014 р.) Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. С. 67–73
280. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в Білоцерківській резиденції графів Браницьких / С. І. Галкін, О. Л. Гурковська, Є. А. Чернецький. 2-е. вид. Біла Церква: видавець О. В. Пшонківський, 2005. 95 с.
281. Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши. *Вопросы истории*, 1977. № 12. С. 156.
282. Тверской Л. М. Влияние инсоляции на планировку населенных мест. *Сб. работ Ленинград. НИИ коммун. Хоз-ва*. Ленинград, 1933. С. 68–72.

283. Теодорович Н. И. Волынь в описаниях городов, местечек, сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и других отношениях. Почаев, 1899. Т. IV. С. 173.
284. Тернопільщина: регіональний інформаційний портал. URL: www.irp.te.ua (дата звернення: 04.02.2018).
285. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Чернігів: ВАТ «Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2011. 220 с.
286. Томілович Л. Садиби Брацлавщини: проблеми збереження та перспективи використання як туристичних об'єктів. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2011. Вип. 3. С. 22–28.
287. Топорина В. А., Голубева Е. И. Русская усадьба, как природное и культурное наследие. Москва: Ozon.ru, 2015. 275 с.
288. Торчинов Е. А. Пути философии Востока и Запада. Познание запредельного. Санкт-Петербург: Пальмира, 2017. 463 с.
289. Троневиц П. О. Луцкий замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003. 198 с.
290. Тютюнник Ю. Г. О происхождении и первоначальном значении слова «ландшафт». *Изв. РАН. Сер.: Геогр.* 2004. № 4. С. 116–122.
291. Уилкинсон Т. Люди и Кирпичи. 10 Архитектурных сооружений которые изменили мир. Москва: «ООО Альпинанон-фикшн», 2015. 229 с.
292. Ульяш С. Креси як аркадійський світ. *Київські полоністичні студії*, 2012. Т. 20. С. 134–158.
293. Унікальні перлини природи Тернопільщини / В. М. Черняк, Г. Б. Синиця, І. О. П'ятківський. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2014. 512 с.
294. Урсу Н. О. Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини: навч. посіб. для студентів художніх спеціальностей. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 224 с.
295. Урсу Н. О., Березіна І. В. Архітектура Хмельниччини: кол. моногр. *Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл.* / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.;

- редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Київ: Знання України, 2010. С. 101–118.
296. Урсу Н. О., Підгурний І. С. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 232 с.
 297. Устюгова Е. Н. Стилль как явление культуры. Санкт-Петербург, 1994. 108 с.
 298. Федорук А. Т. Парк им. А. В. Суворова. *Садово-парковое искусство Белоруссии*. Минск, 1989. С. 41–44.
 299. Феодосьев С. М. Рідкісні світлини Миньковець. *Наукові записки центру Мархолознавства*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 2013. Т. 5. С. 175–195.
 300. Халайцан В. П. «Палацово-парковий ансамбль «Маєток Самчики» на Хмельниччині»: історична доля, сьогодення, перспективи. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. Державного історико-культурного заповідника Самчики. Самчики, 2012. Вип. 4. С. 88–92.
 301. Халайцан В. П. Довідково – статистичні видання другої половини XIX – початку XX ст. як джерело з історії палацо-паркових комплексів Поділля. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2014. Вип. 1. 172–175 с.
 302. Халайцан В. П. Ландшафтні композиції маєтків парків Поділля XVIII – поч. XX ст.: філософсько – світоглядний контекст фундації. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: зб. наук. пр. Сер.: Мистецтвознавство / за ред. Даниленка В. Я. Харків: ХДАДМ, 2017. № 6. С. 15–23.
 303. Халайцан В. П. Маєтків парк як мистецький феномен: слідування еталонам та автентика у паркобудівній традиції Поділля. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: зб. наук. пр. Сер.: Мистецтвознавство / за ред. Даниленка В. Я. Харків: ХДАДМ, 2017. № 5. С. 57–66.
 304. Халайцан В. П. Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: Еволюція дослідницької традиції. *Вісник Львівської*

- національної академії мистецтв. Львів: Вид-во ЛНАМ, 2017. (вип 34). С. 89-107.
305. Халайцан В. П. Мистецький феномен маєткового паркобудування «на кресах» у XVIII – поч. XX ст.: філософський, ментальний, композиційний аспекти. *Science Review*. Warsaw, 2017. Vol. 7 (7). С. 23–26.
 306. Халайцан В. П. Палацово-паркові комплекси Ярмолинеччини XIX – поч. XX століть: історія, проблеми. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2015. Вип. 5. С. 212–218.
 307. Халайцан В. П. Палацо-паркові ансамблі на Хмельниччині: Історична доля, сьогодення, перспективи. *Парки Діонісія Міклера*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Збараж-Вишнівець-Кременець, 2012. С. 175–178.
 308. Халайцан В. П. Палацо-паркові комплекси Дунаєвеччини XIX – поч. XX століть. Історія, проблеми та перспективи розвитку в галузі туризму. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2015. Вип. 2. 145–152 с.
 309. Халайцан В. П. Парки Деражнянщини: Історична доля та перспективи. *Вестник ландшафтной архитектуры*: матеріали Междунар. науч.-практ. конф. посвященной 190-летию со дня рождения Р. И. Шредера / Российский государственный университет – МСХА им. К. А. Тимирязева. Москва: Редакция журнала МЭСХ, 2013. С. 95–100.
 310. Халайцан В. П. Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій. *Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст*: зб. наук. пр. 2-й Міжнар. конгрес. Полтава, 2015. Кн. 3. С. 225–228.
 311. Халайцан В. П., Стрельбіцька Н. І. Дослідження маловідомих палацово-паркових комплексів Поділля кінця XVIII – XX ст. у контексті вивчення їх збереження та популяризації. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського*

- національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2017. С. 522-525.
312. Халайцан В. П., Стрельбіцька Н. І. Палацово-Парковий комплекс в Говорах кінця XVIII – поч. XX століть: Історія, проблеми та перспективи розвитку. *Вінковеччина в історії Поділля*: матеріали наук. іст.-краєзн. конф. Вінківці, 2015. С. 172–175.
 313. Церклевич В. С. Інноваційні підходи у плануванні та обслуговуванні туристичних маршрутів: у контексті маловідомих об'єктів палацово-паркової архітектури шляхетської доби на Хмельниччині. *Збірник наукових праць ХКТЕІ*. 2013. № 6. С. 15–17.
 314. Церклевич В. С. Легенди шляхетських палаців: дорогоцінні перлини розірваного намиста. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2014. Вип. 1. С. 176–181.
 315. Церклевич В., Горбатенко К. Архітектурні особливості католицьких храмів шляхетської доби на Хмельниччині. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2015. Вип. 5. С. 344–349.
 316. Черкаська Н. Александр Пшездецький про Миньковецьку державу. *Наукові записки Центру Мархоцькознавства* / упоряд. В. А. Захар'єв. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2013. Т. 4. С. 17–28.
 317. Чернецький Є. А. До проблеми датування початку будівництва «Олександрії» – біло-церківської резиденції графів Браницьких. *Старовинні парки та проблеми їх збереження: до 210-річчя дендропарку «Олександрія»*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. Біла Церква, 2003. С. 48–52.
 318. Черняк В. М. Магнатські парки Волино-Поділля XVIII–XIX ст., їх збереження та охорона. *Інтродукція рослин*. 2000. № 2. С. 34–38.
 319. Чому тисове дерево опинилось на кладовищах Великобританії? *Пробудись!* 2001. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/102001490> (дата звернення: 01.02.2018).

320. Швидковский Д. О. Общество диллтантов и пейзажный парк. *XVIII век: Ассамблея искусств. Взаимодействие искусств в русской культуре XVIII века*, Москва, 2000. С. 96.
321. Шмальгаузен И. Ф. Флора Юго-Западной России, то есть губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1886. XLVIII. 783 с.
322. Шпаковский С. Маєтки (палацово-паркові ансамблі Новоушиччини): історія і сучасний стан. *Маєток*: наук.-краєзн. зб. державного історико-культурного заповідника «Самчики». Самчики, 2011. Вип. 3. С. 29–37.
323. Щукин В. Г. Миф дворянского гнезда: геокультурологическое исследование по русской классической литературе. Kraków: Jagellonian University Press, 1997. 315 с.
324. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Москва: Ладомир, 2000. С. 33.
325. Юдина Н. А. Сто великих заповедников. Москва: Вече, 2004. 252 с.
326. Юнг К. Г. Подход к бессознательному. *Вопросы философии*, 1988. № 1. С. 133–152.
327. Яців Р. Методологічний інструментарій сучасного мистецтвознавства: від описовості до розкриття смислів. *A...Z art*. 2009. №1. Львів: Львівський палац мистецтв. С.8–9.
328. «Христианнейшая графиня» Ольга Евфимьевна Путятина – благотворительница, член-учредитель и почетный член ИППО. URL: <http://www.ippo.ru/historyippo/article/hristianneyshaya-grafinya-olga-evfimevna-putyatina-200648> (дата обращения: 12.02.2018).
329. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. Cz. 2: Ziemie ruskie Korony. T. 9: Województwo podolskie. 444 s.
330. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. T. X: Województwo bractawskie. 573 s.

331. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. T. V: Województwo wołyńskie. 697 s.
332. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Warszawa, 1992. T. IXa. 461 s.
333. Alhambra de Granada. URL: <http://www.alhambra-patronato.es> (last accessed: 04.02.2019).
334. Chrzanowski T. Sarmatów drogi ku Europie. *Teksty*. 1974. № 4. C. 43.
335. Ciolek G. Ogrody Polskie. Przemiany treści i formy. Warszawa: Budownictwo architektura. 1954. 316 s.
336. Conan M. Dictionnaire Historique de L'art Des Jardins. Paris, Hazan, 1997. 255 p.
337. Czerwonogród. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1880. T. I: Aa.–Dereneczna. S. 845.
338. Dmitrieva E. La gentilhommière russe. *Les sites de la mémoire russe / Sous la direction de Georges Nivat*. Paris: Fayard, 2007. T. 1: Géographie de la mémoire russe. pp. 353–380.
339. Goethe J. W., Schiller F. Über den Dilettantismus. *Goethes Werke*: herausgegeben im Auftrage der Grossherzogin Sophie von Sachsen. Weimar, 1887–1919. Bd. 47. S. 310.
340. Grimal P. L'art des Gardins. Paris: Presses Universitaires de France, 1964. 125 p.
341. Grimal P. Les Gardins Romains. Paris, 1984. 518 p.
342. Kowalczyk J. Rezydencje poznobarokowe na Wołyniu. *Przegląd wschodni*, Warszawa, 1997. T. IV. C. 30.
343. Mosser M., Teyssot G. The History of Garden Design. The Western Tradition from the Renaissance to the Present Day, Thames&Hudson, 2000. 543 p.
344. Pevsner N. Studies in Art, Architecture and Design: in 2 vols. New York: Walker, 1968. Vol. I. P. 100.
345. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T. 30. S. 299–306.

346. Przewdziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina: Obraz miejsc i czasów. Wilno, 1841. T. 1.
URL: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/podole_wolyn_ukraina/podole_wolyn_ukraina_vyp_1.pdf (last accessed: 05.02.2019).
347. Przewdziecki A. Uszyckie jary. *Podole, Wołyn, Ukraina: Obraz miejsc i czasów*. Wilno, 1841. T. 2. S. 69–75.
http://www.nibu.kiev.ua/elfond/podole_wolyn_ukraina/podole_wolyn_ukraina_vyp_2.pdf (last accessed: 09.01.2018).
348. Saint Girons Baldine. Du sublime dans la fondation de l'art des jardins modernes. *Le jardin, art et lieu de mémoire*, Actes du colloque de Vassivière, 27-29 septembre 1994, dir. Monique Mosser et Philippe Nys, éditions de l'Imprimeur, Besançon, 1995, pp. 299–322.
349. Slavně vily Čech, Moravy a slezská. Šlapeta Vladimír / Zatloukal Pavel ed. FOIBOS a.s. 2010. Vázaná, 544 str.
350. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich Warszawa, 1880–1904. T. 1-15
351. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. T. 1.
URL: https://archive.org/stream/woypodwzgladmst00stecgoog/woypodwzgladmst00stecgoog_djvu.txt (last accessed: 09.01.2018).
352. The Roman Empire. Farming villas.
URL: www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/ancient_roman_gardening (last accessed: 13.12.2017).
353. Wasik W. Historia filozofii Polskiej. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1966. T. II. 404 s.
354. World Heritage Committee: Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Santa Fe, United States of America, 7-14 December 1992. Report. – Santa Fe, 1992. 110 p.
355. Williams R. Rural Economy and the Antique in the English Landscape Garden. *Journal of Garden History*. Vol. 7, issue 1, January-March 1987. P. 50.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

356. Барсова И. В. Усадебные парки Ленинградской области и принципы их использования: дис. ... канд. архит.: 18.00.01. Ленинград, 1971. 225 с.
357. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання: дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Київ, 2007. 190 с.
358. Вавер О. Ю. Мировоззренческие основания мировой и отечественной садово-парковой культуры: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. Нижневартонск, 2002. 26 с.
359. Денисова Г. В. Фітоценотична структура палацово-паркових комплексів західного лісостепу та шляхи її оптимізації: дис. ... канд. сільськогосподарських наук: 06.03.01. Львів, 2015. 332 с.
360. Докучаева О. В. Пейзажный парк в России второй половины XVIII века в сознании современников: дис. ... канд. искусствоведения: 07.00.00; 07.00.12. Москва, 1989. 229 с.
361. Дударець В. М. Композиційні принципи формування міських садів України: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Київ, 2000. 20 с.
362. Звягинцева М. М. Русская усадьба как культурно-исторический феномен: автореф. дис. ... канд. культурологических наук: 24.00.02. Санкт-Петербург, 175 с.
363. Коляда Е. М. Произведение садово-паркового искусства: типология композиционно-образных структур: автореф. дис. ... д-ра искусствоведения, Санкт-Петербург, 2012.
URL: <http://cheloveknauka.com/v/466237/a?#?page=1> (дата обращения: 05.02.2018).
364. Костюк Д. В. Архітектурно-мистецькі комплекси маєтків XVIII – XIX століть на території Хмельницької області (типологічні, конструктивні, стильові особливості): дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01. Кам'янець-Подільський, 2013. 176 с.

365. Любченко О. М. Парк в контексті дозвіллево-розважальних парадигм європейської культури: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01. Київ, 2011. 21 с.
366. Малахова Т. И. Философский анализ садово-парковой культуры: автореф. дис. ... канд. философских наук: 24.00.01. Ростов-на-Дону, 2001. URL: <http://cheloveknauka.com/filosofskiy-analiz-sadovo-parkovoy-kultury> (дата обращения: 05.02.2019).
367. Микулина Е. В. Сценография и развитие европейского садово-паркового искусства Нового времени: автореф. дис. ... канд. архит.: 18.00.01. Москва, 240 с.
368. Микулина Е. М. История садово-паркового искусства и эволюция среды: автореф. дис. Москва, 1979. С. 16.
369. Михайленко Т. Ю. Антропогенізація ландшафтів Поділля у XV – XIX століттях: дис. ... канд. географ. наук: 11.00.11. Вінниця, 2016. 243 с.
370. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині другої пол. XVIII-XIX століть (передумови, напрями, закономірності архітектурного розвитку): автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Київ, 1999. 19 с.
371. Соловьева О. С. Садово-парковое искусство как выразитель сменяющихся культур: автореф. дис. ... канд. искусствovedения: 17.00.01. Харьков, 1998. URL: <http://cheloveknauka.com/v/529937/a?#?page=1> (дата обращения: 25.12.2017).
372. Черняк В. М. Культивована дендрофлора Волино-Поділля, перспективи її використання та збагачення: дис. ... д-ра біол. наук: 06.03.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 565 с.
373. Шевченко Л. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII–XIX століть: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. Київ, 2003. 21 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

374. Антонюк А. 155 польських замків і резиденцій в Україні: путівник. Київ, 2008. Ч. 1. 187 с.

375. Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків польських і резиденцій в Україні. Київ: Грані, 2012. Ч. II. 260 с.
376. Архитекторы Российской империи с начала XVIII века до 1917 г. *Библиографический словарь* / под науч. рук. А. Ф. Крашенниникова. Москва, 2008. Т. 1. 286 с.
377. Байдак І. Стежками рідного краю. Хмельницький: Вид-во Алли Цюпак, 2008. 187 с.
378. Бродович Т., Бродович М. Атлас дерев та кущів заходу України. Львів: Вища школа, 1973. 240 с.
379. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1893. Т. 20. 960 с.
380. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
381. Духовная культура Китая: энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М.Л.Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. Москва: Вост. лит., 2006. Т. 1. Философия / ред. М.Л.Титаренко, А.И.Кобзев, А.Е.Лукьянов. 2006. 727 с.
382. International Code of Nomenclature for algae, fungi, and plants. URL: <http://iapt-taxon.org/nomen/main.php> (last accessed: 05.02.2018).
383. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; укл.: Н. С. Родзевич та ін; редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 2: Д – Копці. 572 с.
384. Ивченко А. С. Вся Украина. Киев: ГНПП, Картография, 2005. 656 с.
385. Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область / АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
386. Кельтская мифология (энциклопедия). Москва: Эксмо, 2006. 640 с.
387. Кудрицький А. В. Мистецтво України: біогр. довід. / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. Київ: Укр. енцикл., 1997. 700 с.
388. Митці Кам'янець-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники / укл. Н. О. Урсу. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2016. 240 с.

389. Найвідоміші архітектори України та їх творіння.
URL: http://kono.at.ua/publ/administrativno_teritorialnij_ustrij/arkhitektura/najvidomishi_arkhitektori_ukrajini_ta_jikh_tvorinnja/3-1-0-22 (дата звернення: 18.11.2017).
390. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., дополн. Москва: Азбуковник, 1999. 944 с.
391. Олійник В., П'ятківський І. Заліщицький парк. *Тернопільський енциклопедичний словник*: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. Т. 1: А–Й. С. 610—611.
392. Определитель высших растений Украины / Доброчаева Д. Н., Котов М. И., Прокудин Ю. Н., и др. Киев: Наукова думка, 1987. 548 с.
393. П'ятсот чарівних куточків України, які варто відвідати / укл. Лагунова Т. І., Кашуба Ю. В. Харків: Книжковий клуб, 2007. 416 с.
394. Памятники градостроительства и архитектуры УССР: в 4 т. Київ: Будівельник, 1983–1986. URL: http://ua.vlasenko.net/_pgs/index.html (дата обращения: 17.11.2017).
395. Полевая геоботаника. *Словник української мови*: в 11 т. 1971. Т. 2. С. 454.
396. Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Е. Сицинского. Биля Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 996 с.
397. Раковський Г. Ф. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, природно-історичні об'єкти – осередки цінного хвойно-широколистяного деревостану Хмельниччини. Перспектива: інформаційний портал. URL: <https://perspekt.org.ua/articles/%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE->

%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%82%D0%B2
%D0%B0 (дата звернення: 07.11.2017).

398. Сельскохозяйственный словарь-справочник / глав. ред.: А. И. Гайстер. Москва-Ленинград: Государственное издательство колхозной и совхозной литературы «Сельхозгиз». 1934. 1280 с.
399. Словник іншомовних слів: 24000 слів і термінів / н. ред. С. Мельничук. Київ: Головна ред. УРЕ, 1977. 776 с.
400. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Л. Петрушенко. Львів: Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
401. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Москва: Высшая школа, 1997. 225 с.
402. Loudon J. C. The Encyclopedia of Gardening: Comprising the Theory and Practice of Horticulture, Floriculture, Arboriculture and Landscape-gardening, Including... a General History of Gardening in All Countries. London, 1822. 1469 p.
URL: https://books.google.com.ua/books?id=tF8OAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (last accessed: 05.02.2018).

Статті у фахових виданнях України та виданнях, включених до
наукометричних баз:

7. Халайцан В. П. Ландшафтні композиції маєткових парків Поділля XVIII – поч. XX ст.: філософсько-світоглядний контекст фундації. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство: збірник наукових праць*. Харків: ХДАДМ, 2017. № 6. С. 15-23.
8. Халайцан В. П. Маєтковий парк як мистецький феномен: слідування еталонам та автентика у паркобудівній традиції Поділля. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство: збірник наукових праць*. Харків: ХДАДМ, 2017. № 5. С. 57-66.
9. Халайцан В. П. Мистецький феномен маєткового паркобудування «на кресах» у XVIII–поч. XXст.: філософський, ментальний, композиційний аспекти. *Science Review:Open Access Peer-reviewed Journal*. Warsaw, 2017. December, Vol.3 7(7). С. 23-26.
- 10.Халайцан В. П. Парки Деражнянщини: Історична доля та перспективи. *Вестник ландшафтной архитектуры: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 190-летию со дня рождения Р. И. Шредера*. Российский государственный университет – МСХА им. К.А. Тимирязева. Москва: Редакция журнала МЭСХ, 2013. С. 95 - 100.
- 11.Халайцан В. П. Методологічний дискурс у сфері досліджень пам'яток паркобудування XVIII – початку XX століть: мистецтвознавчий аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Мистецтвознавство*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. № 2 (вип. 37). С. 229-236.
- 12.Халайцан В. П. Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: Еволюція дослідницької традиції. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів: Вид-во ЛНАМ, 2017. (вип 34). С. 89-107.

Праці апробаційного характеру:

- 12.Халайцан В.П., Стрельбіцька Н.І. Особливості диференціації процесу формування сучасної ландшафтної композиції. *Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»*. Самчики, 2011. С. 132-138.
- 13.Халайцан В.П., Стрельбицкая Н.И. Особенности формирования садово-парковых ансамблей Подолья и Юго–Восточной Волыни. *Международная научно-практическая конференция (6 – 7 декабря 2011 г.). Доклады ТСХА*. Российский государственный университет – МСХА им. К.А. Тимирязева. Москва: 2012, Вып. 284. Ч. 1. С. 570-572.
- 14.Халайцан В.П., Стрельбіцька Н.І. Парки міста Хмельницького. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький, 2012. С. 501-503.
- 15.Халайцан В.П. Палацово-парковий ансамбль «Маєток Самчики» на Хмельниччині: історична доля, сьогодення, перспективи *Маєток. Науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»*. Самчики, 2012. Вип. 4. С. 88-92.
- 16.Халайцан В.П. Довідково-статистичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як джерело з історії палацо-паркових комплексів Поділля. *Хмельницькі краєзнавчі студії: Науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2014. Вип. 1. С. 194
17. Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П. Палацово-паркові комплекси Поділля та Південно-Східної Волині – перспективні об'єкти розвитку туризму на Хмельниччині *Проблеми туристичної галузі України: здобутки, стан, перспективи*: збірник праць за матеріалами засідання наукового симпозіуму, 3-4 квітня 2014 року. Кам'янець-Подільський: Національний університет імені Івана Огієнка, 2014. С. 67-73.
- 18.Халайцан В.П. Палацо-паркові комплекси Дунаєвеччини ХІХ – поч. ХХ століть. Історія, проблеми та перспективи розвитку в галузі туризму.

Хмельницькі краєзнавчі студії: Науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2015. Вип. 2. С. 188.

19. Халайцан В.П. Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій. 2-й Міжнародний конгрес „Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст”. Збірник наукових праць. Книга 3. – Полтава, 2015. С. 225-228.
20. Халайцан В.П. Палацово-паркові комплекси Ярмолинеччини ХІХ – поч. ХХ століть: історія, проблеми. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник.* Хмельницький, 2015. Вип. 5. С. 212-218.
21. Халайцан В.П., Стрельбіцька Н. І. Палацово-парковий комплекс в Говорах кінця ХVІІІ – поч. ХХ століть: Історія, проблеми та перспективи розвитку. Віньковеччина в історії Поділля : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Віньківці, 2015. С. 172-175.
22. Стрельбіцька Н. І., Халайцан В. П. Дослідження маловідомих палацово-паркових комплексів поділля кінця ХVІІІ – ХХ ст. у контексті вивчення їх збереження та популяризації. *Матеріали ХV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2017. С. 522-525.

Міжнародні наукові конференції:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Палацово-паркові ансамблі: простір життя й культури» (Самчики. Україна, 2011 р.) на тему: «Особливості диференціації процесу формування сучасної ландшафтної композиції» (форма участі – очна).
2. Международная научно-практическая конференция «Проблемы развития АПК и сельских территорий в ХХІ веке» (Москва. Російська Федерація, 2011 р.) на тему: «Особенности формирования садово-парковых ансамблей Подолья и Юго–Восточной Волыни» (форма участі – заочна).

3. Международная научно-практическая конференция, посвященная 190-летию со дня рождения Р. И. Шредера. (Москва. Російська Федерація, 2013 р.) на тему: «Парки Деражнянщини: Історична доля та перспективи.» (форма участі – заочна).
4. Другий Міжнародний конгрес «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст» (Полтава. Україна, 2015 р.) на тему: «Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій» (форма участі – очна).

Всеукраїнські наукові конференції:

1. Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Хмельниччина в контексті історії України». (Хмельницький. Україна, 2012 р.) на тему: «Парки міста Хмельницького» (форма участі – очна).

Наукові міжкафедральні семінари:

1. Науковий міжкафедральний семінар Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (м. Хмельницький, протокол № 1 від 2.03.2018 р.).
2. Науковий міжкафедральний семінар Навчально-наукового інституту мистецтв ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, протокол № 5 від 10.10.2018 р.).

Наявні (в т.ч. фрагментарно) палацово-паркові комплекси Поділля.

Вінницька область

№	Парковий комплекс та статус	Період заснування, авторство, загальна площа (га)	Наявні складники паркової композиції	Примітки
1	Андрушівка, Погребищенський район, національного значення	Кін. XVIII – поч. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: пейзажний; є став, парк не зберігся, окремі дерева	Палац напівзруйнований
2	Антопіль, Томашпільський район, національного значення	80-ті рр. XVIII ст., невідомий, 27 га	Тип: ландшафтний; системи ставків, алея кінських каштанів, «Пушкінський дуб», голубник, в'їзна брама та огорожа, льодовня (поч. XX ст.), господарська споруда та стайня (30-ті XIX ст.), будинок садівника.	Палац збережений (на 2011 р. психо-неврологічний інтернат)
3	Біличин, Барський район, статус – відсутній	поч. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: пейзажний; парк – занедбаний, наявні декілька джерел, надвірні будівлі – кам'яна будівля з колонадою тосканського ордена та стайня	Палац напівзруйнований
4	Браїлів, Жмеринський район, місцевого значення	60-ті роки XIX ст., невідомий, 7,5 га	Тип: ландшафтний; каскад ставків (3 стави), кам'яні мости, група столітніх ясенів, в'їзна брама (II пол. - XIX ст.)	Палац збережений (на 2016 р. – професійний ліцей та музей Чайковського)
5	Бронниця,	I пол. XIX ст., невідомий,	Тип: пейзажний; джерела мінеральної води, в'їзна	Палац збережений

	Могилів-Подільський район, місцевого значення	невідома	брама (сер. XIX ст.)	(на 2011 – дитячий санаторій «Гірський»)
6	Бугаївка, Оратовський район, національного значення	II пол. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: ландшафтний; частково збережені дубові алеї, парк частково збережений	Палац напівзруйнований
7	Верхівка, Тростянецький район, загальнодержавного значення	Кінець XIX ст., Кроненберг, 21 га	Тип: ландшафтний; є став, стайня та в'їзна брама (кін. XIX ст.), каплиця в романтичному стилі з елементами бароко (кін. XIX ст.), збереглася головна алея з бузку, ялин та модрин	Палац збережений (на 2011 р. – сільськогосподарський технікум)
8	Вінож, Муровано-Куриловецький район, місцевого значення	I пол XIX ст., невідомий, невідома	Тип: ландшафтний; в'їзна брама та кам'яна огорожа, господарські приміщення (XIX ст.) кам'яний басейн з джерелом.	Палац «зимовий» збережений (на 2011 р. – гуртожиток) Палац «літній» збережений частково (цокольний поверх)
9	Вищеольчедаїв, Муровано-Куриловецький район, місцевого значення	II пол. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: пейзажний; архітектурний декор, залишки алей, став, міст (II пол. – XIX ст.)	Палац збережений (на 2011 р. дитячий садок)
10	Вороновиця, Вінницький район, національного значення	80-ті рр. XVIII ст., невідомий, 4,0 га	Тип: пейзажний з елементами регулярного; округлий партер, господарські флігелі, стайні, каретна, головна алея з	Палац збережений (на 2016 р. музей історії авіації та

			прямокутними боскетами	космонавтики (Можайського та бібліотека)
11	Гонорівка, Піщанський район, місцевого значення	I ст. XIX ст., Е. Андре, 20 га	Тип: пейзажний; частково збережені алеї лип, платану, осики, збережений став	Палац збережений
12	Гущинці, Калинівський район, місцевого значення	I ст. XIX ст., невідомий, невідомо	Тип: пейзажний; колона при в'їзді до садиби, господарський флігель, церква (поч. XIX ст.)	Палац збережений (на 2011 р. проф. тех. училище № 32)
13	Дашів, Іллінецький район, національного значення	Кін. XVIII ст., невідомий, невідомо	Тип: пейзажний; кам'яний міст та гребля, стайні, господарські споруди, в'їзна брама та паркова огорожа (др. пол. XIX ст.)	Палац збережений (на 2011 р. школа - інтернат)
14	Деребчин, Шаргородський район, місцевого значення	Кін. XVIII ст., невідомий, 14,7 га	Тип: ландшафтний; понад 40 видів деревних та чагарникових порід, дубовий гай (250-300 років), під'їзна липова алея, парковий мур, паркові містки, система ставків з островом та містком, система ровів з водою, флігель та приватницька (I пол. XIX ст.)	Палац зруйнований
15	Дружелюбівка (Курава), Калинівський район, місцевого значення	Кін. XVIII ст., невідомий, 12 га	Тип: пейзажний; (власна назва «Саджавка»), частково збережені – стара каштанова та липова алеї, став	Палац зруйнований
16	Іванів (Янів), Калинівський район, місцевого	II пол. XIX ст., Діонісій МакКлер, невідомо	Тип: пейзажний; наріжна башта XVIII ст., частково збережено – липова та	Палац збережений (на 2016 р. школа-

	значення		соснова алеї	інтернат)
17	Ковалівка, Немирівський район, місцевого значення	Кін. XVIII ст., невідомий, 42 га	Тип: ландшафтний; (перебуд з регулярного в 30-ті роки XIX ст. Діонісом МаКклером), оранжерея, сад, залишки липових та дубових алей, каскад озер, на острові ставу «Кемпа» символічне поховання – пам'ятник Д.Говарду	Палац зруйнований
18	Козинці, Липовецький район, місцевого значення	Сер. XIX ст., невідомий, 8 га	Тип: ландшафтний; під'їзна алея, колоновидна цегляна огорожа та флігель (II пол. XIX ст.)	Палац «новий» (на 2016 р. школа) Палац «старий» (на 2016 р. гуртожиток)
19	Комаргород, Томашпільський район, (парк) місцевого значення, (палац) національного значення	II пол. XIX ст., невідомий, 2,5 га	Тип: ландшафтний; частково збереглися групи алей – ялини сріблястої, модрини європейської, ялини звичайної, сосни кримської, сосни Веймутова, зберігся сосновий бір та дубово- ясеневий масив, господарський флігель, кам'яний мур, «гірка любові»	Палац збережений, (на 2011 р. професійно- аграрний ліцей)
20	Копайгород, Барський район, місцевого значення	Кін. XVIII-поч. XIX ст., невідомий, невідомо	Тип: пейзажний; залишки алей	Палац зруйнований
21	Котюжани, Муровано- Куриловецький	Поч. XX ст. невідомий,	Тип: пейзажний; 2 аркові мости (поч. XX ст.), наявні	Палац збережений, (на 2011 р.

	район, місцевого значення	11 га	джерела	школа-інтернат)
22	Круподеринці, Погребищенський район, національного значення	Кін. XVIII-поч. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: ландшафтний; частково збереглися алеї ялин, флігель, церква-мавзолей 1910 р., пам'ятник морякам, що загинули в Цусимській битві.	Палац збережений, на 2011 р. школа, флігель житловий
23	Лука Мелешківська Вінницький район, місцевого значення	30 – 50 рр XIX ст. невідомий, 8,5 га	Тип: ландшафтний; є став «Мала Софіївка»	Палац не зберігся
24	Митки, Барський район, місцевого значення	1900 р. невідомий, Невідома	Тип: невідомий	Палац збережений, (на 2011 р. загальноосвітня школа)
25	Михайлівці Муровано-Куриловецький район, місцевого значення	Кін. XVIII – поч. XIX ст., невідомий, 22 га	Тип: пейзажний; три ставки, греблі, містки, кам'яний мур з ровом, фруктовий сад, збереглась ялинова алея	Палац збережений, (на 2011 р. аграрний ліцей)
26	Моївка, Могилів-Подільський район, місцевого значення	Сер. XIX ст., невідомий, 8, 8 га	Тип: ландшафтний; понад 40 видів деревних та чагарникових порід: горіх чорний, модрина європейська, сосна звичайна, каштани, ясени, ялини, фруктовий сад	Палац збережений (на 2011 р. лікарня)
27	Муровані Курилівці, Муровано-куриловецький район	Кін. XVIII – II пол. XIX ст., Діоніс МакКлер, невідома	Тип: ландшафтний; парковий арковий місток-шлюз, дві кам'яні лави, будинок для прислуги. XIX ст., стайні кін. XIX – поч. XX ст.,	Палац збережений (на 2011 р. школа-інтернат)

			мечеть XVII ст.	
28	Немерче, Муровано-Куриловецький район	Кін. XVIII-поч. XIX ст., невідомий, 30 га	Тип: ландшафтний; три стави з греблями, штучний острів з альтанкою, джерела.	Палац зруйнований
29	Немирів, Немирівський район Загальнодержавного значення	Кін. XVIII ст., Зеннгольц, Е.Пітаерт Ван Леєр,. Ф.Томаєр, 85 га	Тип: ландшафтний; з елементами регулярного планування – прямокутний партер, стрижені «зелені стінки», прямі алеї, м'який рельєф, став, водонапірна вежа к. XIX ст.	Палац збережений, використовується як санаторій.
30	Нападівка, Липовецький район, національного значення	Кін. XVIII ст., невідомий, невідома	Тип: невідомий	Палац напівзруйнований
31	Стара Прилука, Липовецький район, національного значення	Сер. XVIII ст., невідомий, невідома	Тип: невідомий	Палац поч. XX ст. збережений (школа-інтернат)
32	Нова Прилука, Липовецький район, статус невизначений	поч. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: невідомий	Палац поч. XIX ст. збережений
33	Носківці, Жмеринський район, місцевого значення	Кін. XVIII ст. невідомий, невідома	Тип: ландшафтний; липова алея	Палац кін. XVIII ст збережений, використовується як школа
34	Ободівка, Тростянецький район,	1800 р., Діоніс МакКлер,	Тип: ландшафтний; з елементами регулярного планування, костел, алеї з	Палац напівзруйнований, місцевого

	загальнодержавного значення	17 га	екзотичних порід, квітники, галявини, тераси, системи ставків, господарські споруди (водонапірна вежа, стайня)	значення
35	Олександрівка, Томашпільський район, місцевого значення	кін. XIX ст., невідомий, 11 га	Тип: ландшафтний, два ставки, фруктовий сад, гірка «любові», господарські споруди	Палац зруйнований
36	Оратів, смт. Оратів, місцевого значення	кін. XIX ст., невідомий, 20 га	Тип: ландшафтний; каскад ставків,	Палац кін. XIX ст., збережений
37	П'ятничани, м. Вінниця, місцевого значення	кін. XVIII ст., Грохольські, Діоніс МакКлер, 32 га	Тип: ландшафтний; з елементами регулярного, групи листяних і голчастих порід, господарські споруди	Палац збережений, національного значення
38	Печера, Тульчинський район, загальнодержавного значення	кін. XVII ст., невідомий, 19 га	Тип ландшафтний; з елементами регулярного та пейзажного, тераси і майданчики з квітниками, декоративні кам'яні вежі, брама, парадні алеї, мавзолей Потоцьких, кам'яна огорожа, господарські будівлі	Палац зруйнований
39	Садиба Пирогова, м. Вінниця, національного значення	60-ті р. XIX ст., М.Пирогов, 18,9 га	Тип: регулярний; широкі алеї, з лип, ялин. затінений партер, вільні посадки.	Садиба збережена, національного значення
41	Рахни Лісові, Шаргородський район, місцевого значення	кін. XVIII ст., невідомий, 19 га	Тип: ландшафтний; групи рідких порід, алеї каштанів, два ставки	Палац збережений ідальня
42	Рівне, Муровано-Куриловецький	II пол. XIX ст., невідомий,	Тип: невизначено; залишки парку, під'їзна алея,	Палац збережений

	район, місцевого значення	невідома	кам'яний льох	
43	Северинівка, Жмеринський район, місцевого значення	1814 р., Діоніс МакКлер, 42 га	Тип ландшафтний; алеї рідких порід, кам'яні брами та огорожа, залишки кам'яних декорів	Палац збережений, місцевого значення
44	Серебринці, Могилів-Подільський район,	II пол. XVIII ст., Діоніс МакКлер, невідома	Тип: невизначено; залишки парку, став	Палац збережений, національного значення
45	Соколівка, Крижопільський район,	поч. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: ландшафтний; ставки з нерегулярною лінією берега, муроване джерело, кам'яні брами та альтанки, залишки мармурових міфологічних скульптур	Палац збережений, місцевого значення
46	Спичинці, Погребищенський район, місцевого значення	кін. XVIII ст., Діоніс МакКлер, 9,7 га	Тип: пейзажний; алеї, кам'яний мур	Палац збережений, національного значення
47	Сутиски, Тиврівський район, місцевого значення	кін. XIX ст., невідомий, 20 га	Тип: ландшафтний; алеї, флігелі, брама, декоративні вежі, великі кам'яні брили як елементи декору	Палац збережений, місцевого значення
48	Тиврів, Тиврівський район, статус невизначений	кін. XVIII ст., невідомий, невідома	Тип: пейзажний; фуктовий сад, кам'яний мур	Палац збережений, місцевого значення
49	Тиманівка, Тульчинський район	сер. – кін. XIX ст., невідомий, невідома	Тип: невизначено; залишки парку, кам'яний мур	Палац збережений, місцевого значення

50	Тульчин, м. Тульчин, вул. Леонтовича, 8	80-ті р. XVIII ст., Потоцькі, Міллер, з 1786 р К.Метцель, 10 га	Тип: пейзажний; парк не зберігся, частково проглядається структура	Палац напівзруйнова ний, національного значення
51	Хмільник, Хмільницький район,	Поч. XX ст., граф Ксідо, невідомий, невідомо	Тип: невизначено; залишки парку	Палац напівзруйнова ний, національного значення
52	Чернятин, Жмеринський район, загальнодержавног о значення	XVII ст., невідомий, 31 га	У 1814 р. реконструйований Діонісієм МакКлером в пейзажному стилі. Алеї, доріжки, вал, 5 ставків,	Палац збережений, національного значення, використовует ься під ліцей
53	Чорномин, Піщанський район	20-ті .рр. XIX ст., невідомий, невідомо	Тип: невизначено; залишки парку, каштанова алея, господарські споруди	Палац збережений, національного значення, використовует ься під школу
54	Шпиків, Тульчинський район,	1760-ті невідомий, невідомо	Тип: невизначено; залишки парку, декоративні вежі, став, залишки господарських будівель	Палац напівзруйнова ний, місцевого значення
55	Ялтушків, Барський район, місцевого значення	невідомо невідомий, невідомо	Тип: невизначено; залишку парку «Лугове», флігель, брама	Садиба збережена
56	Яструбинці, Іллінецький район,	невідомо невідомий, невідомо	Тип: невизначено; парк не зберігся (існують окремі старі дерева), господарські будівлі	Садиба не зберіглась
Хмельницька обл.				

1	Антоніни, Красилівський район, місцевого значення	Сер. XIX ст. Потоцькі, Кайзер 14,4 га	Тип: ландшафтний; парк з елементами регулярного. Проглядаються алеї ялини європейської, липи серцелистої, клена гостролистого, гіркокаштана звичайного, ясена, туї західної. Модрина польська, вільха чорна, тополя канадська, бук лісовий, горіх манжурський, сосна чорна, горіх чорний, оксамит амурський	Палац не зберігся. Збереглися флігелі, брама
2	Баламутівка, Хмельницький район, місцевого значення	Сер. XVIII ст., Чарторийський, Анциферов, 2,8 га	Тип: пейзажний; парк з інтродукованим плодовим садом. Дуб звичайний, псевдотсуга Мензіса, елемент регулярного – рештки грабового живоплоту, каскад з 4 ставів, найбільший – став Панський	Палац не зберігся, присутні господарські споруди, гуральня 1910 р.
3	Біла, Чемеровецький район, статус невизначений	Кін. XIX ст., Глембоцькі, бл. 20 га	Тип: парк – сад; залишки липової алеї, плодових дерев, мурів, охоронних валів	Насипи на місці споруди
4	Божиківці, Деражнянський район	Поч. XX ст. Колонна-Чосновські	Тип: еkleктичний; парк збережений, але запущений	Палац збережений (школа)
5	Брага, Кам'янець-Подільський район, статус невизначений	Поч. XIX ст. Ремери, Гіжицькі, невідома	Тип: ландшафтний; парк частково збережений	Палац не зберігся

6	Великий Жванчик, Дунаєвецький район, статус невизначений	1788 р. Хелмінські, невідомо, невідомо.	Тип: ландшафтний парк.	Палац збережений (на 2017 р., дитячий санаторій)
7	Вербка, Ярмолинецький район, місцевого значення	1850 р., невідомо; 1914 р. Н.О. Олександрова, 4,8 га	Тип: еклектичний; Регулярний, ландшафтний парк. Вікові липи, ясени, акації, кущі бузини, став, верби, тополі, дерев'яна арка, залізні ворота, підземні ходи	Палац збережений (на 2017 р. бібліотека)
8	Виноградівка, Ярмолинецький район, місцевого значення	Невідомий Віхерський, Біскупські, 7,0 га	Тип: еклектичний; регулярний парк, партерна композиція, ландшафтний стиль на схилах, водонапірна башта, липи, акації, ялина, грабовий живопліт.	Палац збережений (психоневрологічний інтернат)
9	Вишнівчик, Чемеровецький район	Сер. XIX ст., Журавський, невідомо	Тип: ландшафтний; в'їзна алея з ялини звичайної, сосна, дуб, ясен, граб, клен польовий.	Палац перебудований (контора цукрового заводу)
10	Водички, Хмельницький район	1825 р. Залеські, Д. МакКлер, невідома	Тип: ландшафтний; каскад ставків, джерела, залишки алей	Палац збережений (школа та садок)
11	Глібів, Новоушицький район	Сер. XIX ст., Путятіни, невідомо.	Тип: ландшафтний; дві напівкруглі алеї на партері	Палац не зберігся
12	Говори, Вінковецький	Невідомо, І.Стадніцький,	Тип: ландшафтний; річка, три джерела, став з острівцем, дуб, сосна	Палац збережено

	район місцевого значення	9,9 га	звичайна, клен гостролистий, ялина європейська, липа європейська, сосна Веймутова, липова алея довжиною 100 м з написом «Софія», на березі річки зкладено сад.	
13	Голозубинці Дунаєвецький район місцевого значення	З 1850 року, Віктор-Миколай Скібневський, 21,0 га	Тип: ландшафтний; вкраплення регулярного у вигляді фонтану, під'їзна алея. Каштанова, залишки черешневої алеї, ялинова алея, куртини – сосна Веймутова, солітери – дуб, липа	Палац збережений, використовуєть ся як проти туберкульозна клініка
14	Голосків Камянець- Подільський район, загально державного значення	Невідомий, Корсаки, 12,7 га	Тип: ландшафтний; сосна чорна, алея 100 м, клен гостролистий, липа, явір, граб, дуб	Палац збережений, використовуєть ся як школа
15	Дунаївці, Дунаєвецький район, статус невизначений	Кін. XVIII ст., Потоцькі, Красінські, Скибневські, невідома	Тип: ландшафтний; фрагментарні залишки парку	Палац збережений. (будинок культури)
16	Жердя, Чемеровецький район, статус невизначений	Кін. XIX – поч. XX ст. Моржигевські, Малаховські, Даровські, невідома	Тип: ландшафтний; частково проглядаються алеї	Палац збережений
17	Завалля,	XIX ст., Двержницькі,	Тип: ландшафтний;	Палац не

	Кам'янець-Подільський район, статус невизначений	невідома	частково збережений	зберігся
18	Загінці, Деражнянського району, загальнодержавного значення	1659 рік, Подфіліпський 5,0 га	Тип: ландшафтний; липова алея (250 років), клен гостролистий, ясенелистий, польвий, липа, береза, поодинокі сосни, ялини, каштани, модрина.	Палац зруйнований
19	Зіньків, Віньковецький район, статус невизначений	1852 р., Август Вюртемберзький, невідомо	Тип: ландшафтний; залишки парку, соснові алеї	Палац збережений
20	Іванківці, Новоушицький район, місцевого значення	1830 року, Зелінський, 2,6 га	Тип: ландшафтний; сад, сільськогосподарські угіддя, дерева до ста років, град, клен-явора, ясен звичайний, бруснина, ялина, шипшина, паркова дорога, ялівець віргінський.	Палац частково зруйнований
21	Камянець-Подільський, місцевого значення	1886 р., Міський, 13,0 га	Тип: ландшафтний; грот, водоспад, фонтан, скульптура оленя над каньйоном р.Смотрич. Граб, дуб, клен гостролистий, липа серецелиста, гіркокаштан звичайний, 3 екземпляри тису ягідного, паркові алеї	Інфраструктура, реконструйована
22	Корчунок, Хмельницький район, місцевого	XIX ст., Скібнівський, 6,0 га	Тип: ландшафтний; в'їзна алея, два ставки, ясен, ялини, горобина, береза, клен-явір, дубова алея,	Палац перебудований

	значення		сосна європейська, псевдоакація, туя західна, клен сріблястий, верба біла	
23	Кривчик, Дунаєвецький район, статус невизначений	II п. XIX ст., Крупенські, 30,5 га	Тип: ландшафтний; алеї ясену, ялини звичайної, берези, клени-явори, дуби, клени гостролисті, сосна європейська, робінії псевдоакації, туї західні, ялина звичайна, клен сріблястий. Два стави	Палац збережений (психоневрологічний диспансер)
24	Куява (Соснівка) Ярмолинецький район, місцевого значення	1875-1877 рр., Ю.Товкач 27,7 га	Тип: еклектичний; ландшафтний з елементами регулярного стилю. Стави, алеї липи серцелистої, ялини звичайної, сосна чорна, акація біла, бузина чорна та травяниста, гіркокаштани, верби, клени-явори, модрина польська та європейська, туя західна, берести, граби, ясени, горіх чорний, 3 ставки	Палац збережений (психоневрологічний диспансер)
25	Ладиги, Старокостянтинівський район, статус невизначений	1830 р., Шашкевичі, невідомо	Тип: ландшафтний; (арх. Діоніс МакКлер), алеї	Палац (арх. Якуб Кубіцький) – не зберігся
26	Лугове, Ярмолинецький район, місцевого значення	XIX ст. Команцькі, Порай-Кошиц та Кучевські 7,6 га	Тип: еклектичний; ландшафтний, чітко структурований алеями. Терасований – регулярний. Клени, липи, граби, ялина звичайна та колюча сиза, алеї сосни чорної та європейської, береза повисла, модрина польська,	Палац частково зберігся, господарські споруди в напівзруйнованому стані (на 2004 р.)

			псевдотсуга Мензіса	
27	Маків, Дунаєвецький район, місцевого значення	XVII ст. – XIX ст., Володийовський, Маковецькі, Раціборовські. 3,0 га	Тип: еклектичний; ландшафтний, пейзажний. Платан кленолистий, каштанова, ялинова, липова, дубова алеї, сосни чорні, тополі, берези, клени, ясени, барбарис звичайний, модрини польські. 2 стави	Палац збережений, флігель
28	Маліївці, Дунаєвецький район, загально державного значення	У 1785 році Ян-Офурій Орловський, 17,2 га	Тип: еклектичний; (арх. Д. МакКлер та Клігер) ландшафтний, романтичний, залишки палату в регулярному стилі. Неоготична башта, водоспад і грот святого Онурія, два фонтани	Палац збережений (арх. Мерліні) (на 2017 р. Малієвецький обласний дитячий протитуберкульозний санаторій «Світанок»))
29	Малиничі, Хмельницький район, статус невизначений	I пол. XIX ст., Маковецькі, невідомо	Тип: ландшафтний; став, парк частково збережений, алеї лип та каштанів, зберігся «грубий хрест» та статуя Діви Марії	Палац не зберігся
30	Маниківці Деражнянський район, статус невизначений	Поч. XIX ст., Косельські, Віртемберзькі, невідомо	Тип: ландшафтний; частково збережені липові та кленові алеї	Палац збережений (школа)
31	Михайлівка Дунаєвецький район загальнодержавного значення	1720 рік, М. Маковецький 15,0 га	Тип: еклектичний; ландшафтний, пейзажний з вкриттями романтичного стилю. Бельведер, два аркові мости, дамба – алея, грот з джерелом та водоймами, став з	Палац знищений у період I світової війни

			острівцем, два стави . Платан кленолистий, дуб червоний, ялівець віргінський, сосна чорна, сосна Веймутова, ялина європейська	
32	Новоселиця, Старокостянтинівський район, національного значення	поч XVII ст., Острозький, 1820 р., Гіжицькі, Потоцькі, Щуцький, Коссак 44,37 га	Тип: еклектичний, балконтєраса, яблуня, груша, горіхи грецькі,	Палац реконструйовано (аграрний ліцей)
33	Отроків, Новоушицький район, місцевого значення	Кін. XVIII ст., Мархоцькі, невідома	Тип: ландшафтний; романтичний, структура регулярного втрачена, сосна Веймутова, сосна кримська, платан кленолистий, грабова алеї, Верхня грота, Нижня грота, Триумфальна арка, Агора, купальня, став.	Палац збережений
34	Охрімівці, Вінковоцький район, статус невизначений	Поч. XIX ст., Скібнєвські, невідома	Тип: еклектичний; регулярний у партерній частині, еклектичний, ландшафтний, структурований алеями. Під'їзна соснова алея, гіркокаштан, ясеневі, липові алеї, грабовий живопліт, став	Садиба частково збережена
35	Підпилип'я, Кам'янець-Подільський район, статус невизначений	Поч. XIX ст., Красинські, Городинські, Охотські, невідома	Тип: ландшафтний; залишки парку, проглядаються окремі алеї	Палац не зберігся
36	Покутинці	Сер. XIX ст. Грохольські,	Тип: пейзажний; частково проглядається дубова алея,	Садиба

	Віньковецький Район, статус невизначений	невідома	ялинова, липова алеї, дуби, сосни, ясени	перебудована флігель, льодовня, будинок економа.
37	Райківці Хмельницький район, місцевого значення	Кін. XIX ст., Калиновський, 5,6 га	Тип: ландшафтний; липа серцелиста, чорні сосни, клени сріблясті, гледичія триколючкова, модрина європейська, кущі, ясени, сосна європейська тюльпанове дерево	Парк збережаний
38	Самчики, Старокостянтині вський район, Загальнодержав ного значення	Поч. XVIII ст. Хосцькі, Чечелі, Угрімови, 18,8 га	Тип: еклектичний; дві ділянки в регулярному стилі, ялина колюча, гірко- каштани звичайні, тополі бальзамічні, липи широколисті, в'їзд з мистецьки оздобленою брамою, кам'яний мур	Палац збережений (на 2019 р. музей- заповідник)
39	Скаржинці, Ярмолинецький район, місцевого значення	Кін. XIX ст., Моровський, 12 га	Тип: ландшафтний; Тюльпанове дерево, дипа, граб, горіх чорний, дуб болотний, сосна Веймутова, клен сріблястий, букова алея, алея гіркогокаштану, алея кизилу, алея ялини європейської, клен-явір, клен польовий.	Палац збережений

40	Слобідка-Шелехівська Деражнянський район, статус невизначений	1) I пол. XIX ст. Вакари 1,6 га 2) поч. XX ст. Новицький, невідома	1) тип: пейзажний з елементами регулярного; Ялинова алея, липи серцелисті, гіркокаштани, ясени, тополі білі. 2) тип: парк – сад; ландшафтний з елементами регулярного. Модрина європейська, робінії псевдоакації, ялина звичайна, дубова, грабова алеї, алеї тополі білої, озеро.	1) Садиба збережена 2) Палац збережений
41	Рихта, Кам'янець-Подільський район, статус невизначений	Поч. XX ст., Головинські, Підвисоцькі, Рожаловські, невідома	Тип: ландшафтний; став; залишки окремих фрагментів парку	Старий палац не збережений; палац Рожаловського збережений (амбулаторія)
42	Тарноруда, Волочиський район, статус невизначений	Сер. XIX ст., Мордвінови, невідома	Тип: ландшафтний; залишки парку, окремі екземпляри дерев	Палац збережений (школа)
43	Тинна, Дунаєвецький район, статус невизначений	Кін. XVIII ст. Нассау фон Зіген, невідома	Тип: пейзажний; залишки парку, став. Окремі екземпляри дерев	Залишки підвалів, могила власника
44	Томашівка, Дунаєвецький район, статус невизначений	Сер. XIX ст., Крижановські, невідома	Тип: парк – сад; липові алеї	Палац збережено
45	Самчинці, Старокостянтинівський район, статус	Поч. XIX ст. Чечелі, Ротаріуші, невідома	Тип: пейзажний; частково збережені алеї з дубу звичайного, модрини європейської	Палац не зберігся

	невизначений			
46	Удріївці Дунаєвецький район, статус невизначений	Сер. XIX ст. Лозінські-Орловські, невідома	Тип: еклектичний; парк – сад. Пейзажний з елементами регулярного. Липи, клени, сосни, ялини, граби, став, колодязь	Палац збережений
47	Цівківці Новоушицький район, статус невизначений	Поч. XIX ст., Пясецькі, 2,0 га	Тип: пейзажний парк; Гіркокаштани, клени, ясен звичайний, липа серцелиста, ялина європейська, платан, Сосни Веймутова, 2 стави, грот з криничкою	Палац збережений (на 2016 р. дитячий садок)
48	Хребтіїв, Новоушицький район, статус невизначений	Кін. XIX ст., Собанські, Патони. невідома	Тип: ландшафтний; залишки парку, окремі екземпляри дерев	Палац частково зруйнований
49	Чорнокозинці, Кам'янець- Подільський район, статус невизначений	Кін. XVII ст., володіння Кам'янецьких єпископів, Рупнівський, невідома	Тип: ландшафтний; невеликий парк на схилі замкової гори, окремі екземпляри дерев збережені	Палац зруйнований
50	Чорний Острів, Хмельницький район, статус невизначений	Кін. XVIII ст., Пшездецькі, невідома	Тип: еклектичний; залишки парку, окремі екземпляри дерев. Структура не збережена, окрім острова на озері та групи вільхи чорної	Палац зруйнований, садиба збережена (музей)
51	Шарівка, Ярмолинецький район, місцевого значення	Кін. XVIII ст., Дульські, Хелмінські, невідома	Тип: ландшафтний; алеї, суттєво занедбаний, збережна стіна, став. Липова, грабова, робінієва алеї	Палац не зберігся
Тернопільська обл.				

1	Більче-Золоте, Борщівський район, загальнодержавного значення	Сер. XVII ст. – сер. XIX ст., Язловецькі, Сапіги, 11 га	Тип: еклектичний; регулярний, романтичний парк. Збережена структура алеї. Каплиця, мури, брама	Замок не зберігся (розібраний в XIX ст.), Палац (Сапіги) збережений
2	Заліщики, Заліщицький район, місцевого значення	Поч. XIX ст., Понятовські, Бруницькі, Турнау фон Добчице, С. Лусаковський, 5 га	Тип: еклектичний; регулярний парк, трансформований у ландшафтний. Алеї, оранжереї, літній театр	Палац зберігся (місцева лікарня)
3	Личківці, Гусятинський район, статус невизначений	Поч. XX ст., Тиммельман	Тип: ландшафтний; проглядаються окремі алеї	Палац збережений (приватна власність)
4	Скала-Подільська, Борщівський район, загальнодержавного значення	Тарло, Сапегі, Голуховські, невідома, 26	Тип: еклектичний; залишки парку в ландшафтному стилі, частково регулярний стиль	Палац напівзруйнований
5	Хоростків, Гусятинський район, загальнодержавного значення	XVIII ст., Сангушки, Семинські-Левіцькі, 18 га	Тип: еклектичний; регулярний, пейзажний парк, збережена брама з єгипетськими обелісками, фігури закоханих, фонтан	2 палаци, 2 флігелі та стайня (XVIII – XIX ст.)
6	Червоноград (с. Нирків), Заліщицький район, статус невизначений	Сер. XVII ст., Лянцкоронські, Понінські, Любомирська, невідомо	Тип: еклектичний; регулярний ландшафтний парк, тераси, збережена кам'яна ваза, арковий міст	Палац зруйнований (арх. Юліан Захаревич)
7	Ягільниця,	Сер. XVII ст. – сер.	Тип: ландшафтний парк;	Палац

	Чортківський район, статус невизначений	XIX ст., Лянцкоронські, невідомо	структура не збережена, схили пагорба покриті лісом, природний рельєф	збережений
8	Язлівець, Бучацький район, місцевого значення	Сер. XVII ст., Язловецькі, Конецпольські, Понятовські, 7, 52 га	Тип: еклектичний; залишки парку	Палац збережений (монастир)
9	Гусятин, Гусятинський район, статус невизначений	Сер. XIX ст., Голуховські, невідома	Тип: пейзажний парк; урочище «Грабник», частково збережені грабові насадження	Палац (арх. Захаревич) не зберігся
10	Копиченці, Гусятинський район, статус невизначений	Сер. XVIII ст., Бельські, Боваровські, невідома	Тип: пейзажний; збережені окремі групи дерев, став	Палац не зберігся
11	Коцюбинці, Гусятинський район, статус невизначений	Поч. XX ст., Вонсович, Городинський, невідома	Тип: пейзажний; збережені окремі екземпляри дерев	Палац зберігся (приватна власність)
12.	Колиндяни, Чортківський район, статус невизначений	Сер. XVIII ст., Володийовські. Городиські, невідома	Тип: ландшафтний; парк, частково збережений	Палац зберігся

* У таблиці приведені палацово-паркові комплекси (в т.ч. фрагментарно) на 2016-2017 роки.

Унікальні таксони (екзоти) подільських маєткових парків

№ з/п	Таксон	Згадування у описах парків	Місце локації унікальних таксонів
1	Айлант (<i>Ailanthus</i>)	1	Говори (Віньковецький р-н)
2	Барбарис звичайний (<i>Berberis vulgaris</i>)	4	Маків, Михайлівка (Дунаєвецький р-н.), Печера (Тулчинський р-н), Шарівка (Ярмолинецький р-н)
3	Бархат амурський (<i>Phellodendron amurense</i>)	5	Антоніни (Красилівський р-н), Заліщики (Заліщицький р-н), Комаргород (Томашпільський р-н), Маків (Дунаєвецький р-н), Самчики (Старокостянтинівський р-н)
4	Вейгела рясноквітуча (<i>Weigela floribunda</i>)	1	Заліщики (Заліщицький р-н)
5	Виноград дикий пятилопатевиий (<i>Parthenocissus quinquefolia</i>)	1	Іванківці (Козятинський р-н)
6	Гінкго дволопатеве (<i>Ginkgo biloba</i>)	2	Заліщики (Заліщицький р-н), Михайлівка (Дунаєвецький р-н.)
7	Гірчак сахалінський (<i>Polygonum sachalinensis</i>)	1	Скаржинці (Ярмолинецький р-н)
8	Гледичія триголкова (<i>Gleditsia triacanthos</i>)	4	Вербка (Ярмолинецький р-н), Голосків (Кам'янець-Подільський р-н), Заліщики (Заліщицький р-н), Маліївці (Дунаєвецький р-н.),
9	Горіх айлантолистий	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)

	<i>(Juglans ailantifolia)</i>		
10	Горіх грецький (<i>Juglans regia</i>)	5	Іванківці (Козятинський р-н), Комаргород (Томашпільський р-н), Печера (Тульчинський р-н), Червоноград (Заліщицький р-н), Удріївці (Дунаєвецький р-н)
11	Горіх маньчжурський (<i>Juglans mandshurica</i> <i>Maxim</i>)	1	Антоніни (Красилівський р-н)
12	Горіх серцевидний (<i>Juglans cordiformis</i> <i>Maxim</i>)	1	Маліївці (Дунаєвецький р-н)
13	Горіх сірий (<i>Juglans cinerea</i>)	1	Верхівка (Тростянецький р-н)
14	Дуб двоколірний (<i>Quercus bicolor</i>)	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)
15	Дуб кошенільний (<i>Quercus cerris</i>)	1	Верхівка (Тростянецький р-н)
16	Дуб ліванський (<i>Quercus libani</i>)	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)
17	Дуб македонський (<i>Quercus trojana</i>)	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)
18	Дуб червоний (<i>Quercus rubra</i>)	3	Верхівка (Тростянецький р-н), Олександрівка (Томашпільський р-н), Печера (Тульчинський р-н)
19	Жасмин садовий (<i>Philadelphus</i>)	1	Олександрівка (Томашпільський р-н)
20	Жимолость капріфоль (<i>Lonicera caprifolium</i>)	2	Олександрівка (Томашпільський р-н), Заліщики (Заліщицький р-н)
21	Калина звичайна	1	Олександрівка (Томашпільський р-н)

	Бульденеж (виведена в др. пол. XIX ст.) (<i>Viburnum Boule de Neige</i>)		
22	Катальпа прекрасна (<i>Catalpa speciosa</i>)	1	Скала-Подільська (Борщівський р-н)
23	Каштан їстівний (<i>Castanea sativa</i>)	1	Олександрівка (Томашпільський р-н)
24	Кедр гімалайський (<i>Cedrus deodara</i>)	1	Комаргород (Томашпільський р-н)
25	Кипарис болотний (<i>Taxodium distichum</i>)	1	Михайлівка (Дунаєвецький р-н.)
26	Клен сріблястий (цукристий) (<i>Acer saccharinum</i>)	4	Верхівка (Тростянецький р-н), Голозубинці (Дунаєвецький р-н), Голосків (Кам'янець-Подільський р-н), Скаржинці (Ярмолинецький р-н)
27	Клен трауфеттера (<i>Acer trautvetteri</i>)	1	Іванківці (Козятинський р-н)
28	Клен червоний (<i>Acer rubrum</i>)	2	Верхівка (Тростянецький р-н), Самчики (Старокостянтинівський р-н)
29	Клен-явір пурпуристовий (<i>Pseudoplatanus 'Atropurpureum'</i>)	1	Голосків (Кам'янець-Подільський р-н)
30	Клен ясенелистий (Американський) (<i>Acer negundo</i>)	3	Михайлівка (Дунаєвецький р-н.), Олександрівка (Томашпільський р-н), Шарівка (Ярмолинецький р-н)
31	Липа американська (чорна) (<i>Tilia americana</i>)	2	Шарівка (Ярмолинецький р-н), Самчики (Старокостянтинівський р-н)

32	Ліріодендрон (<i>Liriodendron</i>)	4	Антоніни (Красилівський р-н), Більче-Золоте (Борщівський р-н), Скаржинці (Ярмолинецький р-н), Шарівка (Ярмолинецький р-н)
33	Магонія падуболиста (<i>Mahonia aquifolium</i>)	2	Більче-Золоте (Борщівський р-н), Самчики (Старокостянтинівський р-н)
34	Платан кленолистий (гібрид східного та західного платанів) (<i>Platanus hybrida</i>)	2	Маків (Дунаєвецького р-н), Михайлівка (Дунаєвецький р-н.)
35	Псевдотсуга Мензіса (<i>Pseudotsuga menziesii</i>)	3	Виноградівка (Ярмолинецький р-н)
36	Птелея трилиста (<i>Ptelea trifoliata</i>)	1	Більче-Золоте (Борщівський р-н)
37	Сніжнягідник білий (<i>Symphoricarpos albus</i>)	2	Маків (Дунаєвецького р-н), Олександрівка (Томашпільський р-н)
38	Сосна кримська (<i>Pinus pallasiana</i>)	1	Комаргород (Томашпільський р-н)
39	Софора Японська (<i>Styphnolóbium japonicum</i>)	2	Вербка (Ярмолинецький р-н), Заліщики (Заліщицький р-н)
40	Спірея верболиста (<i>Spiraea salicifolia</i>)	1	Більче-Золоте (Борщівський р-н)
41	Спірея японська (<i>Spiraea japonica</i>)	2	Заліщики (Заліщицький р-н), Маліївці (Дунаєвецький р-н.)
42	Сумах пухнастий (<i>Rhus typhina</i>)	1	Маків (Дунаєвецького р-н)
43	Тамариск стрункий (<i>Tamarix gracilis</i>)	1	Верхівка (Тростянецький р-н)
44	Тис ягідний (<i>Táxus</i>)	1	Кам'янець-Подільський (Кам'янець-

	<i>baccáta</i>)		Подільський р-н)
45	Філодендрон (<i>Philodéndron</i>)	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)
46	Ялина сиза (<i>Picea glauca</i>)	1	Більче-Золоте (Борщівський р-н)
47	Ялівець віргінський (<i>Juniperus virginiana</i>)	3	Голозубинці (Дунаєвецький р-н), Іванківці (Козятинський р-н), Маків (Дунаєвецького р-н)
48	Ясен американський горіхолистий (<i>Fraxinus americana</i>)	1	Самчики (Старокостянтинівський р-н)

* За результатами обстеження 118 парків Поділля; вказані таксони, кількість згадок яких не перевищує 5 разів

Регіони походження екзотів, що входять до композицій подільських
маєткових парків

№ з/п	Екзот	Кількість парків, у яких представлений екзот, %* (представлені в парках)	Регіон походження
1	Айлант (<i>Ailanthus</i>)	1.08%	Китай
2	Барбарис звичайний (<i>Bérberis vulgáris</i>)	4.32%	Центральна Європа
3	Бархат амурський (<i>Phellodéndron amuréense</i>)	5.4%	Далекий Схід
4	Бук лісовий (<i>Fagus sylvatica</i>)	8,64%	Західна і Східна Європа
5	Вейгела рясноквітуча (<i>Weigela floribunda</i>)	1.08%	Східна і Південно-Східна Азія
6	Виноград дикий пятилопатевиий (<i>Parthenocíssus quinquefolia</i>)	1.08%	Північна Америка
7	Гінкго дволопатеве (<i>Ginkgo biloba</i>)	2.16%	Китай, Японія
8	Гіркокаштан звичайний (<i>Aesculus hippocastanum</i>)	23.76%	Балкани
9	Гірчак сахалінський (<i>Polygonum sachalinensis</i>)	1.08%	Північна Америка, Далекий Схід
10	Гледичія триголкова (<i>Gleditsia triacanthos</i>)	4.32%	Північна Америка

11	Горіх айлантолистий (<i>Juglans ailantifolia</i>)	1.08%	Далекий Схід
12	Горіх грецький (<i>Juglans regia</i>)	5.4%	Балкани, Гімалаї, Середня Азія, Далекий Схід
13	Горіх маньчжурський (<i>Juglans mandshurica</i> Maxim)	1.08%	Східна Азія
14	Горіх серцевидний (<i>Juglans cordiformis</i> Maxim)	1.08%	Східна Азія
15	Горіх сірий (<i>Juglans cinerea</i>)	1.08%	Північна Америка
16	Горіх чорний (<i>Juglans nigra</i>)	9.72%	Північна Америка
17	Дуб двоколірний (<i>Quercus bicolor</i>)	1.08%	Північна Америка
18	Дуб кошенільний (<i>Quercus cerris</i>)	1.08%	Східне Середземномор'я
19	Дуб ліванський (<i>Quercus libani</i>)	1.08%	Близький Схід
20	Дуб македонський (<i>Quercus trojana</i>)	1.08%	Європа, Близький схід, Передня Азія
21	Дуб червоний (<i>Quercus rubra</i>)	3.24%	Північна Америка
22	Жасмин Садовий (<i>Philadelphus</i>)	1.08%	Європа, Азія, Америка
23	Жимолость капріфоль (<i>Lonicera caprifolium</i>)	2.16%	Кавказ, Європа
24	Калина звичайна Бульденеж (виведена в	1.08%	Франція

	др. пол. XIX ст.) (<i>Viburnum Boule de Neige</i>)		
25	Катальпа прекрасна (<i>Catalpa speciosa</i>)	1.08%	Північна Америка
26	Каштан їстівний (<i>Castanea sativa</i>)	1.08%	Кавказ, Північне Середземномор'я
27	Кедр гімалайський (<i>Cedrus deodara</i>)	1.08%	Центральна та Східна Азія
28	Кипарис болотний (<i>Taxodium distichum</i>)	1.08%	Північна Америка
29	Клен сріблястий (цукристий) (<i>Acer saccharinum</i>)	4.32%	Північна Америка
30	Клен трауфеттера (<i>Acer trautvetteri</i>)	1.08%	Кавказ
31	Клен червоний (<i>Acer rubrum</i>)	2.16%	Північна Америка
32	Клен-явір пурпуролистий (<i>Pseudoplatanus 'Atropurpureum'</i>)	1.08%	Берлін
33	Клен ясенolistий (Американський) (<i>Acer negundo</i>)	3.24%	Північна Америка
34	Липа американська (чорна) (<i>Tilia americana</i>)	2.16%	Північна Америка
35	Ліріодендрон (<i>Liriodendron</i>)	4.32%	Північна Америка

36	Магонія падуболиста (<i>Mahonia aquifolium</i>)	2.16%	Північна Америка
37	Модрина європейська (<i>Larix decidua</i>)	17.28%	Альпи, Карпати
38	Модрина польська (<i>Larix polonica</i>)	10.8%	Карпати
39	Платан кленолистий (гібрид східного та західного платанів) (<i>Platanus hybrida</i>)	2.16%	Англія
40	Псевдотсуга Мензіса (<i>Pseudotsuga menziesii</i>)	3.24%	Північна Америка
41	Птелея трилиста (<i>Ptelea trifoliata</i>)	1.08%	Північна Америка
42	Робінія псевдоакація (<i>Robínia pseudoacácia</i>)	9.72%	Північна Америка
43	Сніжнягідник білий (<i>Symphoricarpos albus</i>)	2.16%	Північна Америка
44	Софора японська (<i>Styphnolóbium japónicum</i>)	2.16%	Китай, Японія
45	Сосна веймутова (<i>Pínus stróbus</i>)	14.04%	Північна Америка
46	Сосна кримська (<i>Pinus pallasiana</i>)	1.08%	Гірський Крим
47	Сосна чорна (<i>Pinus nigra</i>)	14.04%	Середземномор'я, Алжир, Марокко
48	Спірея верболиста (<i>Spiraéa salicifolia</i>)	1.08%	Північна Півкуля, Азія
49	Спірея японська	2.16%	Китай, Японія, Корея

	(<i>Spiraea japonica</i>)		
50	Сумах пухнастий (<i>Rhus typhina</i>)	1.08%	Північна Америка
51	Тамариск стрункий (<i>Tamarix gracilis</i>)	1.08%	Балкани
52	Тис ягідний (<i>Táxus baccáta</i>)	1.08%	Кавказ, Мала Азія
53	Туя західна колоновидна (<i>Thuja occidentalis</i>)	8,64%	Північна Америка
54	Філодендрон (<i>Philodéndron</i>)	1.08%	Мексика, Тропічна Америка
55	Ялина колюча (<i>Picea pungens</i>)	14.04%	Скелясті гори, Північна Америки
56	Ялина сиза (<i>Picea glauca</i>)	1.08%	Північна Америка
57	Ялиця біла (<i>Abies alba</i>)	6.48%	Середня Європа
58	Ялівець віргінський (<i>Juniperus virginiana</i>)	3.24%	Північна Америка
59	Ясен американський горіхолистий (<i>Fraxinus americana</i>)	1.08%	Північна Америка

* За результатами обстеження 118 парків Поділля

Сучасний вигляд палацо-паркових комплексів з супутника (Google earth pro),
Вінницька область



Рис. 1. Андрушівка (Погребищенський р-н).

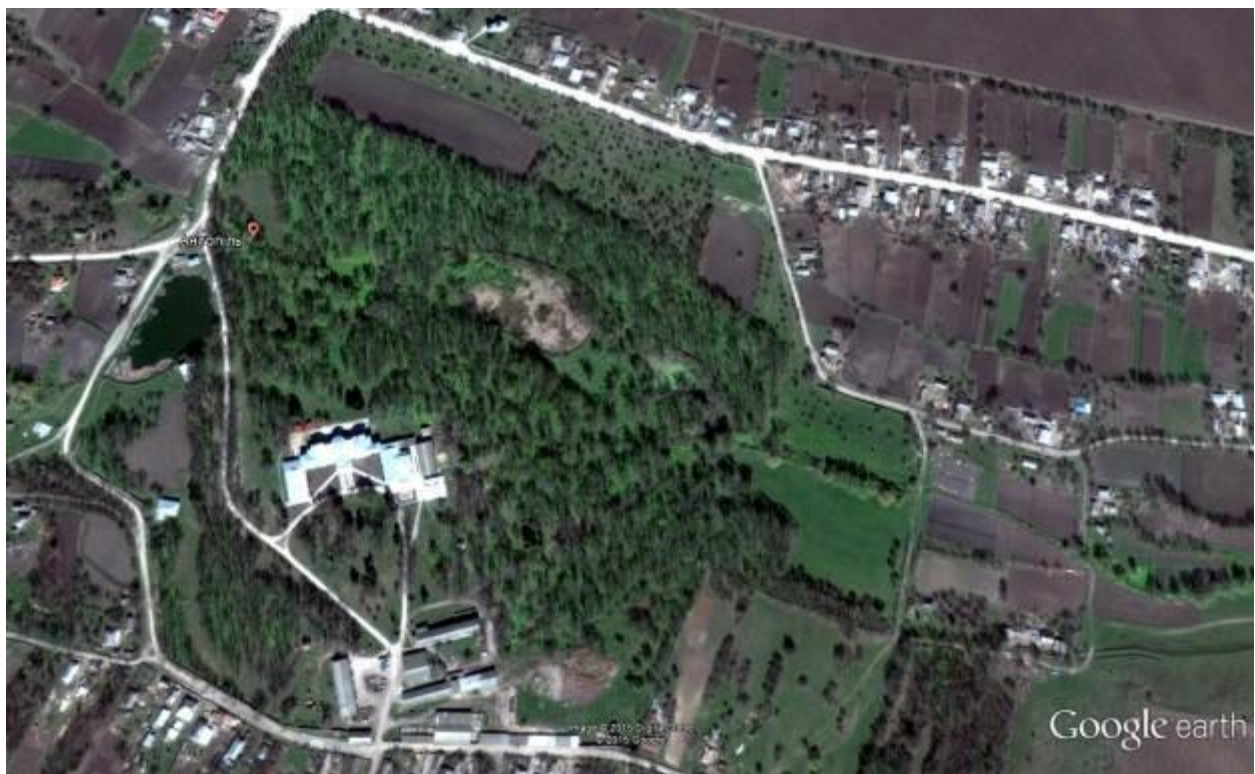


Рис. 2. Антопіль (Томашпільський р-н).



Рис. 3. Браїлів (Жмеринський р-н).



Рис. 4. Верхівка (Тростянецький район).



Рис. 5. Вороновиця (Вінницький р-н).



Рис. 6. Дашів (Іллінецький р-н).



Рис. 7. Капустяни (Тростянецький р-н).



Рис. 8. Котюжани, (Мурованокурилівський р-н).



Рис. 9. Красносілка (Бершадський р-н).



Рис. 10. Межирів (Жмеринський р-н).



Рис. 11. Муровані Курилівці (Мурованокурилівецький р-н).

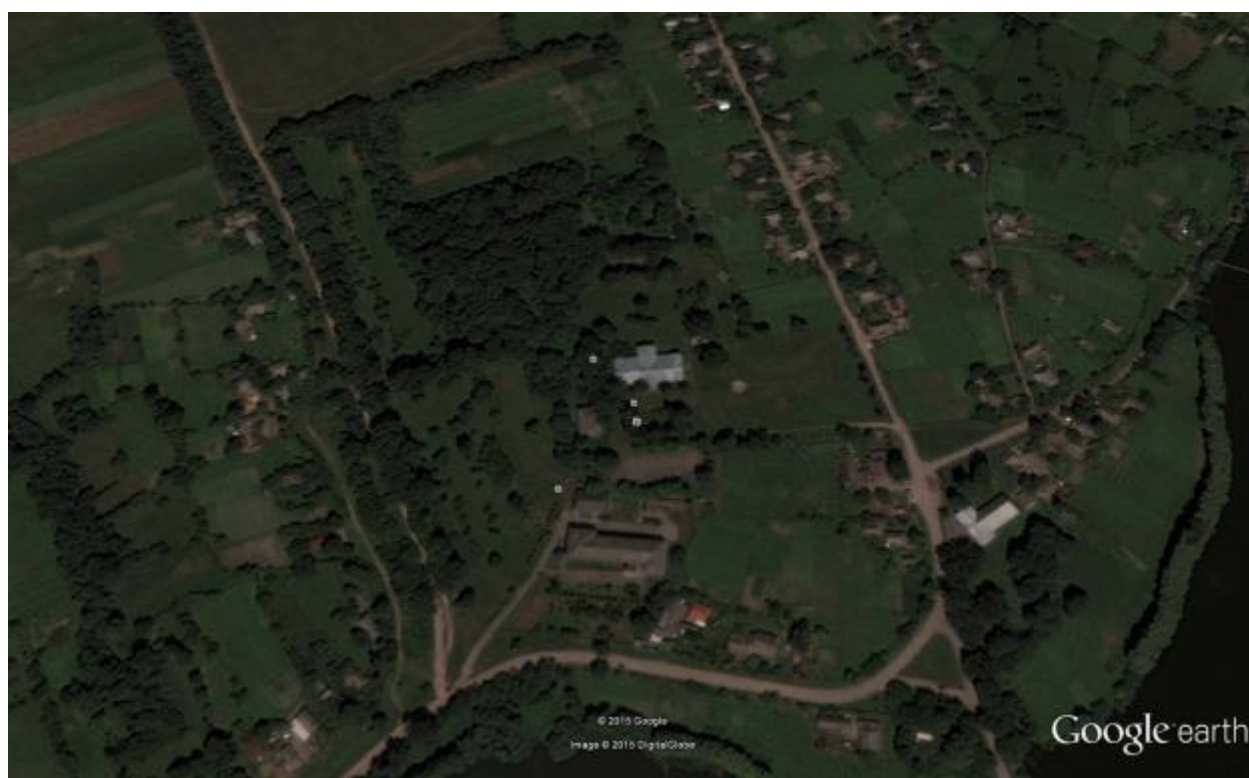


Рис. 12. Нападівка (Липовецький р-н).



Рис. 13. Нараївка (Гайсинський р-н).



Рис. 14. Немирів (Немирівський р-н).



Рис. 15. Носківці (Жмеринський р-н).



Рис. 16. Ободівка (Тростянецький р-н).



Рис. 17. П'ятничани (Вінниця).



Рис. 18. Печера (Тулчинський р-н).



Рис. 19. Северинівка (Жмеринський р-н).



Рис. 20. Серебринці (Могилів-Подільський р-н).



Рис. 21. Спиченці (Погребищенський р-н).



Рис. 22. Стара Прилука (Липовецький р-н).



Рис. 23. Тульчин (Тульчинський р-н).



Рис. 24. Хмельник (Хмельницький р-н).



Рис. 25. Чернятин (Жмеринський р-н).



Рис. 26. Чорномин (Піщанський р-н).

Сучасний вигляд палацо-паркових комплексів з супутника (Google earth pro),
Тернопільська область



Рис. 1. Більче Золоте (Борщівський р-н).



Рис. 2. Заліщики (Заліщицький р-н).

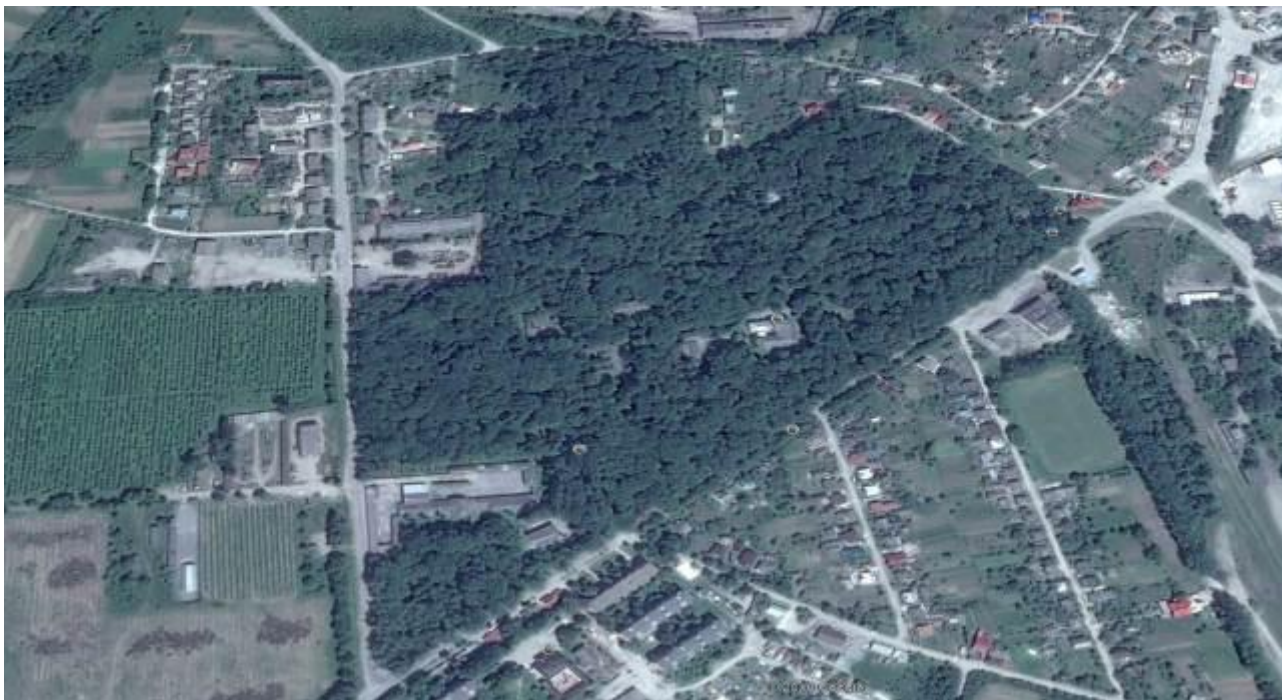


Рис. 26. Скала-Подільська (Борщівський р-н).



Рис. 26. Червоноград (Заліщицький р-н).



Рис. 26. Ягільниця (Чортківський р-н).



Рис. 26. Язлівець (Бучацький р-н).

Сучасний вигляд палацо-паркових комплексів з супутника (Google earth pro), Хмельницька область



Рис. 1. Антоніни (Красилівський р-н).



Рис. 2. Вербо́вецький (Ярмолинецький р-н).



Рис. 3. Виноградівський парк (Ярмолинецький р-н).



Рис. 4. Говорівський парк (Віньковецький р-н).



Рис. 5. Голозубинцецький парк (Дунаєвецький р-н).



Рис. 6. Голосківський парк (Кам'янець-Подільський р-н).



Рис. 7. Загінецький парк (Деражнянський р-н).



Рис. 8. Іванковецький парк (Новоушицький р-н).



Рис. 9. «Огруд» (с. Біла Чемеровецький р-н).

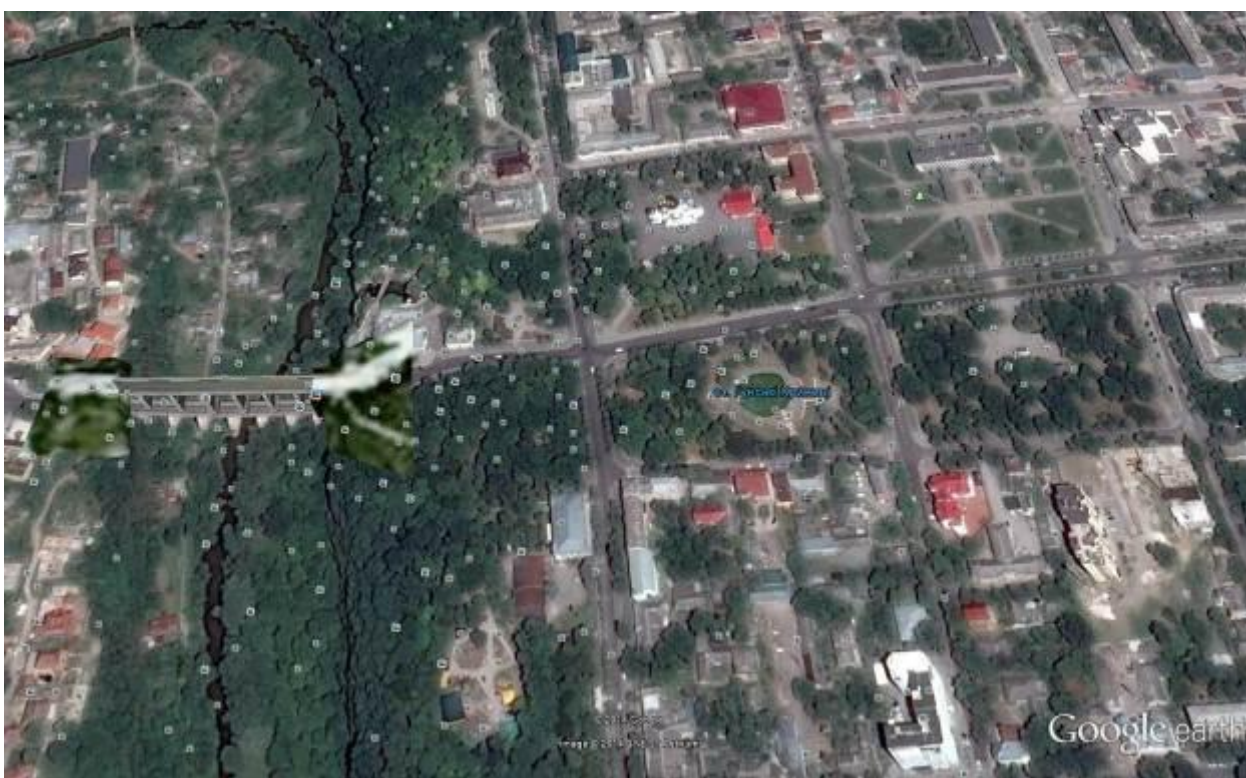


Рис. 10. Кам'янець-Подільський (Кам'янець-Подільський р-н).



Рис. 11. Куява (с.Соснівка Ярмолинецького р-н).



Рис. 12. Лугівський парк (Ярмолинецького р-н).



Рис. 13. Маківський парк (Дунаєвецький р-н).

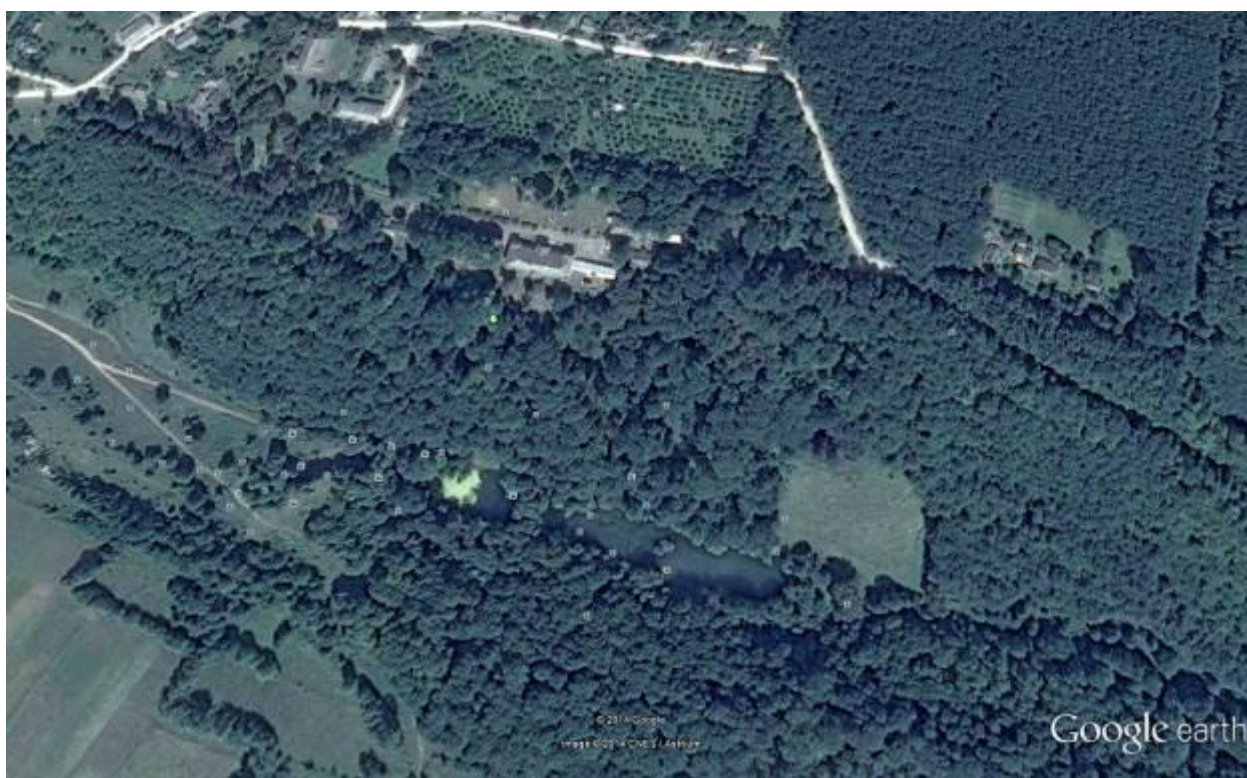


Рис. 14. Малівецький парк (Дунаєвецький р-н).



Рис. 15. Миньковецький дендропарк (Дунаєвецький р-н).



Рис. 16. Михайлівський парк (Дунаєвецький р-н).



Рис. 17. Новоселицький парк (Старокостянтинівський р-н).



Рис. 18. Парк Отоківський(Новоушицький р-н).

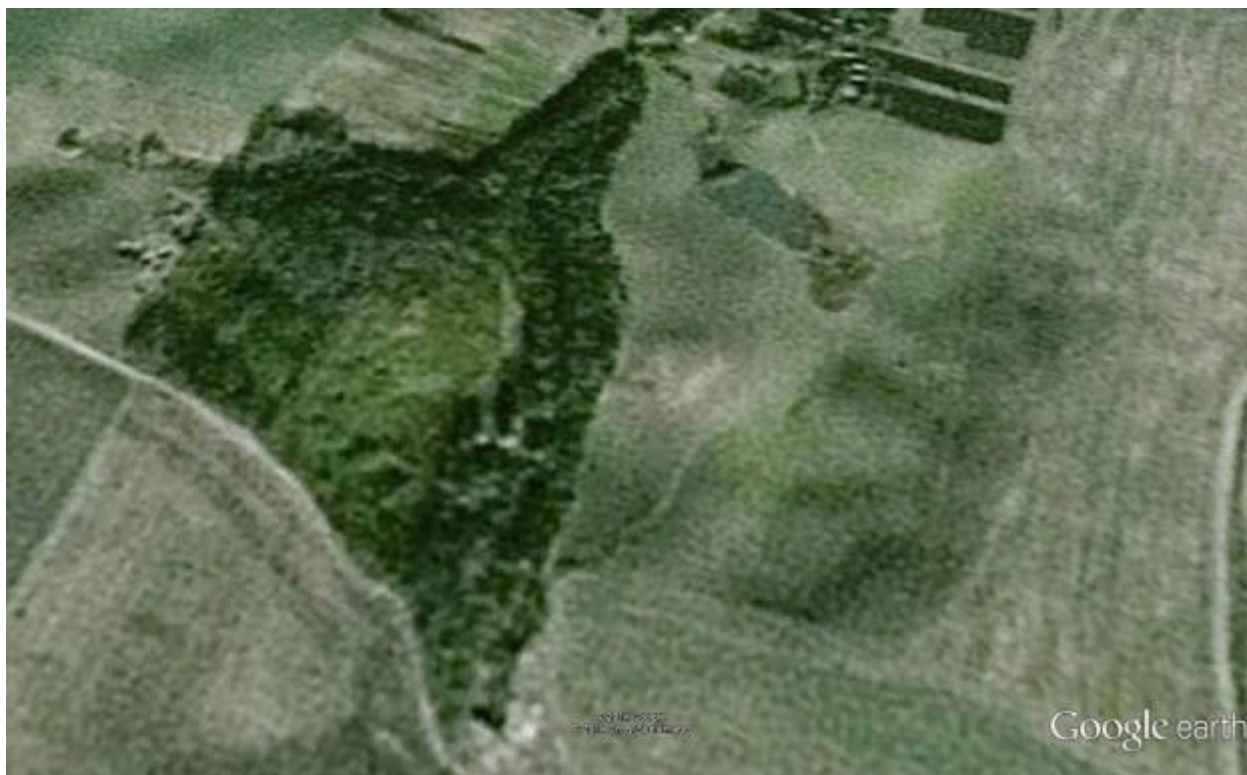


Рис. 19. Райковецький парк (Хмельницький р-н).



Рис. 20. Самчики (Старокостянтинівський р-н).



Рис. 21. Скаржинецький парк (Ярмолинецького р-н).



Рис. 22. Шарівський парк (Ярмолинецький р-н).



Рис. 23. Шелехівський парк (Деражнянський р-н).

Сучасний стан палацо-паркових комплексів



Рис. 1. Каплиця – усипальниця роду Сапегів(с. Більче – Золоте, Борщівський район).

Світлина В. Халайцана (січень 2015 р.).



Рис. 2. Грот в паркові (м. Кам'янець – Подільський).

Світлина В. Халайцана (січень 2017 р.).



Рис. 3. Алеї парку (с.Михайлівка, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (грудень 2017 р.).



Рис. 4. Кам'яний арковий міст (с. Михайлівка, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (грудень 2017 р.).



Рис. 5. Стави (с. Михайлівка, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (грудень 2017 р.).



Рис. 6. Фрагмент парку і палац (с. Голозубинці, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 7. Вид на став і парк (с. Маків, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 8. Фрагмент парку над каньйоном р. Смотрич (м. Кам'янець-Подільський).
Світлина В. Халайцана (січень 2018 р.).



Рис.9. Сходи в парку (м. Кам'янець – Подільський).

Світлина В. Халайцана (січень 2018 р.).



Рис. 10. Острів посеред ставу(с. Михайлівка, Дунаєвецький р-н.).

Світлина В. Халайцана (грудень 2017 р.).



Рис. 11. Грот з джерелом «Іспекті» (с. Михайлівка, Дунаєвецький р-н.).

Світлина В. Халайцана (грудень 2017 р.).



Рис. 12. Темна алея(с. Голозубинці,Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 13. Фрагмент паркуна схилі(с. Голозубинці, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 14. Колони парку (с. Голозубинці, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 15. Платан кленолистий серед парку (с.Маків, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 16. Паркова алея і палац(с. Удріївці, Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2017 р.).



Рис.17. Алеї парку (с.Маків,Дунаєвецький р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 18. Під'їзна алея (с. Соснівка (Куява), Ярмолинецький р-н).

Світлина В. Халайцана (січень 2018 р.).



Рис. 19. Вирубка лісу в природоохоронній зоні

(с. Соснівка (Куява), Ярмолинецький р-н).

Світлина В. Халайцана (січень 2018 р.).



Рис. 20. Ягільницький палац і парк (с. Нагірянкa, Чортківський р-н).

Світлина В. Халайцана (листопад 2016 р.).



Рис. 21. Паркова альтанка (с. Самчики, Старокостянтинівський р-н).

Світлина В. Халайцана (грудень 2016 р.).



Рис. 22. Партер парку. Фонтан (с.Самчики, Старокостянтинівський р-н).

Світлина В. Халайцана (грудень 2016 р.).



Рис. 23. Алея парку(с. Лугове, Ярмолинецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 24. Будинок управителя і фрагмент парку (с. Лугове, Ярмолинецький р-н).
Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 25. Кам'яна лава парку

(с. Муровані Курилівці, Мурованокуриловецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2017 р.).

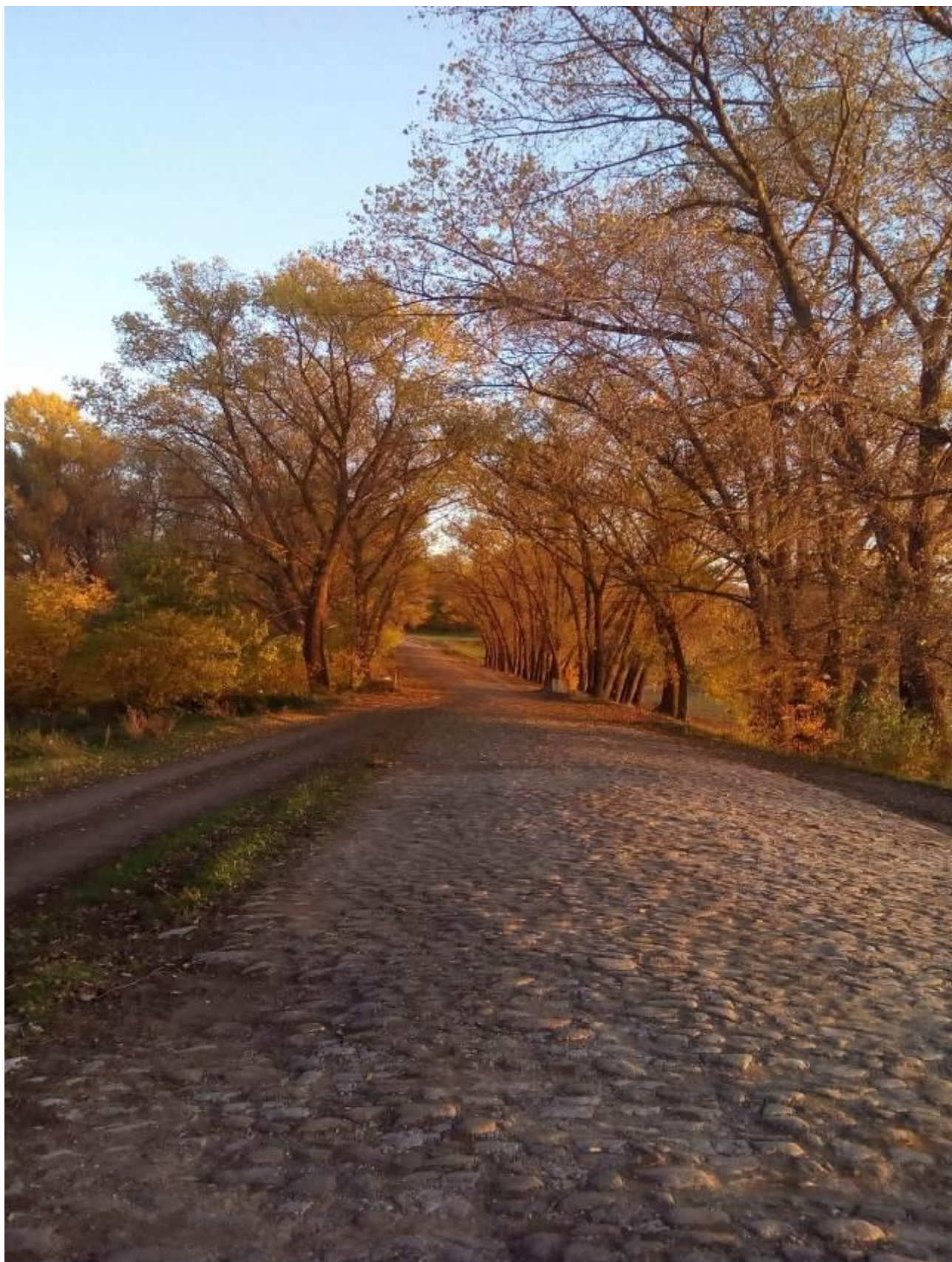


Рис. 26. Під'їзна алея і фрагмент парку

(с. Виноградівка, Ярмолинецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 27. «Панський став» і фрагмент парку

(с. Баламутівка, Хмельницький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 28. Алея парку(с. Баламутівка, Хмельницький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 29. Арковий міст парку

(с. Муровані Курилівці, Мурованокуриловецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2017 р.).



Рис. 30. Куртина парку (с. Лугове, Ярмолинецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2015 р.).



Рис. 31. Палац посеред парку

(с. Муровані Курилівці, Мурованокуриловецький р-н).

Світлина В. Халайцана (вересень 2017 р.).



Рис. 32. Палац в «П'ятничанах» (м. Вінниця).Світлина В. Халайцана (березень 2018 р.).



Рис. 33. Алея парку в «П'ятничанах» (м. Вінниця).Світлина В. Халайцана (березень 2018 р.).

Матеріали з фондів ДАВО



Рис. 1. План маєтностей Березовського.

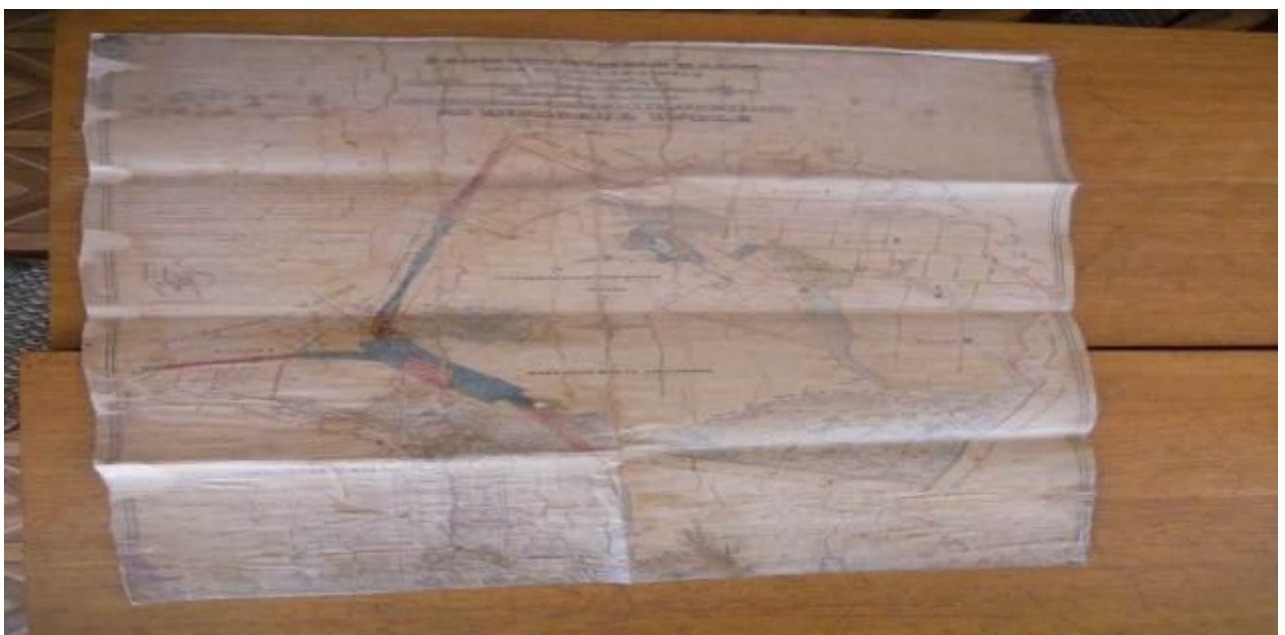


Рис. 2. Розмежування поміщицьких та селянських земель с. Жмеринка

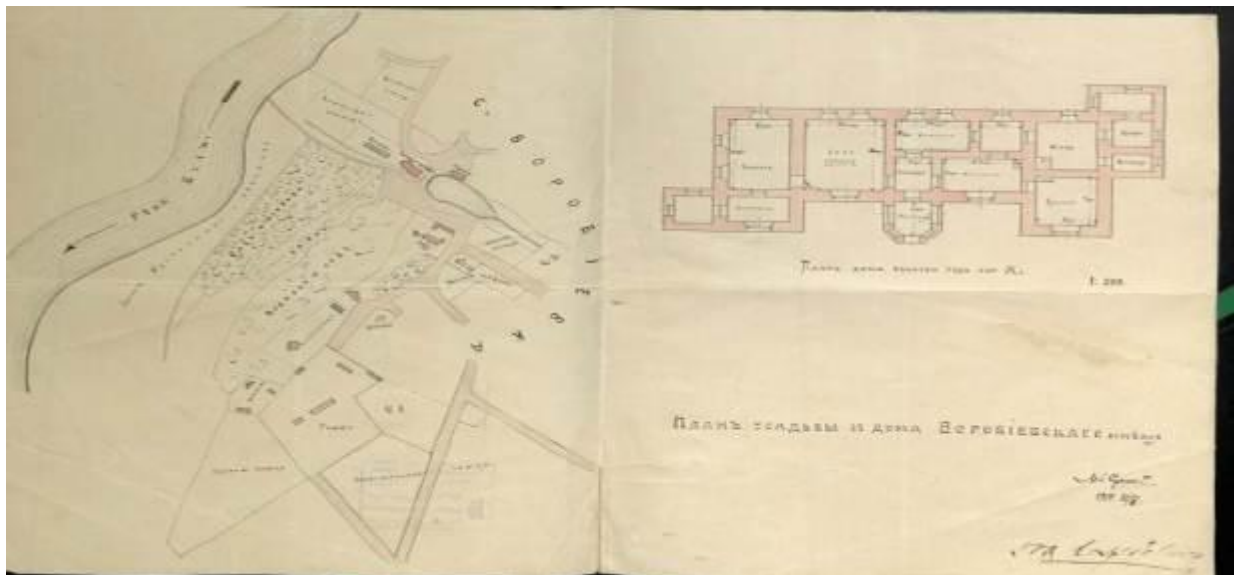


Рис. 3. План садиби Воробієвського.

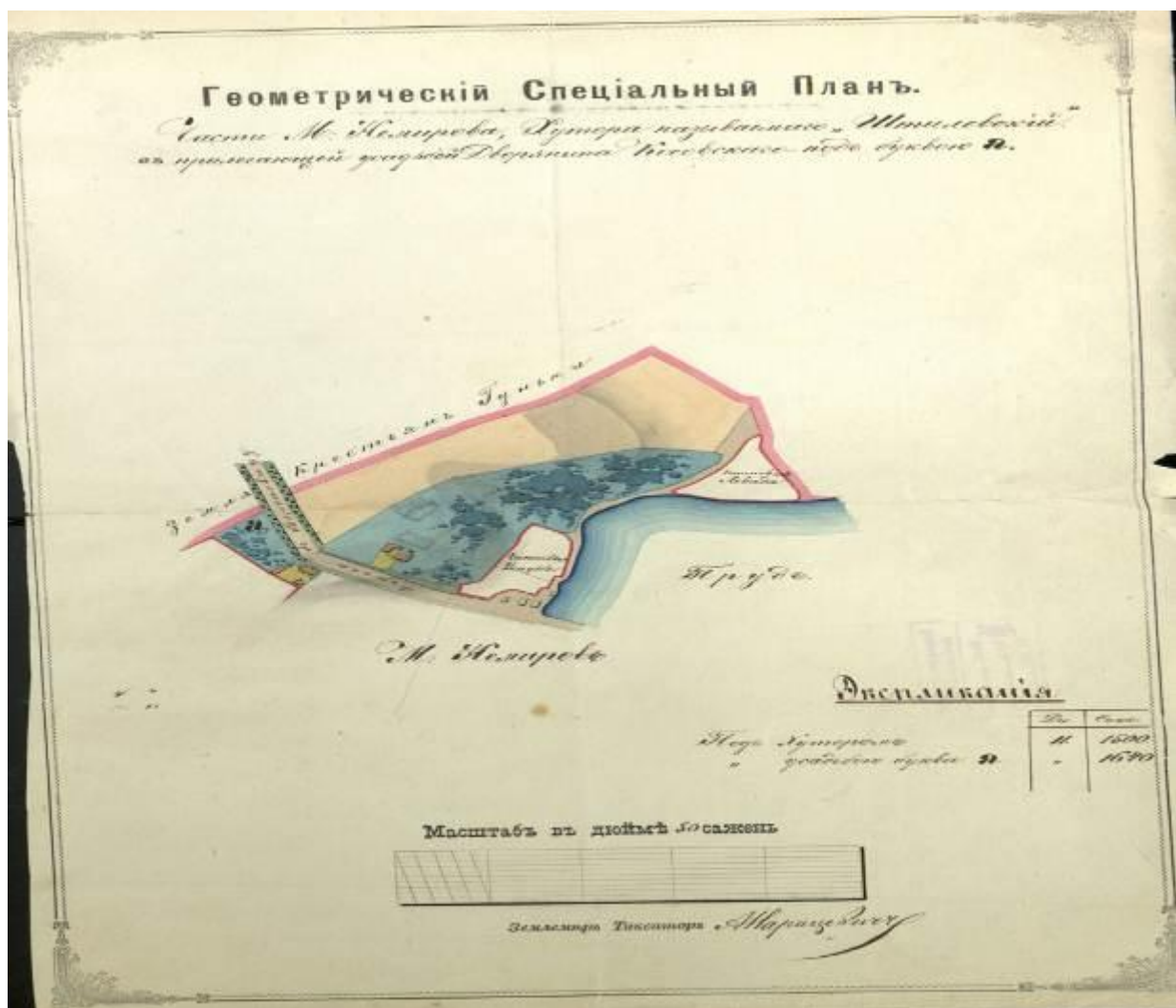


Рис. 4. План гідротехнічних споруд та маєтку Косовського.

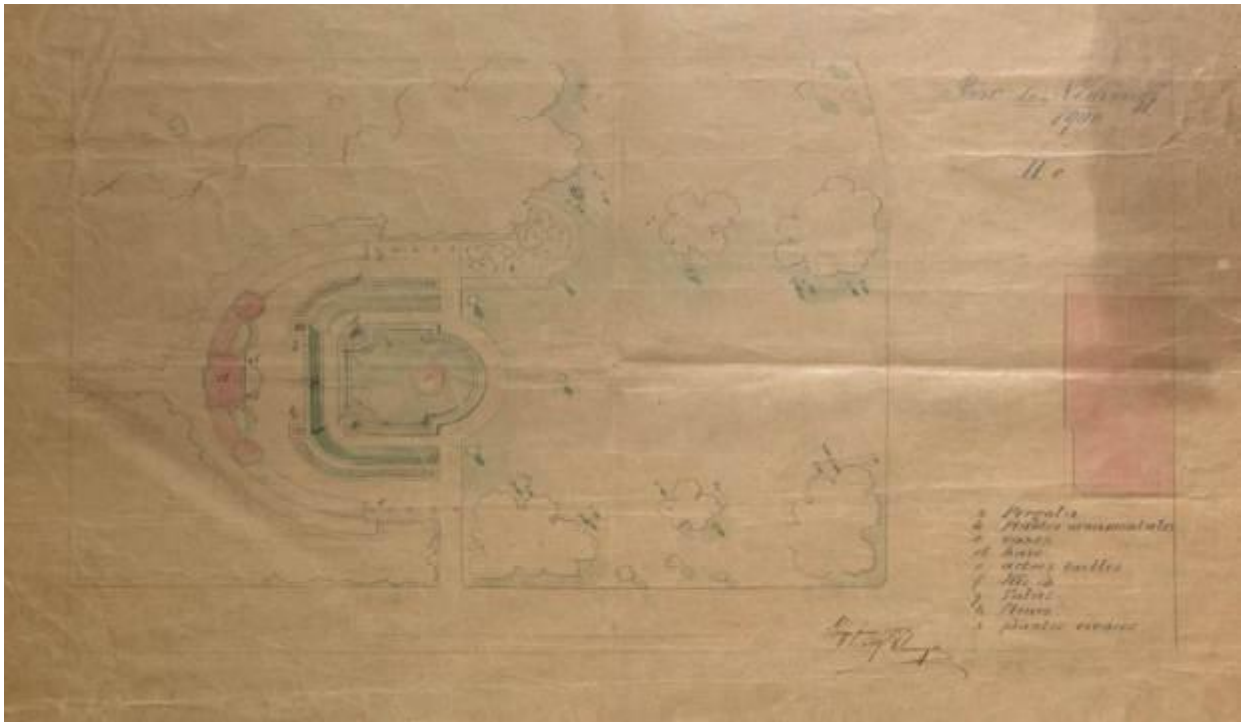


Рис. 5. План парку Немирівського маєтку М. Щербатової

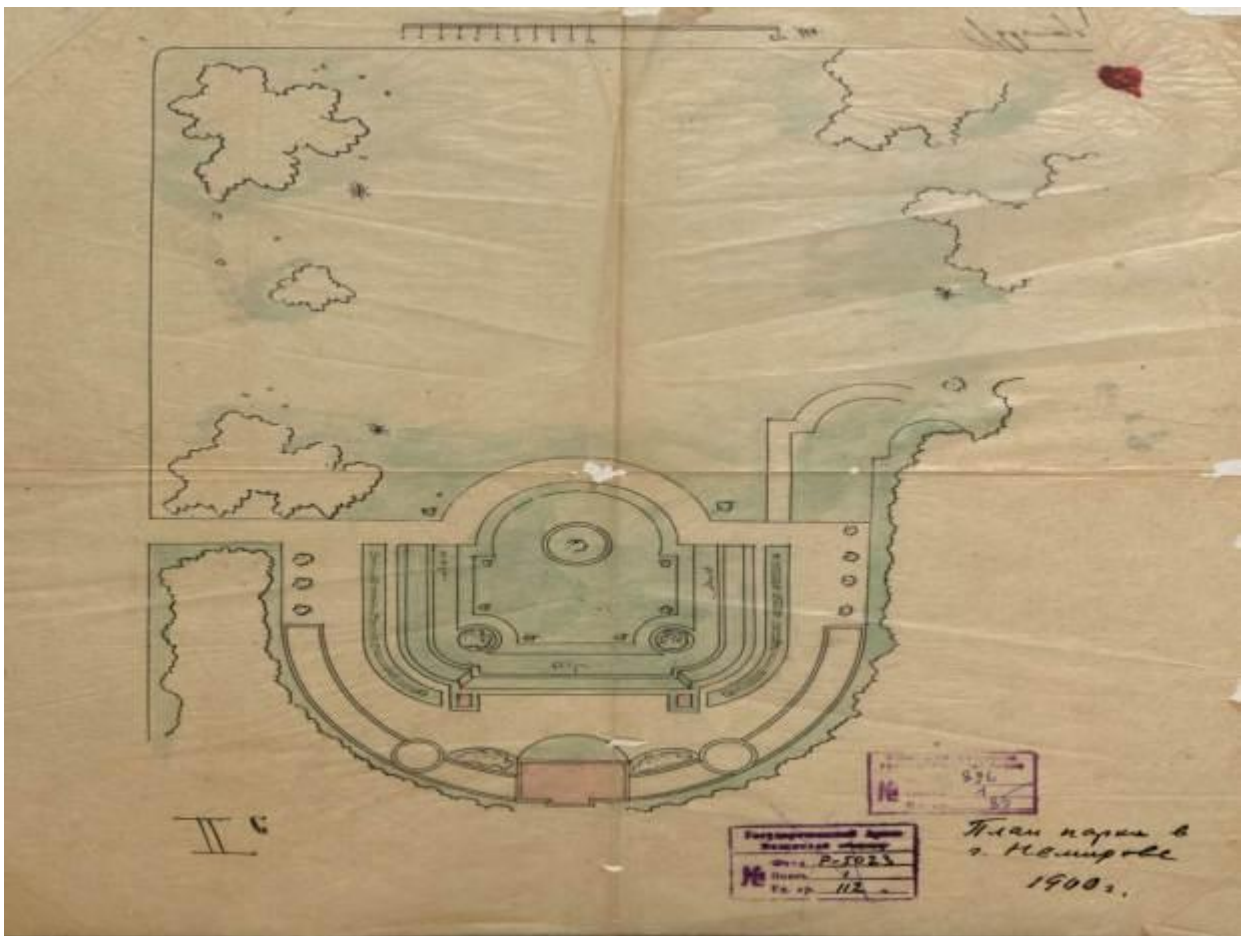


Рис. 6. План фрагменту парку Немирівського маєтку М. Щербатової

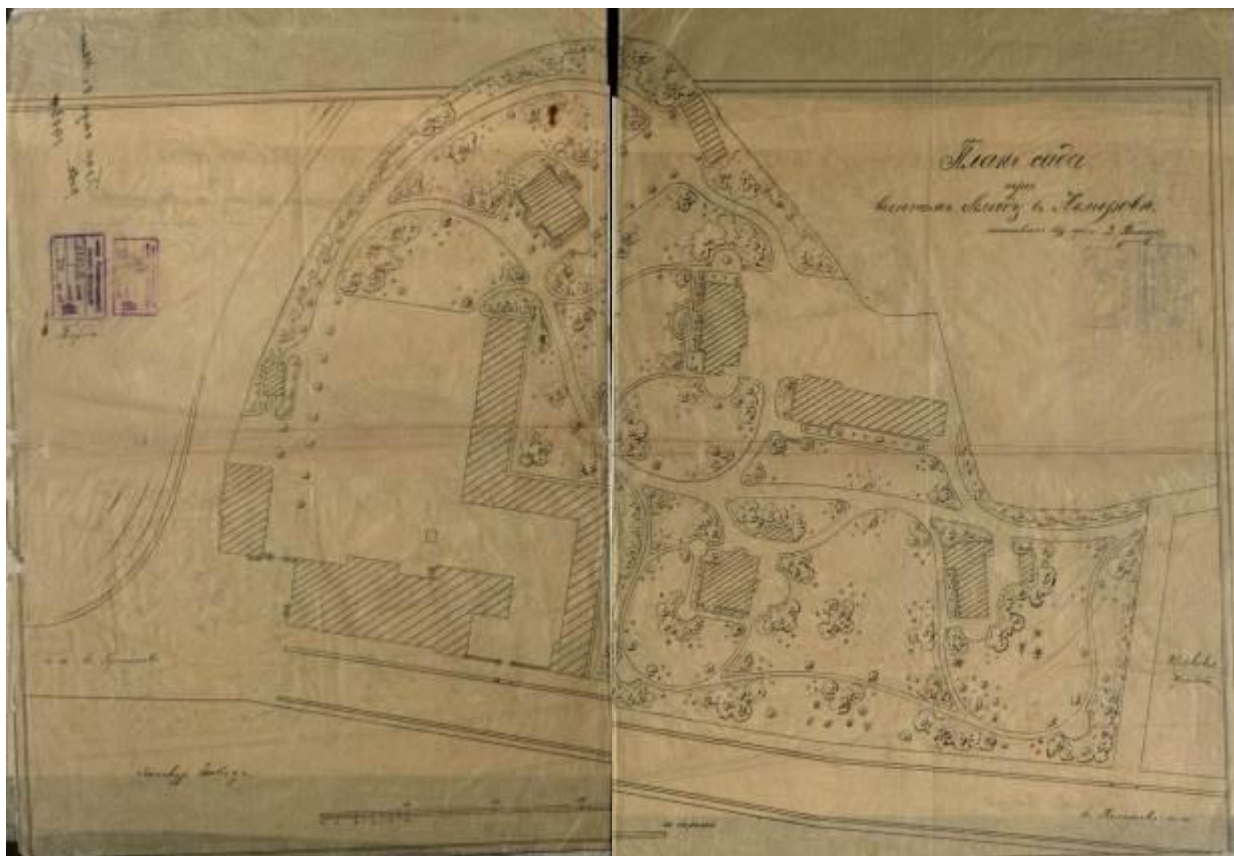


Рис. 7. План саду біля винного складу у м. Немирів

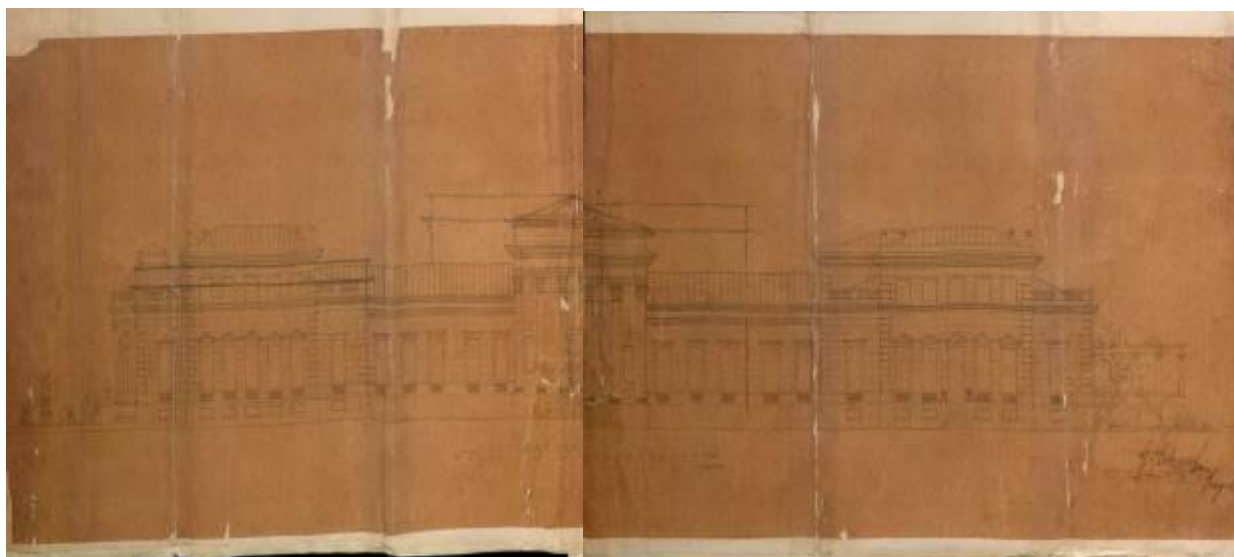


Рис. 8. Зображення фасаду Немирівського маєтку М. Щербатової



Рис. 9. Зображення фасаду палацу Немирівського маєтку М. Щербатової



Рис. 10. Зображення бокового фасаду Немирівського маєтку М. Щербатової



Рис. 11. Зображення палацу у розрізі Немирівського маєтку М. Щербатової

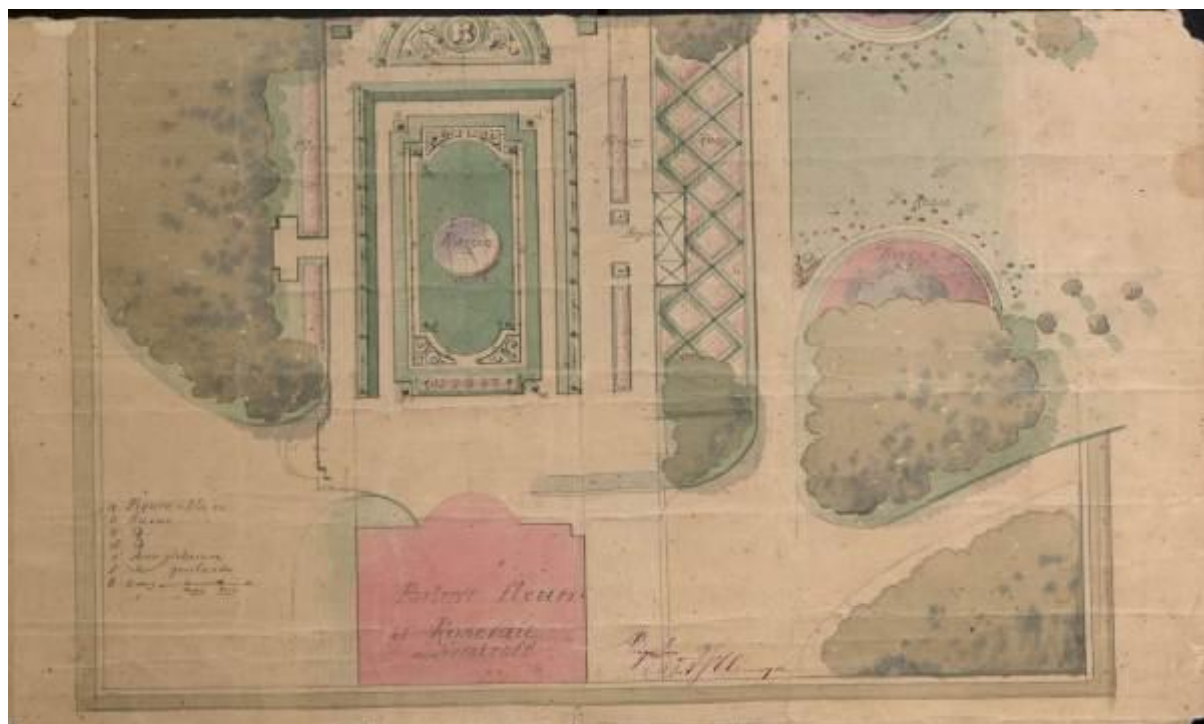


Рис. 12. Фрагмент проекту парку Немирівського маєтку М. Щербатової

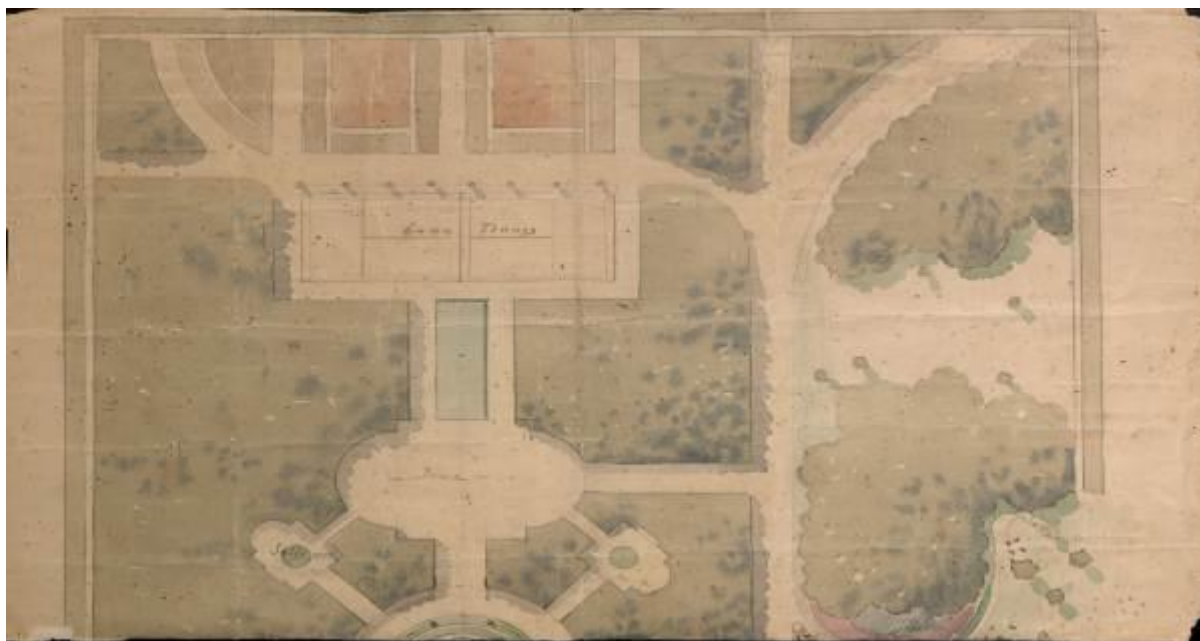


Рис. 13. Фрагмент проекту парку Немирівського маєтку М. Щербатової



Рис. 14. Зразок інтродукції паркової зони в сільський ландшафт маєтку Потоцьких в Носківцях.

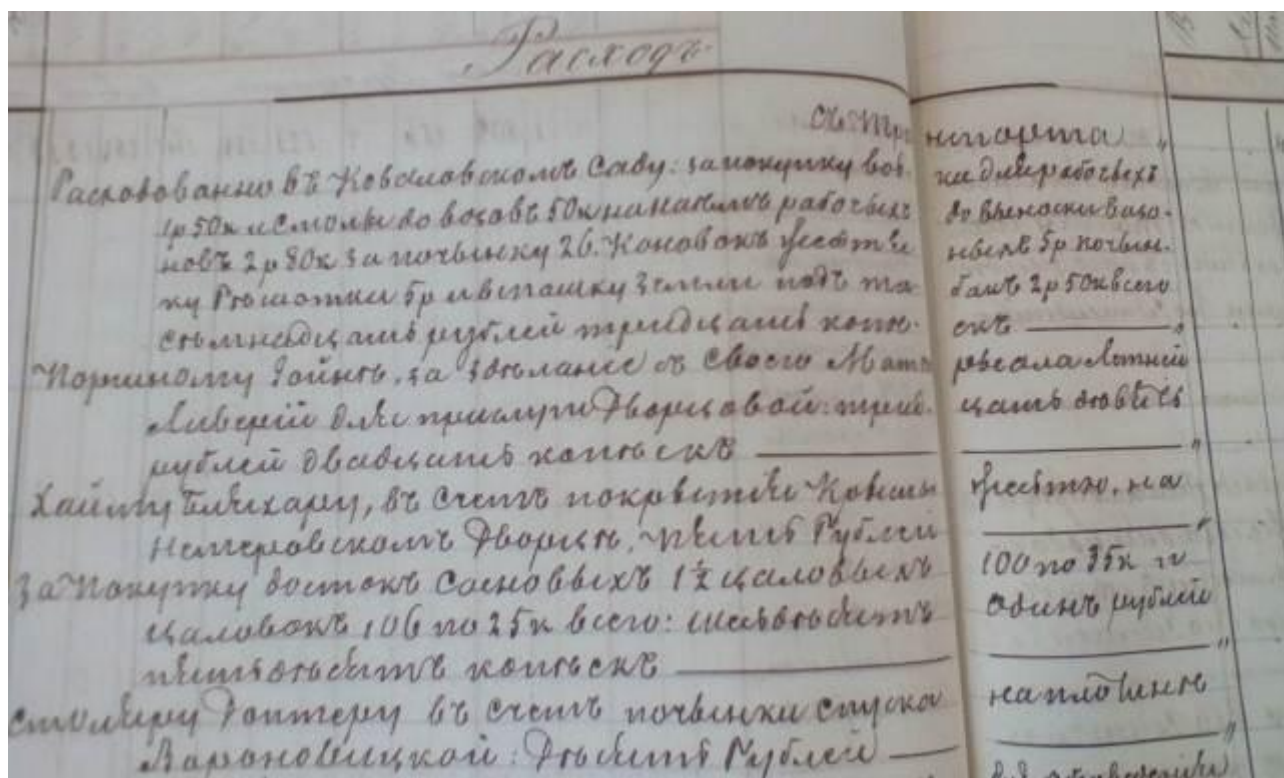


Рис. 17. Касова книга мастностей графині Щербатової.

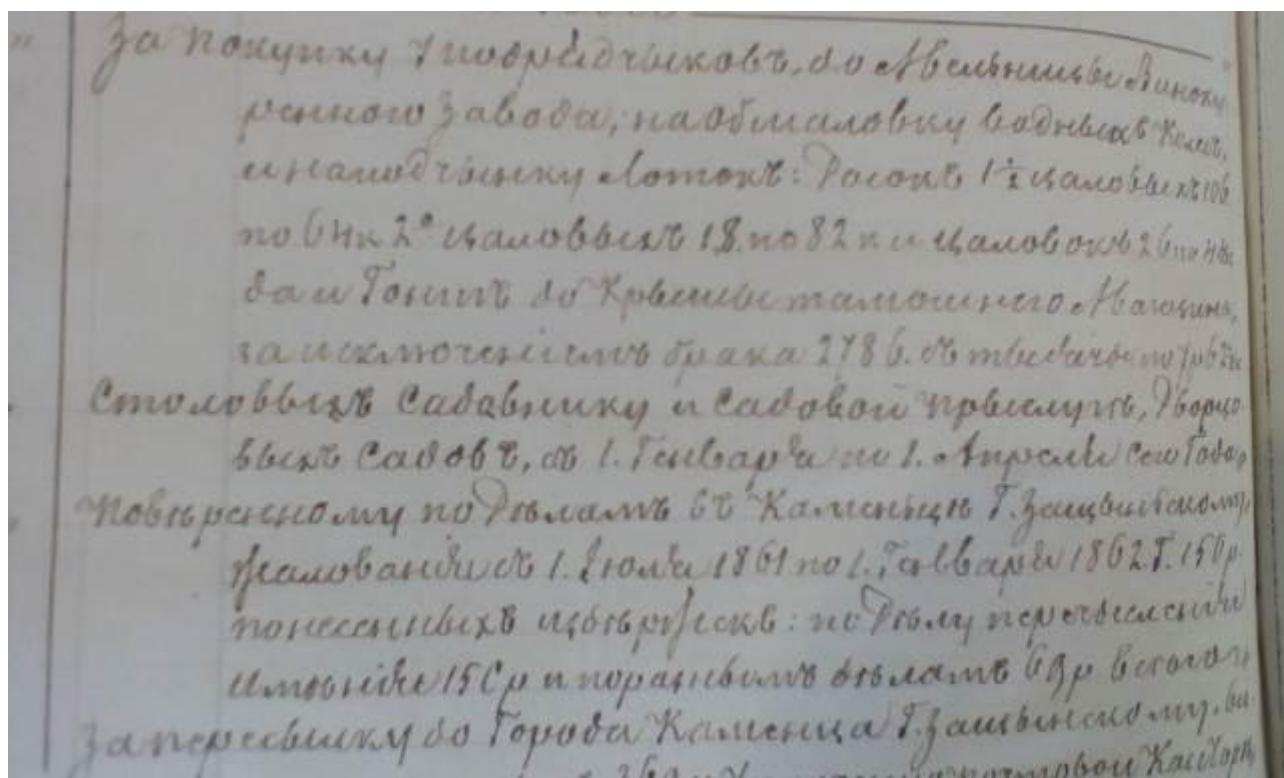


Рис. 18. Касова книга мастностей графині Щербатової.

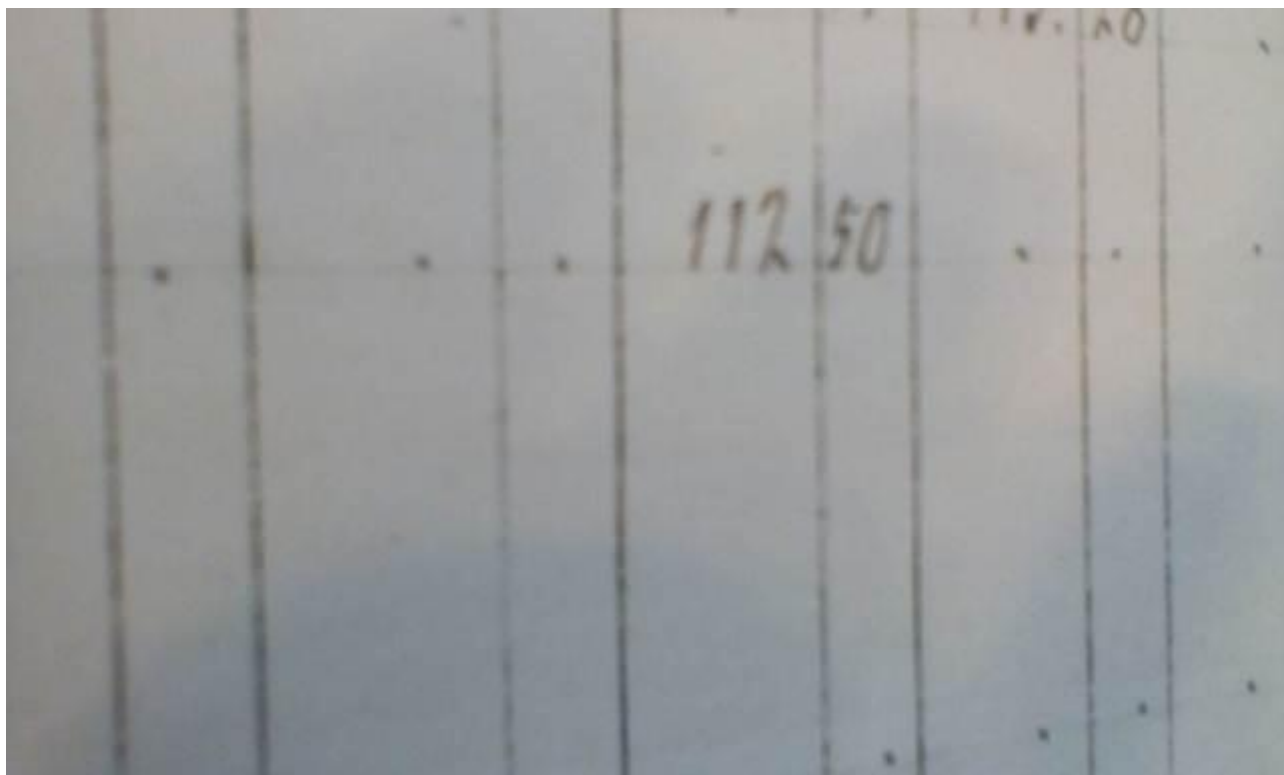


Рис. 19. Касова книга мастностей графині Щербатової.

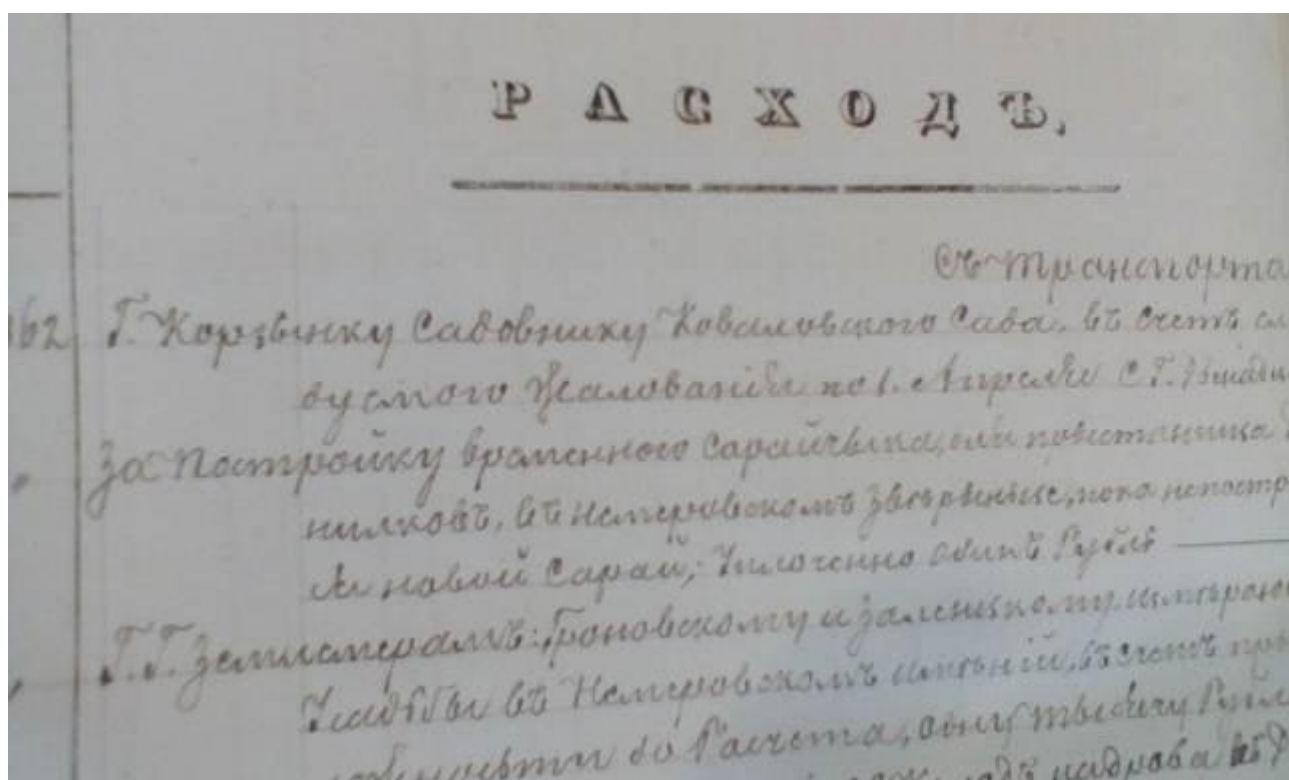


Рис. 20. Касова книга мастностей графині Щербатової.

Наполеон Орда. Літографії та малюнки Хмельницької області

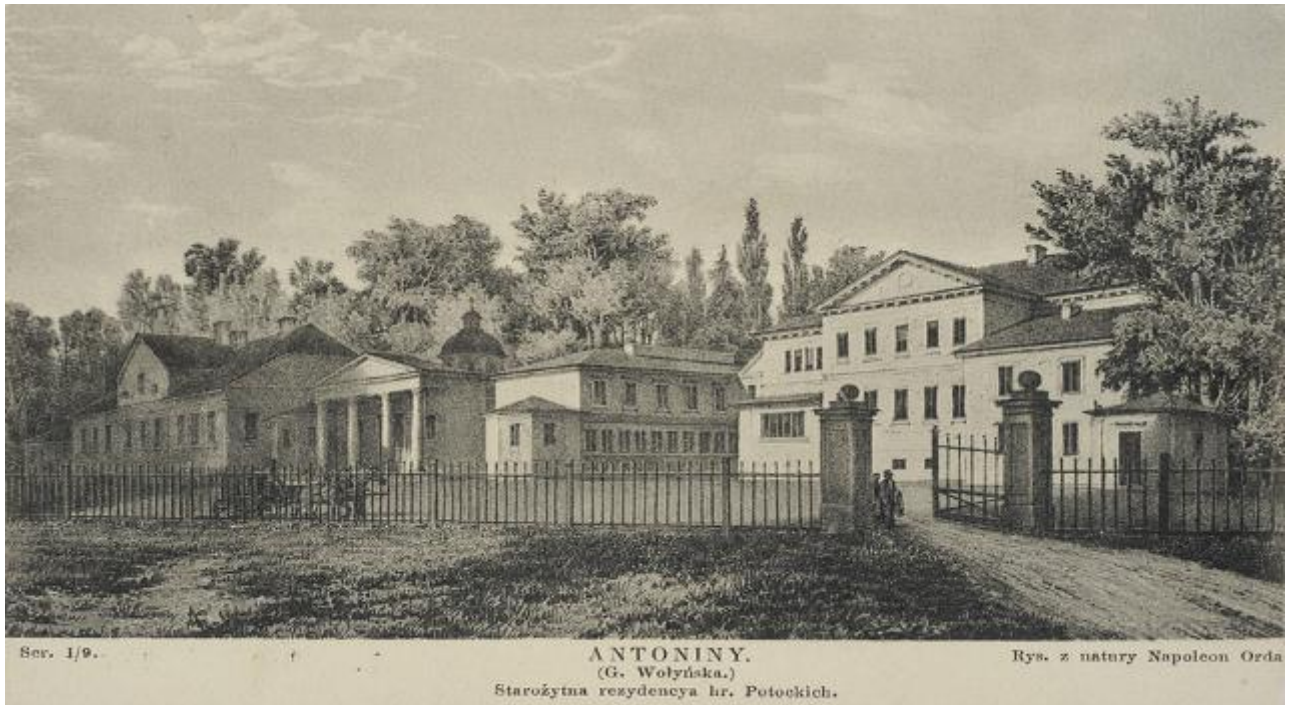


Рис. 1. Палац Потоцьких. Сmt. Антоніни, Краси́лівський район.

(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)

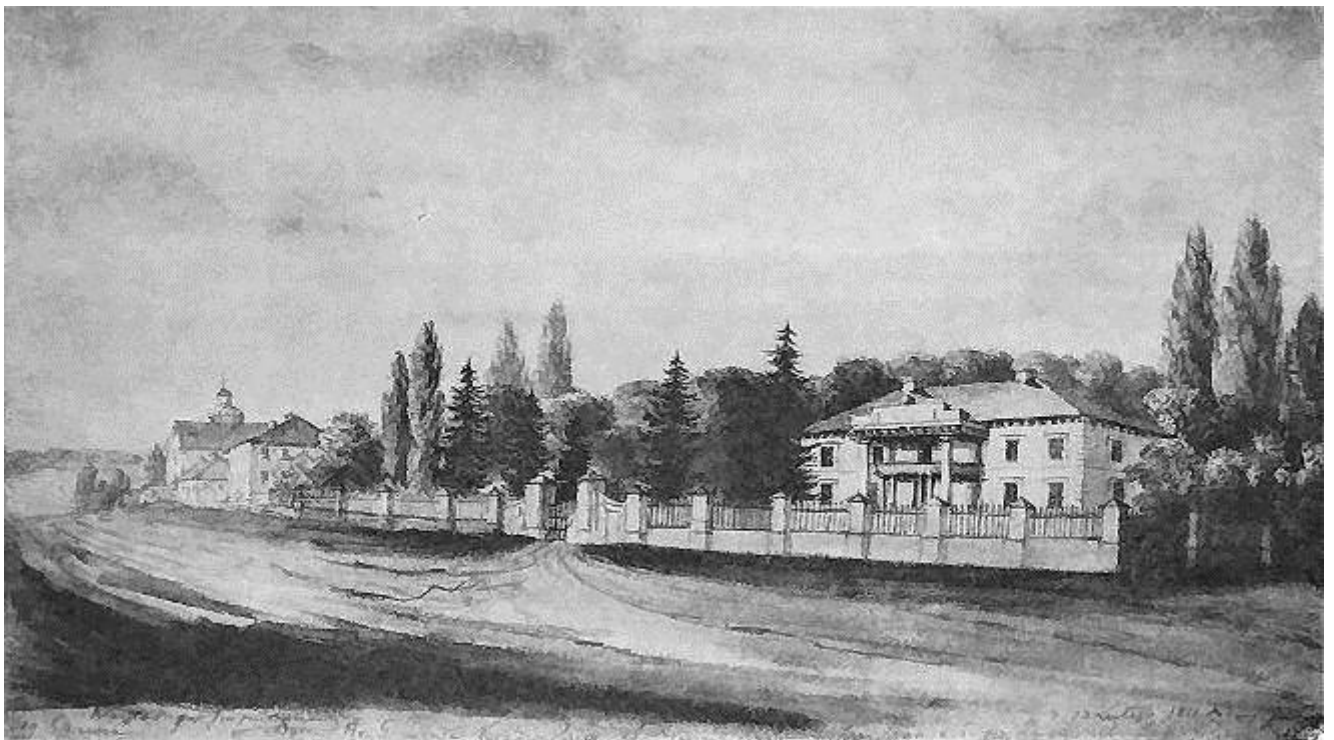


Рис. 2. Маєток Краси́нських в м. Дунаївці.

(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)



Рис. 3. Жванецький замок. Село Жванець, Кам'янець-Подільського району.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)



Рис. 4. Костьол та палац князів Сангушків у Заславі, Ізяславського району.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)



Рис. 9. Сутківці, церква-фортеця та руїни замку. Село Ярмолинецького району.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)



Рис. 10. Палац Пшездецьких, Чорний Острів, Хмельницького району.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)

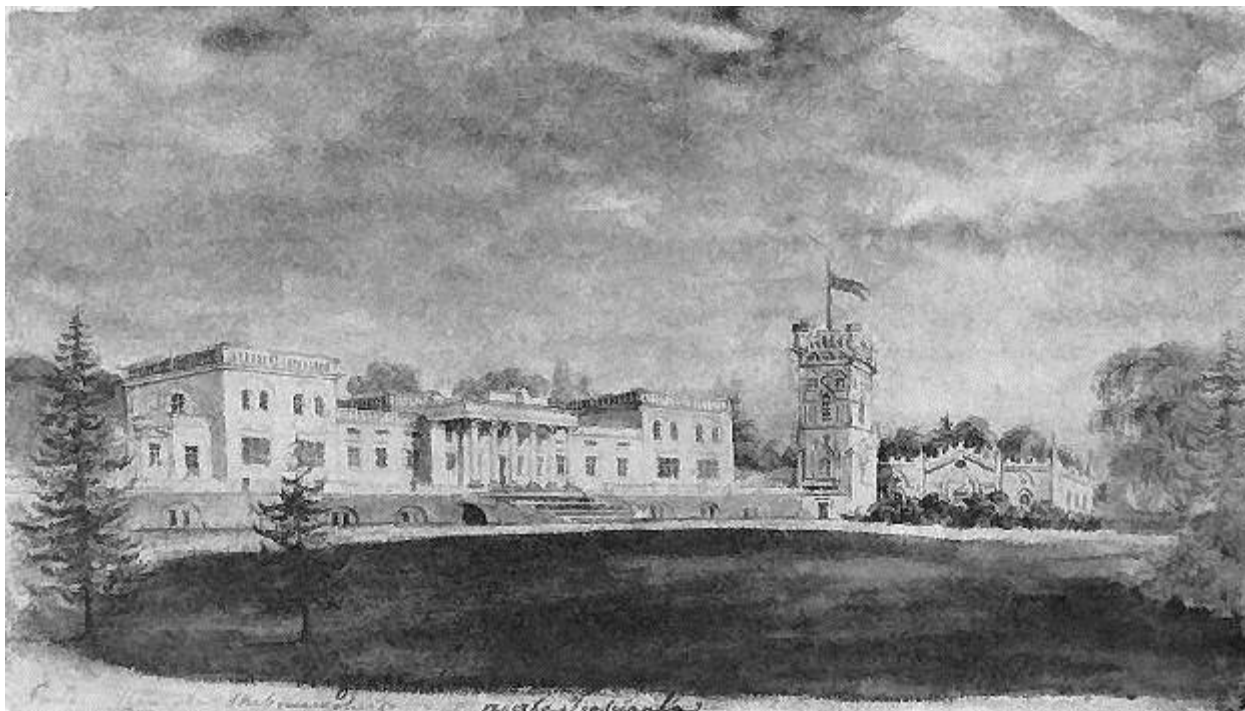


Рис. 11. Палацовий комплекс магнатів Скибиневських. Село Нове
Поріччя, Городоцького району.

(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)



Рис. 12. Палац Маковецьких у Михайлівці, Дунаєвецький район.

(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець»)

Наполеон Орда. Літографії та малюнки Вінницької області



Рис. 1. Маєток у Дашеві.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника
«Кам'янець»)



Рис. 2. Палац та парк у Антополі.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника
«Кам'янець»)

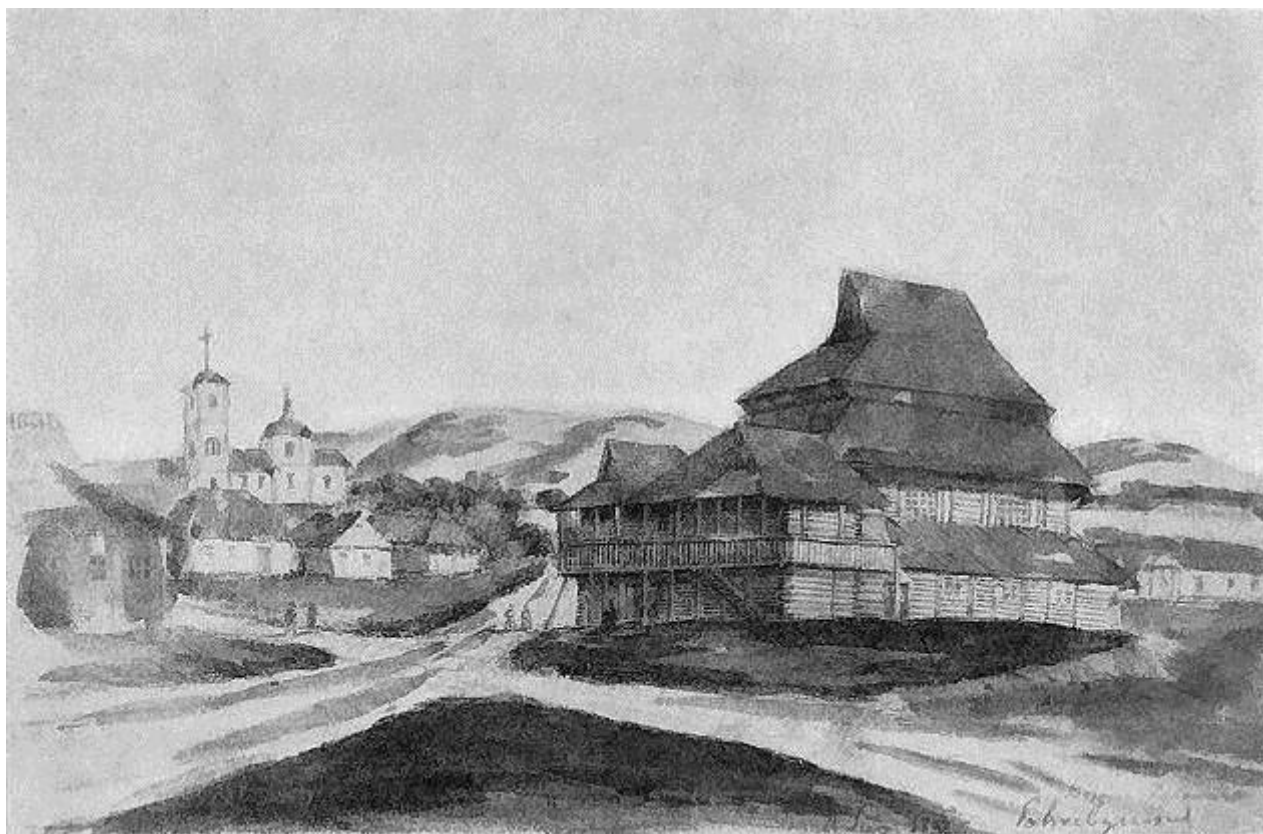


Рис. 3. Синагога у Погребищі.
(З фондів Національного історико-архітектурного заповідника
«Кам'янець»)



Рис. 4. Вінниця – загальний вигляд від річки Буг.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 5. П'ятничани – палац Грохольських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 6. Якушинці – садиба Русановських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 7. Вороновиця – палац Грохольських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 8. Черепашинці – вигляд палацу Здіховських від ставу.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 11. Рибчинці – садибашляхтичів Мазаракі.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)

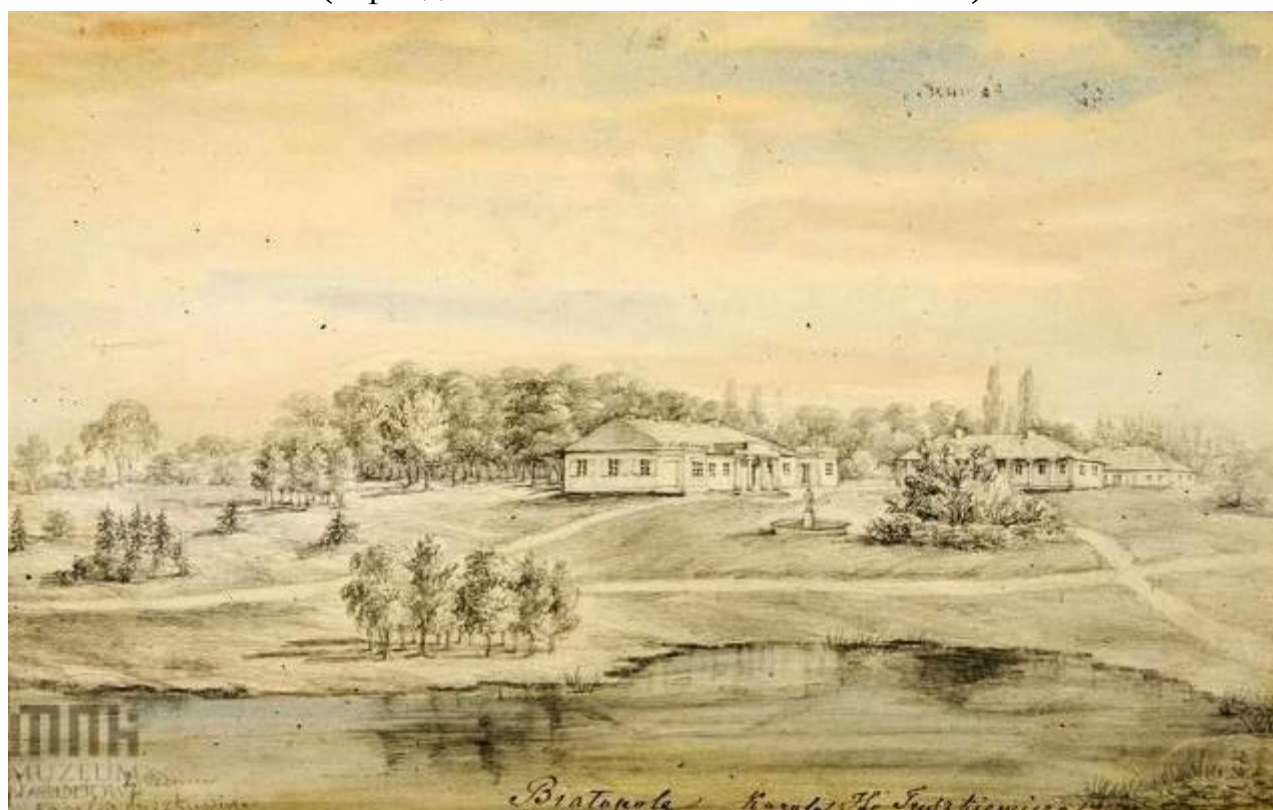


Рис. 12. Безопілля – садиба Тишкевичів.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)

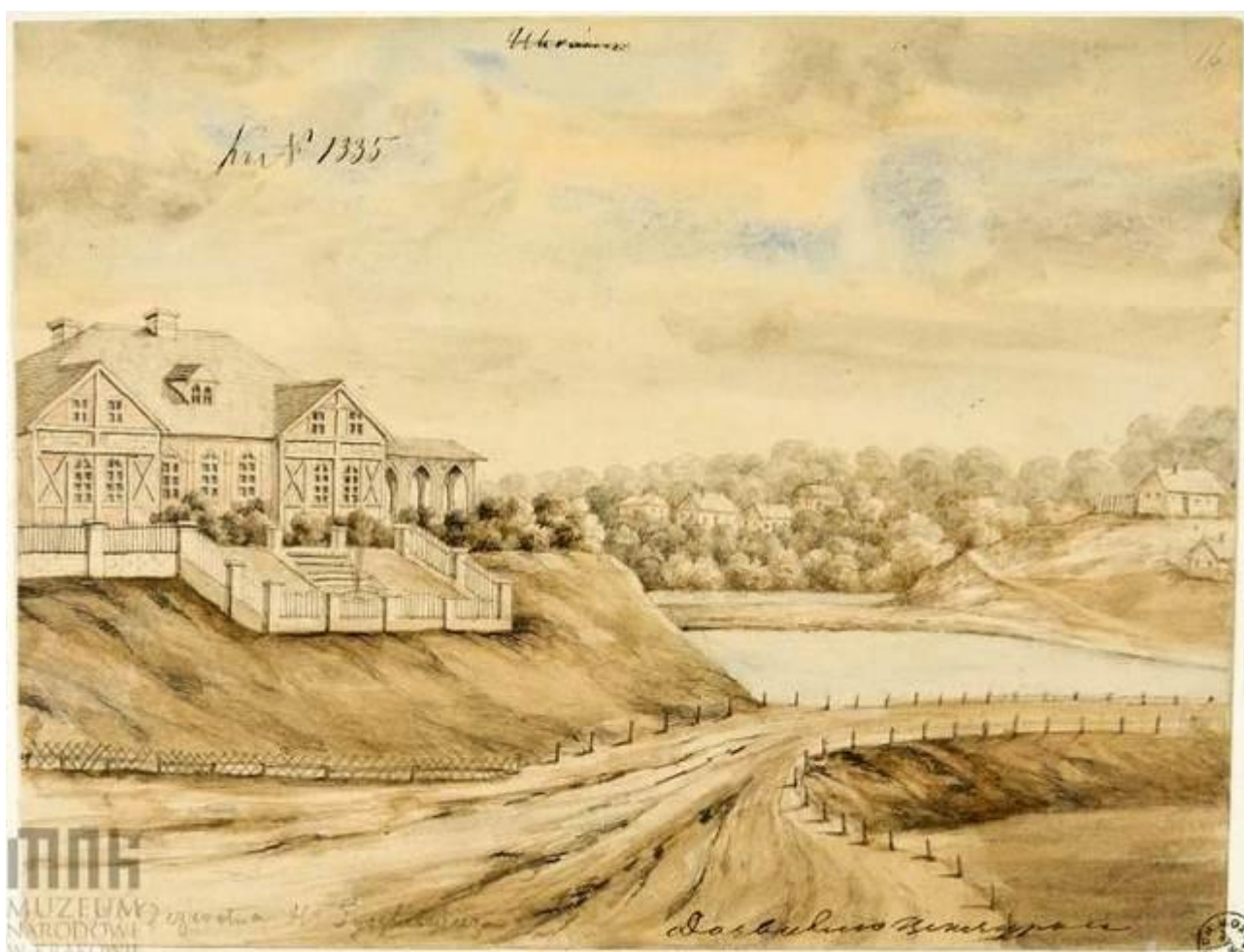


Рис. 13. Очеретня – садиба Тишкевичів.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 14. Спичинці – палац Собанських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 15. Погребище – резиденція Ржевуських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 16. Новофастів (колишній Голофастів) – павільйон на садибі
Бобровських.
(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)



Рис. 17. Сніжна – садиба Залеських.

(З фондів Muzeum Narodowe w Krakowie)

Ретроспектива паркових утворень.



Рис. 1. Медальон огорожі ступи. Бхархут. II ст. до н.е. (История Древнего Мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. Мн.: Харвест, 1998. – С. 125)



Рис. 2. Сад «Рьоандзі». ([Электронний ресурс]. Режим доступу:<https://planetofhotels.com/yaponiya/kioto/sad-kamney-ryoandzi>)



Рис. 3. Сад «Золотий павільон». ([Электронний ресурс]. Режим доступу:<https://galitravel.ru/zolotoj-pavilon-kinkakudzi/>)



Рис.4.Сад «Гінкаудзі». ([Электронный ресурс]. Режим доступа:<https://fujitravel.ru/itinerary.php?id=114>)



Рис. 5. Сад « Іхеюань».[[Электронный ресурс]. Режим доступа:<https://www.tiwy.com/pais/china/2008/shanghai/yuyuan-garden/chn.phtml>)]



Рис. 6. Фреска із зображенням саду з м. Помпеї ([Електронний ресурс]. Режим доступу:http://www.bellabs.ru/Italia/Italia_Musei_RossoPompeiano.html)



Рис. 7. Фреска з зображенням саду з м. Помпеї ([Електронний ресурс]. Режим доступу:https://artchive.ru/publications/3718~Freski_i_pepel_Zhivopis_i_dizajn_v_drevnikh_Pompejakh)

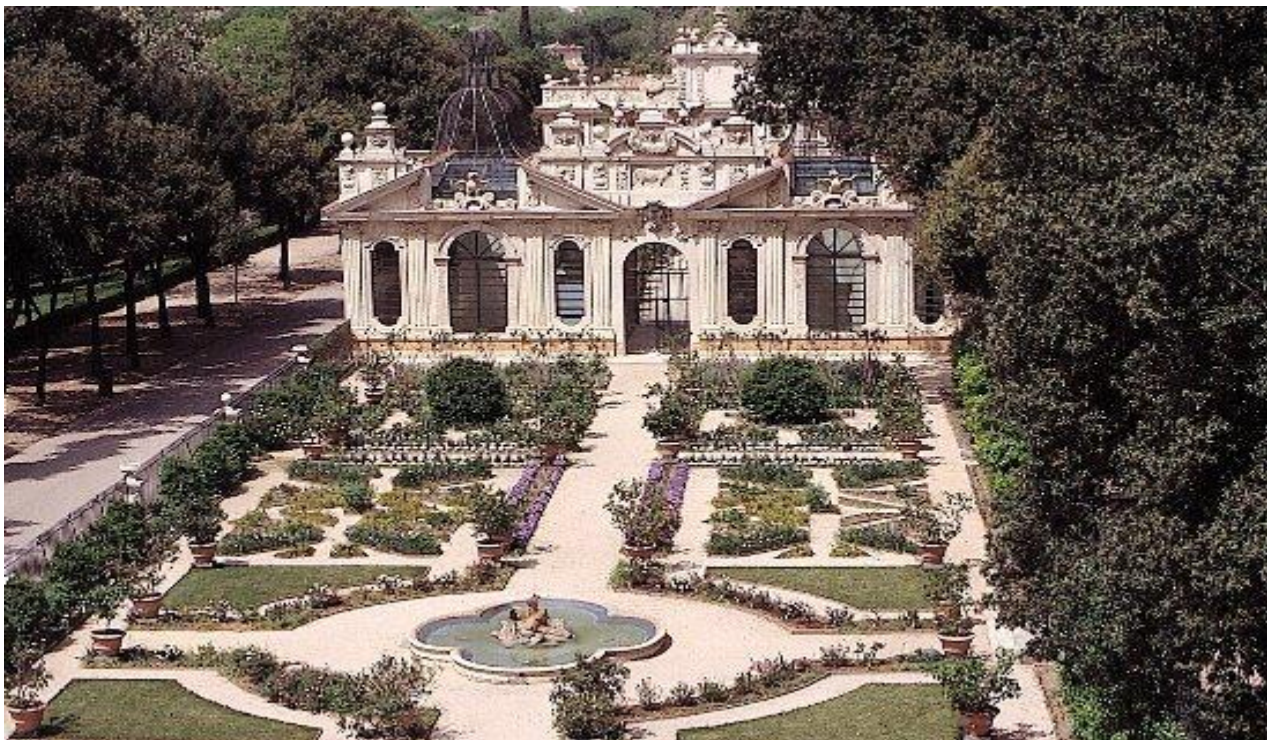


Рис. 10. Віла Боргезе (Італія) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://www.pinterest.ru/pin/10203536635408704/>)



Рис. 9. Віла Д'Есте (Італія) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://www.ecotour.by/countries/1464/tivoli/>)



Рис. 10. Віла Медічі (Італія) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://evroru.com/villa-medichi-v-rime/>)



Рис. 11. Версаль (зображення періоду розквіту парку) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://litobozrenie.com/2017/06/modnoe-bezumstvo-chast-v/versal-primerno-v-1668-godu-na-kartine-p-era-patelya/>)



Рис. 12. Червоноградський палацово-парковий комплекс (Україна, Тернопільська обл.) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://castlesua.jimdo.com/%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C/%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BA/>)

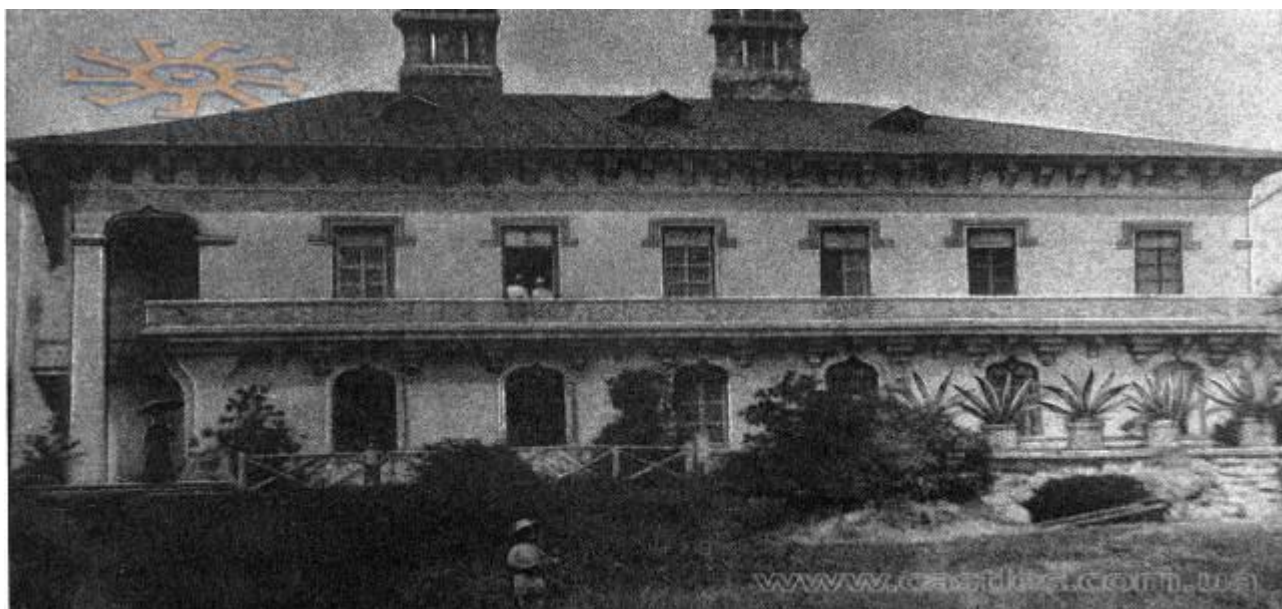


Рис. 13. Михайлівський палацово-парковий комплекс (Україна, Дунаєвецький район) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://www.castles.com.ua/michalowka.html>)

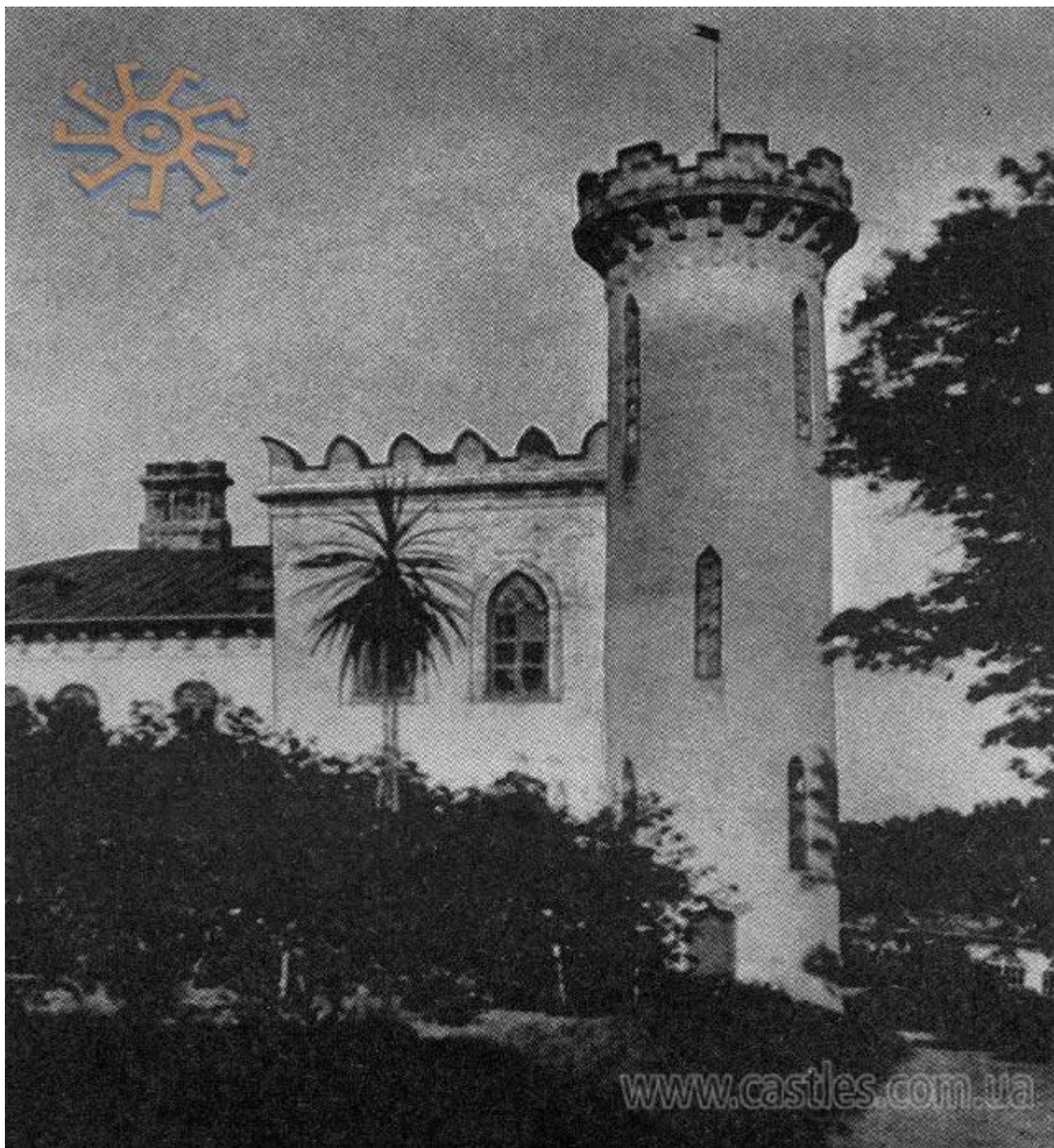


Рис. 14. Михайлівський палацово-парковий комплекс, вигляд з фронтона (Україна, Дунаєвецький район) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://www.castles.com.ua/michalowka.html>)

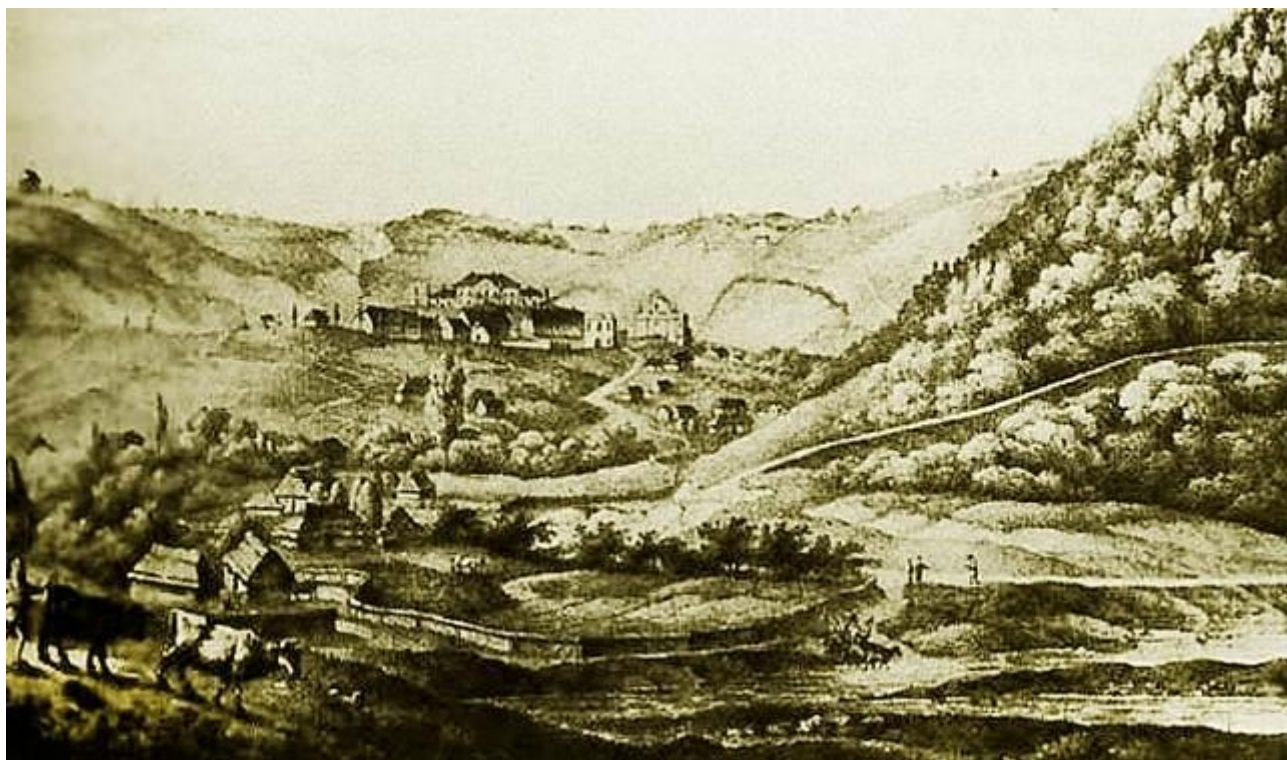


Рис. 15. Червоногородський замок. Літографія А. Ланге (І пол. ХІХ ст.)
([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://zbruc.eu/node/52608>

Поділля в історичних та географічних межах



Рис. 1. Подільське воєводство (Річ Посполита) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<https://zistoriikhmelnuchchunu.wordpress.com/%D1%80%D1%96%D1%87-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B0/>)



Рис. 2. Подільська губернія (Російська імперія) ([Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://www.otkudarodom.ua/ru/podolskaya-guberniya>)



Рис. 3. Поділля в різних адміністративно-територіальних формаціях.
 ([Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://likbez.org.ua/ua/ukraina-sostoit-iz-neizmennyih-istoricheskikh-regionov-s-razlichnyimi-istoricheskimi-sudbami.html>)